

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

**EKONOMİK KALKINMADA DİNSEL TUTUM VE
DAVRANIŞLARIN ÇİFT YÖNLÜ ROLÜ**

Hasan ARSLAN

Danışman

Prof. Dr. Resep YAPAREL

2008

Yemin Metni

Doktora Tezi olarak sunduğum “Ekonomik Kalkınmada Dinsel Tutum ve Davranışların Çift Yönlü Rolü” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../.....

Hasan ARSLAN

DOKTORA TEZ SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin

Adı ve Soyadı : Hasan ARSLAN
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Programı : Felsefe ve Din Bilimleri Doktora
Tez Konusu : Ekonomik Kalkınmada Dinsel Tutum ve Davranışların Çift Yönlü Rolü
Sınav Tarihi ve Saati :

Yukarıda kimlik bilgileri belirtilen öğrenci Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün tarih ve Sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisansüstü Yönetmeliğinin 30.maddesi gereğince doktora tez sınavına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini dakikalık süre içinde savunmasından sonra jüri üyelerince gerek tez konusu gerekse tezin dayanağı olan Anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI OLDUĞUNA	☐	OY BİRLİĞİ	☐
DÜZELTİLMESİNE	☐	OY ÇOKLUĞU	☐
REDDİNE	☐		

ile karar verilmiştir.

Jüri teşkil edilmediği için sınav yapılamamıştır. ***
Öğrenci sınava gelmemiştir. **

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.
** Bu halde adayın kaydı silinir.
*** Bu halde sınav için yeni bir tarih belirlenir.

Tez, burs, ödül veya teşvik programlarına (Tüba, Fulbright vb.) aday olabilir.	☐	Evet
Tez, mevcut hali ile basılabilir.	☐	
Tez, gözden geçirildikten sonra basılabilir.	☐	
Tezin, basımı gerekliliği yoktur.	☐	

JÜRİ ÜYELERİ

.....	☐	Başarılı	☐	Düzeltilme	☐	Red
.....	☐	Başarılı	☐	Düzeltilme	☐	Red
.....	☐	Başarılı	☐	Düzeltilme	☐	Red
.....	☐	Başarılı	☐	Düzeltilme	☐	Red
.....	☐	Başarılı	☐	Düzeltilme	☐	Red

İMZA

ÖZET

Doktora Tezi

Ekonomik Kalkınmada Dinsel Tutum ve Davranışların Çift Yönlü Rolü

Hasan ARSLAN

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Bu araştırmanın esas amacı dinî tutum ve davranışlarla demografik değişkenler ve ekonomik kalkınma kriterleri arasındaki ilişkileri incelemektir.

Bu çalışmanın örneklem grubunu, üç ekonomik bölgede, farklı meslek gruplarında çalışanlar arasından tesadüfi yöntemle seçilmiş 1128 kişi (Bay: 953, Bayan: 171) oluşturmaktadır. Deneklerin yaş ranjı (18-80) olup yaş ortalamaları 38'dir.

Veri toplama araçları olarak DEÜ İlâhiyat Fakültesi din psikolojisi ana bilim dalı öğretim elemanları tarafından geliştirilmiş olan dinî hayat ölçeği ve ekonomik kalkınma kriterleri ile kişisel bilgi sorularını içeren bir anket kullanılmıştır.

Elde edilen bulgulara göre dinî tutum ve davranışlarla eğitim, yaş grupları, medeni durum, cinsiyet, meslek grupları ve sosyo-ekonomik durum arasında $p < 0.01$ düzeyinde bir korelasyon bulunmuştur.

Dini tutum ve davranışlarla tasarruf ve tutumluluk, çalışmaya verilen önem, zaman planlaması, eğitim bilim ve teknolojik gelişmelere verilen önem, insanların güvenilir olmaları, müteşebbislik zihniyeti (negatif), sahip olduklarıyla yetinme (negatif), kutsal gün, gece ve mekanlara verilen önem, doğruluk ve dürüstlüğe verilen önemle, ekonomik imkânlarının gelişmesi, tüm yaşam ve çalışma hayatında sevgi unsuruna verilen önemle $p < 0.01$; ekonomik bölgelere göre ekonomik imkanların gelişmesinde dinin rolü olup olmadığını düşünenler ve Ekonomik bölgelere göre dinî davranışlar arasında $p < 0.01$ düzeyinde bir korelasyon bulunmuştur. İşe verilen önemle dini tutum ve davranışlar ve ekonomik bölgelere göre sahip olduklarıyla yetinme anlayışı arasında $p < 0.05$ düzeyinde anlamlı bir korelasyon bulunmuştur.

Dinî tutum ve davranışlarla, beraber iş yapma anlayışı, tüketim harcamaları, tembelliğe yer vermeyen bir kader ve tevekkül anlayışı, modern bir hayatın gerektirdiği düzeyde enerji kullanımı, ekonomik bölgelere göre kutsal gün, gece ve bayramlara verilen önem arasında bir korelasyon bulunmamıştır.

Anahtar kelimeler: 1) Dinî tutum ve davranışlar, 2) Ekonomik kalkınma, 3) Dinî hayat, 4) Dindarlık.

ABSTRACT

Doctoral Thesis

Double Sided Roles of Religious Attitudes and Behaviors on The Economical Development

Hasan ARSLAN

Dokuz Eylül University

Institute of Social Sciences

Department of Sciences Philosophy and Religion

The main aim of this study is to examine the relationships between religious attitudes, behaviors, demographical variables and economic criterias.

The sampling group of study (m=953, f=171 total: 1128) are randomly selected from the pool of persons who work at three economic areas from the different occupations. The age of samples range from 18 to 80 (Mage=38).

The instruments used for gathering data were Religious Life Inventory, which was constructed and developed by a group of members of The Faculty of Divinity, and a Questionnaire that includes several economical developmental criterias and personal informations.

The results showed that, religious attitudes and behaviors were correlated with education, age groups, marital status, sex, occupational groups and socio-economic status at $p<.01$ significant level. However religious attitudes and behaviors were correlated with saving and thriftiness, valuing the working, science and technology, planning the time, reliability of people, enterprising mind, resignation, valuing the holy day, night, places, and honesty, development of economical possibility, valuing the love in all life and working life, those who think whether the role of religion in the development of economical possibilities or not respecting to economical areas, and inter-religious behaviors dealing with economical areas at $p<.01$ and valuing the job, resignation respecting to economical areas at $p<.05$ significant level.

In addition, religious attitudes and behaviors were not correlated to understanding of working together with others, consumptions, understanding of destiny and resignation that dont give place the lazyness, energy consumption level in case of need with the modern life and valuing the holy day, night and ceremonies respecting the economical areas.

Key Words: 1) Religious Attitudes and Behaviors, 2) Economic Development, 3) Religious Life, 4) Religiosity.

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	ii
TUTANAK	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	xii
TABLolar LİSTESİ	xv
GRAFİKLER LİSTESİ	xvii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. DİNÎ TUTUM	14
1.1.1. Dinî Tutumların Oluşum ve Gelişiminde Etkili Olan Bazı Faktörler	19
1.1.1.1. İhtiyaçlar ve İstekler	19
1.1.1.2. Bilgiler	19
1.1.1.3. Çeşitli Gruplara Mensubiyet	20
1.1.1.4. Din Görevlileri ve Dindarlarla İlişkiler	22
1.1.2. Tutum Değişimi ile İlgili Kuramsal Yaklaşımlar	23
1.1.2.1. Öğrenme Kuramları	23
1.1.2.2. Fayda-Zarar Çatışması Kuramı	25
1.1.2.3. Fonksiyonel Değer Kuramı	25
1.1.2.4. Tutarlılık Kuramları	26
1.1.2.4.1. Heider'in Denge Kuramı	27
1.1.2.4.2. Rosenberg ve Abelson'un Dengeleme Kuramı	28
1.1.2.4.3. Festinger'in Bilişsel Çelişki Kuramı	29

1.2. DİNÎ DAVRANIŞ	30
1.3. DİNÎ HAYATIN (DİNDARLIĞIN) TANIMI BOYUTLARI VE ÖLÇÜLMESİ	33
1.3.1. Dinî İnanç Boyutu	34
1.3.2. Dinî Tecrübe Boyutu	35
1.3.3. Dinî Davranış Boyutu	36
1.3.4. Dinî Bilgi Boyutu	36
1.4. DİNLE İLGİLİ ÇEŞİTLİ DÜŞÜNCELER VE TÜRKİYE’DE DİN ALGILAMALARI	37
1.5. EKONOMİK KALKINMA	48
1.6. BAZI İKTİSADÎ GÖRÜŞLER	53
1.6.1. Klasik, Neoklasik ve Modern Makro Ekonomi Görüşleri	54
1.6.2. Az Gelişmişlik Algısı	61
1.6.3. Az Gelişmişlik Kısırdöngüsü	62
1.7. DİN VE EKONOMİ İLE İLGİLİ BAZI ÇALIŞMALAR	65

İKİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMA

2.1. PROBLEM	80
2.1.1. Araştırmanın Problemi ve Amacı	80
2.1.2. Hipotezler ve Sorular	83
2.1.3. Araştırmanın Önemi	84
2.1.4. Araştırmanın Sınırlılıkları	87
2.1.5. Sayıtlar	88
2.2. YÖNTEM	89
2.2.1. Araştırmanın Modeli	89
2.2.2. Evren ve Örneklem	90
2.2.3. Veri Toplama Araçları	96
2.3. İŞLEM	99
2.3.1. Uygulama	99
2.3.2. Veri Analizinde Kullanılan İstatistikî İşlemler	101

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR

3.1. DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLERLE İLGİLİ BULGULAR	103
3.1.1. Dinî Tutum ve Davranışlarla Demografik Değişkenler Arasındaki Korelasyonlar	103
3.1.1.1. Yaş Grupları ile İlgili Bulgular	104
3.1.1.2. Medeni Durumla İlgili Bulgular	105
3.1.1.3. Meslek Grupları ile İlgili Bulgular	106
3.1.1.4. Eğitim Düzeyi ile İlgili Bulgular	107
3.1.1.5. Sosyo-Ekonomik Düzeyle İlgili Bulgular	109
3.1.1.6. Cinsiyet Değişkeni ile İlgili Bulgular	111
3.2. EKONOMİK KALKINMA KRİTERLERİ İLE İLGİLİ BULGULAR	112
3.2.1. Dini Tutum ve Davranışlarla Tasarruf ve Tutumluluk, Çalışmaya Verilen Önem, Akılcı ve Yaratıcı Düşünce, Zaman Planlaması, İşe Verilen Önem, Eğitim Bilim ve Teknolojiye Verilen Önem ve Güvenilir Olmaya Verilen Önem Arasındaki Korelasyonlar	112
3.2.1.1. Tasarruf ve Tutumlulukla İlgili Bulgular	112
3.2.1.2. Çalışmaya Verilen Önemle İlgili Bulgular	113
3.2.1.3. Akılcı ve Yaratıcı Düşünce ile İlgili Bulgular	114
3.2.1.4. Zaman Planlaması ile İlgili Bulgular	114
3.2.1.5. İşe Verilen Önemle İlgili Bulgular	115
3.2.1.6. Eğitim, Bilim ve Teknolojik Gelişmelere Verilen Önemle İlgili Bulgular	115
3.2.1.7. Bireyin Kendisinin Güvenilir Olması ile İlgili Bulgular	116
3.2.2. Müteşebbislik, Sahip Olduklarıyla Yetinmek, Ortak İş Yapmak, Gerekli Tüketim Harcamalarını Yapmak, Tembelliğe Yer Vermeyen Bir Kader ve Tevekkül Anlayışı, Enerji Tüketimi, Kutsal Gün ve Gecelere İlgili Dini Tutum ve Davranışlar Arasındaki Korelasyonlar	117
3.2.2.1. Müteşebbislik Zihniyeti ile İlgili Bulgular	117
3.2.2.2. Deneklerin Sahip Olduklarıyla Yetinme Anlayışlarıyla İlgili Bulgular	118

3.2.2.3. Beraber (Ortak) İş Yapma Anlayışıyla İlgili Bulgular	119
3.2.2.4. Tüketim Harcamaları ile İlgili Bulgular	119
3.2.2.5. Tembelliğe Yer Vermeyen Bir Kader Ve Tevekkül Anlayışıyla İlgili Bulgular	120
3.2.2.6. Modern Bir Hayatın Gerektirdiği Düzeyde Enerji Kullanımıyla İlgili Bulgular	121
3.2.2.7. Dinî Bayramlar Kutsal Gün, Gece ve Mekanlara Verilen Önem ve Ziyaretlerle İlgili Bulgular	121
3.2.3. Doğruluk ve Dürüstlüğe Verilen Önem, Bireyin Ekonomik İmkanlarının Gelişmesi, Başkalarına Güven ve Tüm Yaşam ve Çalışma Hayatında Sevgi Unsuru ile Dini Tutum ve Davranışlar Arasındaki Korelasyonlar	122
3.2.3.1. Doğruluk ve Dürüstlüğe Verilen Önemle İlgili Bulgular	122
3.2.3.2. Bireyin Ekonomik İmkanlarının Gelişmesiyle İlgili Bulgular..	123
3.2.3.3. Başkalarına Güvenle İlgili Bulgular	123
3.2.3.4. Tüm Yaşam ve Çalışma Hayatında Sevgi Unsuruna Verilen Önemle İlgili Bulgular	124
3.2.4. Ekonomik Bölgelere Göre Bireylerin Sahip Olduklarıyla Yetinme, Dinî Bayramlar, Kutsal Gün, Gece ve Mekânlara Verilen Önem ve Ziyaretler, Bireyin Ekonomik İmkânlarının gelişmesi ve Dinî Davranış Boyutu Arasındaki Korelasyonlar	125
3.2.4.1. Ekonomik Bölgelere Göre Deneklerin Sahip Olduklarıyla Yetinme Anlayışlarıyla İlgili Bulgular	125
3.2.4.2. Ekonomik Bölgelere Göre Kutsal Gün, Gece Ve Bayramlara Verilen Önemle İlgili Bulgular	126
3.2.4.3. Ekonomik Bölgelere Göre Deneklerin Ekonomik Gelişmelerinde Dini Tutum Ve Davranışlarının Rolü Olduğunu Kabul Edenlerle İlgili Bulgular	127
3.2.4.4. Ekonomik Bölgelere Göre Dini Davranışlarla İlgili Bulgular. .	128
3.2.4.5. Yaş Gruplarına Göre Eğitim, Bilim ve Teknolojik Gelişmelere Verilen Önemle İlgili Bulgular	130

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ.

4.1. DİNÎ TUTUM VE DAVRANIŞLAR, DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLER VE EKONOMİK KALKINMA KRİTERLERİ İLE İLGİLİ BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ	132
4.1.1. Dindarlık ve Yaş Değişkenleri Arasındaki İlişkiler	132
4.1.2. Dini Tutum ve Davranışlar ve Medeni Durum Değişkenleri Arasındaki İlişkiler	134
4.1.3. Meslek Grupları ile Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler	135
4.1.4. Dinî Tutum ve Davranışlarla Eğitim Düzeyi Arasındaki İlişkiler	137
4.1.5. Sosyo-Ekonomik Düzey ile Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler	140
4.1.6. Cinsiyet Değişkeni ile Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler...	141
4.1.7. Tasarruf ve Tutumluluk Davranışıyla Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler	142
4.1.8. Dinî Tutum ve Davranışlar ile Çalışmaya Verilen Önem Arasındaki İlişkiler	146
4.1.9. Akılcı ve Yaratıcı Düşünce ve Yeniliklere Açık Olmak ile Dinî Tutum ve Davranışlar arasındaki İlişkiler	151
4.1.10. Zaman Planlaması ile Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler.	157
4.1.11. Dinî Tutum ve Davranışlar ile İşe verilen önem Arasındaki İlişkiler....	159
4.1.12. Deneklerin Kendilerini Eğitim, Bilim ve Teknolojik Gelişmelere Önem Verip-Vermemek Konusunda Tanımlamaları ile Dinî Tutum ve Davranışları Arasındaki İlişkiler	162
4.1.13. Bireylerin Kendilerinin Güvenilir Olmaları ile Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler	165
4.1.14. Müteşebbislik Zihniyetiyle Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki ilişkiler	168
4.1.15. Bireylerin Sahip Olduklarıyla Yetinme Anlayışı ile Dinî tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler	173

4.1.16. Dinî Tutum ve Davranışlarla Beraber (ortak) İş Yapma Anlayışı Arasındaki İlişkiler	178
4.1.17. Gerekli Tüketim Harcamalarını Yapmakla Dini Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler	181
4.1.18. Dinî Tutum ve Davranışlarla Tembelliğe Yer Vermeyen Bir Kader ve Tevekkül Anlayışı Arasındaki İlişkiler	183
4.1.19. Modern Bir Hayatın Gerektirdiği Düzeyde Enerji Kullanımı ile Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler	189
4.1.20. Dinî Bayramlar, Kutsal Gün, Gece ve Mekanlara Verilen Önem ve Ziyaretlerle Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler	190
4.1.21. Dinî Tutum ve Davranışlarla Doğruluk ve Dürüstlüğe Verilen Önem Arasındaki İlişkiler	192
4.1.22. Bireylerin Ekonomik İmkânlarının Gelişmesi ile Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler	197
4.1.23. Başkalarına Güvenle Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler	200
4.1.24. Tüm Yaşam ve Çalışma Hayatında Sevgi Unsuruna Verilen Önemle Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler	203
4.1.25. Ekonomik Bölgelere Göre Bireylerin Sahip Olduklarıyla Yetinme Anlayışları	207
4.1.26. Ekonomik Bölgelere Göre Dinî Bayramlar, Kutsal Gün, Gece ve Mekânlara Verilen Önem	208
4.1.27. Bireyin Ekonomik İmkânlarının Gelişmesinde Dinî Tutum ve Davranışların Rolü Olduğunu Kabul Edenlerin Ekonomik Bölgelere Göre Sıralaması	208
4.1.28. Ekonomik Bölgelere Göre Bireylerin Dinî Davranış Boyutları Arasındaki Farklar	209
4.1.29. Yaş Gruplarına Göre Eğitim, Bilim ve Teknolojik Gelişmelere Verilen Önem	210
SONUÇ	212
KAYNAKLAR	220
EKLER	243

KISALTMALAR

A.Ş.	: Anonim Şirketi
Ak. ve Ya. Düş.	: Akılcı ve Yaratıcı Düşünce
Akdeniz E. B.	: Akdeniz Ekonomik Bölgesi
AKDITYKAKM.	: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi
Bas.	: Basın
bkz.	: Bakınız
c.	: cilt
Çalışmaya Ver. Önem	: Çalışmaya Verilen Önem
çev.	: Çeviren
ÇKU	: Çıracak Kalfa ve Usta
Der.	: Dergi(si)
DESEM	: Dokuz Eylül Üni. Sürekli Eğitim Merkezi
DHB	: Dinî Hayatın Boyutları
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DTD	: Dini Tutum ve Davranış
DTDP	: Dinî Tutum ve Davranış Puanı
E. Düz.	: Eğitim Düzeyi
E. ve Bilim.	: Eğitim ve Bilim
EBSO	: Ege Bölgesi Sanayi Odası
Ed.	: Editör
Ege Ek. Böl.	: Ege Ekonomik Bölgesi
Eğit. Bil. Tek.	: Eğitim Bilim ve Teknoloji
Enerji T.	: Enerji Tüketimi
F	: Frekans Dağılımı
Fak.	: Fakülte (si)
G. Olmak	: Güvenilir Olmak
İç Anadolu E. B.	: İç Anadolu Ekonomik Bölgesi
İmalât.	: İmalâtçı

İş. Ver Ön.	: İşe Verilen Önem
Kad. ve Tev.	: Kader ve Tevekkül
Kanaatkarlık A.	: Kanaatkarlık Anlayışı
KO	: Kareler Ortalaması
KT	: Kareler Toplamı
Kut. G. ve G.	: Kutsal Gün ve Geceler
Kültür B.	: Kültür Bakanlığı
Lmt.	: Limited
M. Dur.	: Medeni Durum
M. Grup.	: Meslek Grupları
M.E. Basımevi	: Milli Eğitim Basımevi
M.E.G.S.B	: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı
M.G.T.	: Milli Gençlik Teşkilatı
Mat.	: Matbaa
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MEBÇEGM.	: Milli Eğitim Bakanlığı Çıraklık ve Yaygın Eğitim Genel Müdürlüğü
Mec.	: Mecmuası
Meram San.	: Meram Sanayi
n	: Örneklem Sayısı
Nşr.	: Neşreden / Neşriyat
Nşr. Haz.	: Neşre Hazırlayan
ODTÜ	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Ortak İş.	: Ortak İş Yapmak
Oto Y. Par.	: Oto Yedek Parçacıları
p	: Önem Derecesi
PİA	: Protestan İş Ahlakı
PİA	: Protestan İş Ahlâkı
S	: Standart Sapma
S. Meslek	: Serbest Meslek
sa.	: saat
San.	: Sanayici

SD	: Serbestlik Derecesi
S-E. Düz.	: Sosyo-Ekonomik Düzey
SEK ve YÖR.	: Sektörler ve Yörelere
Serbest Böl.	: Serbest Bölge
Sos. Bil. Enst.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sy.	: Sayı
Şrt.	: Şirketi
t	: Standart Hata
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
Tas. ve Tut.	: Tasarruf ve Tutumluluk
TESEV	: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı
Tic.	: Ticaret
TİSK	: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu
Trhsz.	: Tarihsiz
Tv	: Televizyon
Üni.	: Üniversite(si)
x	: Aritmetik Ortalama
Y. Grup.	: Yaş Grupları
Y. Lis.	: Yüksek Lisans
Y. Lisans Tezi	: Yüksek Lisans Tezi
Yay.	: Yayınları
Zaman Plan.	: Zaman Planlaması

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1. Deneklerin Ekonomik Bölgelere Göre Dağılımı	91
Tablo 2. Deneklerin Sektörlere ve Yörelere Göre Dağılımı	92
Tablo 3. Deneklerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı	92
Tablo 4. Deneklerin Medeni Durumlarına Göre Dağılımı	93
Tablo 5. Deneklerin Cinsiyetlerine Göre Dağılım	94
Tablo 6. Deneklerin Meslek Türlerine Göre Dağılım	94
Tablo 7. Deneklerin Eğitim Düzeylerine Göre Dağılım	95
Tablo 8. Deneklerin Sosyo-Ekonomik Düzeylerine Göre Dağılımı	96
Tablo 9. Dini tutum ve davranış ölçeğinin güvenilirliği ile ilgili boyutlar arasındaki korelasyonlar	99
Tablo 10. Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamalarının Yaş Grupları, Medeni Durum, Meslek Grupları, Eğitim Düzeyi, Sosyo- Ekonomik Düzey ve Cinsiyet Değişkenleri ile Olan Korelasyonları	103
Tablo 11. Yaş Gruplarına Göre Dini Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları ve Standart Sapmaları	104
Tablo 12. Yaş Gruplarına Göre Dini Tutum ve Davranış Puan Ortalamalarına İlişkin Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları	104
Tablo 13. Yaş Gruplarına Göre Dini Davranış Puan Ortalamalarına İlişkin F- Testi, Tukey HSD Sonuçları	105
Tablo 14. Deneklerin Medeni Durumlarına Göre Dini Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları	105
Tablo 15. Meslek Gruplarına Göre Dini Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları ve Standart Sapmaları	106
Tablo 16. Meslek Gruplarına Göre Dini Tutum ve Davranış Puan Ortalamalarına İlişkin Varyans Analizi	106
Tablo 17. Meslek Gruplarına Göre Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamalarına İlişkin F testi, TUKEY HSD Sonuçları	107
Tablo 18. Deneklerin Eğitim Düzeylerine Göre Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları ve standart sapmaları	107
Tablo 19. Deneklerin Eğitim Düzeylerine Göre Dini Tutum ve Davranış Puan Ortalamalarına İlişkin Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları	108
Tablo 20. Dindarlık Ortalama Puanları Açısından Deneklerin Eğitim Düzeyi Değişkenine Uygulanan Tukey-HSD Testi Sonuçları	109
Tablo 21. Deneklerin Sosyo- Ekonomik Düzeylerine Göre Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları ve Standart Sapmaları	109
Tablo 22. Deneklerin Sosyo- Ekonomik Düzeylerine Göre Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamalarına İlişkin Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları	110
Tablo 23. Dinî Tutum ve Davranışlar Açısından Deneklerin Sosyo-Ekonomik Düzeyleri ile İlgili Tukey HSD Testi Sonuçları	111
Tablo 24. Deneklerin Cinsiyetlerine Göre Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları	111
Tablo 25. Dini tutum ve Davranışlarla Tasarruf ve Tutumluluk, Çalışmaya Verilen Önem, Akılcı ve Yaratıcı Düşünce, Zaman Planlaması, İşe Verilen Önem, Eğitim Bilim ve Teknolojiye Verilen önem ve Güvenilir Olmaya Verilen	

Önem Arasındaki Korelasyonlar	112
Tablo 26. Tasarruf ve Tutumluluk Açısından Dini Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları	112
Tablo 27. Çalışmaya Verilen Önem Açısından Deneklerin Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları	113
Tablo 28. Akılcı ve Yaratıcı Düşünce Açısından Grupların Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları	114
Tablo 29. Deneklerin Zaman Planlaması Yapmaları Açısından Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları....	114
Tablo 30. İşe Verilen Öneme Göre Deneklerin Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları	115
Tablo 31. Eğitim, Bilim ve Teknolojik Gelişmeler Açısından Deneklerin Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları	115
Tablo 32. Deneklerin Güvenilir Olmak Açısından Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları	116
Tablo 33. Müteşebbislik, Sahip Olduklarıyla Yetinmek, Ortak İş Yapmak, Gerekli Tüketim Harcamalarını Yapmak, Tembelliğe Yer Vermeyen Bir Kader ve Tevekkül Anlayışı, Enerji Tüketimi, Kutsal Gün ve Gecelere Verilen Önemle Dinî Tutum ve Davranış Ortalamaları Arasındaki Korelasyonlar	117
Tablo 34. Deneklerin Müteşebbislik Açısından Dini Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve T testi Sonuçları	117
Tablo 35. Deneklerin Sahip Olduklarıyla Yetinme Anlayışlarına Göre Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları	118
Tablo 36. Beraber (Ortak) İş Yapmak Açısından Deneklerin Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t testi Sonuçları	119
Tablo 37. Tüketim Harcamaları Açısından Deneklerin Dini Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları	119
Tablo 38. Deneklerin Tembelliğe Yer Vermeyen Kader ve Tevekkül Anlayışlarına Göre Dini Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları	120
Tablo 39. Deneklerin Modern Bir Hayatın Gerektirdiği Düzeyde Enerji Kullanımlarına Göre Dini Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları	121
Tablo 40. Dinî Bayramlar Kutsal Gün, Gece ve Mekânlara Verilen Önem ve Ziyaretlerle İlgili Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları	121
Tablo 41. Doğruluk ve Dürüstlüğe Verilen Önem, Bireyin Ekonomik İmkânlarının Gelişmesi, Başkalarına Güven ve Tüm Yaşam ve Çalışma Hayatında Sevgi Unsuru ile Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki Korelasyonlar	122
Tablo 42. Doğruluk ve Dürüstlüğe Verilen Önem Açısından Deneklerin Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları	122
Tablo 43. Bireyin Ekonomik İmkânlarının Gelişmesiyle İlgili Dinî Tutum ve Davranış Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları	123

Tablo 44. Başkalarına Güven Açısından Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları	123
Tablo 45. Tüm Yaşam ve Çalışma Hayatında Sevgi Unsuru İle İlgili Dinî Tutum ve Davranış Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları	124
Tablo 46. Ekonomik Bölgelere Göre Bireylerin Sahip Olduklarıyla Yetinme, Dinî Bayramlar, Kutsal Gün, Gece ve Mekânlara Verilen Önem ve Ziyaretler, Bireyin Ekonomik İmkânlarının Gelişmesi ile Dinî Davranış Boyutu Arasındaki Korelasyonlar	125
Tablo 47. Ekonomik Bölgelere Göre Deneklerin Sahip Olduklarıyla Yetinme Anlayışlarıyla İlgili Puan Ortalamaları ve Standart Sapmaları	125
Tablo 48. Ekonomik Bölgelere Göre Deneklerin Sahip Oldukları ile Yetinme Anlayışlarına İlişkin Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları	126
Tablo 49. Ekonomik Bölgelere Göre Deneklerin Sahip Olduklarıyla Yetinme Anlayışı İle İlgili Puan Ortalamalarına İlişkin F Testi, Tukey HSD Sonuçları	126
Tablo 50. Ekonomik Bölgelere Göre Kutsal Gün, Gece ve Bayramlara Verilen Önemle İlgili Puan Ortalamaları ve Standart Sapmaları	126
Tablo 51. Ekonomik Bölgelere Göre Kutsal Gün, Gece ve Bayramlara Verilen Önemle İlgili Puan Ortalamalarına İlişkin Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçlar	127
Tablo 52. Ekonomik Bölgelere Göre, Ekonomik İmkânlarının Gelişmesinde Dinî Tutum ve Davranışlarının Rolü Olduğunu Kabul Edenlerle İlgili Puan Ortalamaları ve Standart Sapmaları	127
Tablo 53. Ekonomik Bölgelere Göre Ekonomik İmkânlarının Gelişmesinde Dinî Tutum ve Davranışlarının Rolü Olduğunu Kabul Edenlerle İlgili Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları.	128
Tablo 54. Ekonomik Bölgelere Göre Ekonomik İmkânlarının Gelişmesinde Dinî Tutum ve Davranışlarının Rolü Olduğunu Kabul Edenlerle İlgili F Testi, Tukey HSD Sonuçları	128
Tablo 55. Ekonomik Bölgelere Göre Dinî Davranış Puan Ortalamaları ve Standart Sapmaları	128
Tablo 56. Ekonomik Bölgelere Göre Dini Davranış Ortalamalarına İlişkin Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları	129
Tablo 57. Ekonomik Bölgelere Göre Deneklerin Dini Davranış Ortalamalarına İlişkin F Testi, Tukey HSD Sonuçları	129
Tablo 58. Deneklerin Yaş Gruplarına Göre Eğitim, Bilim ve Teknolojik Gelişmelere Verilen Önemle İlgili Ortalamalar ve Standart Sapmaları	130
Tablo 59. Yaş Gruplarına Göre Eğitim, Bilim ve Teknolojik Gelişmelere Verilen Önemle İlgili Varyans analizi (ANOVA) Sonuçları	130
Tablo 60. Yaş Gruplarına Göre Eğitim Bilim ve Teknolojik Gelişmelere Verilen Önemle İlgili Ortalamalara İlişkin F Testi, Tukey HSD Sonuçları	131

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1. Eğitim ve DTD Düzeyinin Grafiği	108
Grafik 2. Sosyo-Ekonomik Düzey ve DTD Grafiği	110
Grafik 3. Bölgelere Göre Dinî Davranış Grafiği	129

GİRİŞ

Bazı Avrupa ülkelerinde son birkaç yüz yıl içerisinde yaşanan hızlı gelişme, kalkınma denilen bir kavramı ve ona ilişkin bir problemi ortaya çıkarmıştır. Ancak bu hızla gelişen Avrupa ülkelerinde kalkınma sadece bilim, teknoloji ve ekonomik gelişmelerden ibaret değildir. Çünkü kalkınma sadece bir zenginlik ve fakirlik sorunu olarak görülemez. Söz konusu ekonomik kalkınma aynı zamanda zihinsel ve ruhsal süreçleri de içerir. Ekonomik kalkınmada esas olan sosyal ve ruhsal değişimlerdir. Dolayısıyla *geri kalmış* veya *az gelişmiş* olarak nitelenen ülkelerin konumu, o ülke insanların kişilik özellikleri, zihin dünyaları ve yaşadıkları sosyal yapıyla birlikte ele alınmalarını gerektirmektedir. Kalkınmak isteyen bireylerin hem kendi tutumlarını ve zihin yapılarını, hem de sosyal yapıda değişiklikler yaparak aynı doğal imkânlarla kalkınmayı gerçekleştirebilecekleri düşünülmektedir (Özakpınar, 2002, s.167, 168).

Bu tespitten hareketle, aynı bölgede ve iklimde daha önce de toplumların bir takım medeniyetler kurdukları göz önüne alındığında, ekonomik kalkınma açısından yaşanan iklim ve coğrafyanın pek de önemli olmadığını, ekonomik kalkınmada daha çok zihni yapının ve psikolojik faktörlerin etkili olduğunu öne sürenler bulunmaktadır (Güler, 2007; Samuelson, 1965, s 779). Bir iktisatçı olan Keynes'de psikolojik faktörlerin iktisadî sürece etkisi olduğunu ve bu etkinin Neo-Klasik iktisatçıların düşündüklerinden de daha büyük olduğunu söylemektedir. Ona göre, insanların mizaçları, ekonominin işleyişi açısından önemli olup, onların ruh hallerindeki herhangi bir değişiklik ekonomik hayat üzerinde etkisini hemen göstermektedir (Barber, 1991, s. 253).

Günümüzdeki iktisatçıların kalkınmaya ilişkin yaptıkları analizlerin pek çoğunda, genel olarak makro değerler düzeyindeki yapısal değişkenler üzerinde durulmaktadır. Ancak rasyonel tercih modellerinin ne türden kültürel bağlamlarda bulunduğu konusu ise, neredeyse tümünden ihmal edilmektedir. Makro düzeydeki yapısal değişkenler şüphesiz büyük önem taşımaktadır. Ancak ekonomik kalkınmada tasarruf, büyüme oranları ve yatırım gibi unsurların da, konunun sadece bir kısmını

oluşturduğu bir gerçektir. Böyle bir olgunun, inançlar ve değerlerin yer aldığı kültürel çerçeve anlaşılmadan ve kültürel faktörler dikkate alınmadan sadece rasyonel tercih modelleriyle açıklanabilmesi mümkün görülmemektedir (Ergüder, Esmer ve Kalaycıoğlu, 1991, s.1-2).

Bu nedenle bir ülkenin kalkınma ve gelişmesi büyük ölçüde bireylerin psikolojik gelişim basamaklarında belirli bir düzeye gelmeleriyle yakından ilişkilidir. Buna göre günümüzde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler göz önünde bulundurulduğunda, aralarındaki en temel farklılığın bireysel gelişmişlik düzeyinde yaşandığı gözlenmektedir. Bu bağlamda bireylerinin gelişimlerini belirli bir düzeye getiren toplumların gelişmiş ülkeler sınıflamasında yer aldıkları söylenebilir (Kuşat, 2003, s. 45).

Teoride emek, sermaye, doğal kaynaklar ve müteşebbis olarak belirlenen üretim faktörleri, temelde *insan* ve *doğal kaynaklar* olmak üzere ikiye ayrılabilir. Çünkü *emek* ve *müteşebbis* doğrudan insanla alâkalıdır. Sermaye ise insanın doğal kaynakları işlemek suretiyle ortaya çıkardığı ve tasarruf ederek geçmişten bugüne aktardığı ekonomik bir değerdir. Temel üretim faktörlerinden biri olan insanın, *doğal kaynakları*, verimli olarak işleyebilmesi için iki ayrı özelliğe sahip olması gerekmektedir. Bunlardan birincisi insanın bilgi ve tecrübesine dayanan *beşeri* sermaye birikimi, ikincisi de tarihsel alışkanlıklar, gelenek veya din gibi kültürel mekanizmalar aracılığıyla, insanlar arasında güvene dayanan ilişkiler kurabilmelerini sağlayan *sosyal sermaye* düzeyidir (Fukuyama, 1998; s. 37).

Ekonomik kalkınmada asıl ihtiyaç duyulan faktörler sıralamasında birinci sırada *parasal* sermaye değil, insan unsurunu öne çıkaran *beşeri* ve *sosyal* sermaye gelmektedir. Ancak bazen bu iki unsur göz ardı edilerek ekonomik kalkınma için *para* tek faktör olarak değerlendirilmekte ve insan unsuru göz ardı edilmektedir (Casson, 1975, s. 95; Karagül, 2007). Bu nedenle insan ve doğal kaynakların ekonomik kalkınmanın asli unsurları olduğunu, fakat insanın paradan ve doğal kaynaklardan da önce geldiğini söyleyebiliriz.

Davies (2004), tüm ekonomik faaliyetlerin insanlar tarafından gerçekleştirildiğini, bunun için insanın dinî yapısının ekonomide önemli rol oynadığını vurgulamaktadır. O ekonomide insanın rolünü şu örnekle açıklamaktadır. Ona göre, ekonomide tüm çalışanlar, işçiler insandır, tüm firma yöneticileri, liderler, idareciler insanlar tarafından seçilir, para piyasalarını ve tüm ekonomik aktiviteleri yine insanlar yürütürler.

İktisadî gelişmede kaynakların oluşumu, kullanımı ve dağılımı sürecinde ekonomi dışındaki bir takım faktörlerin de doğrudan etkisi bulunmaktadır. Bu süreçte sermaye ve teknoloji gibi ekonomik faktörlerin, diğer (psikolojik, sosyal ve kültürel) faktörlerin desteği olmaksızın kalkınma olgusunu ortaya çıkarması güçtür. Zira gelişmiş ülkelerin sanayileşme süreçlerinde bu destek görülmektedir. Dolayısıyla geri kalmışlık sorununu yaratan birinci etkenin ekonomik kaynak yetersizliği olduğu söylenemez. Diğer yandan ekonomik kalkınmada müessir olan psikolojik, sosyal ve kültürel faktörlerin aynı zamanda engellenmesinde de etkili olabileceği öne sürülmektedir (Yavilioğlu, 2001, s. 115).

Bu durumda bir toplumun sadece fabrika kurmak, teknik eleman yetiştirmek ve hazır teknoloji satın almakla kalkınacağı söylenemez. Çünkü geri kalmış toplumların kalkınmasında çok önemli bir yeri olan sosyal ve insan bilimleri ile kalkınmada öncelikli bilgi unsuru göz ardı edilmektedir (Açıkgenç, 1992, s.328). Günümüzde etkili olan bilgi teorisi bilimlerin temeline psikolojiyi koymaktadır (Tabakoğlu, 2004, s. 1151). Bu nedenle, kalkınma için sermaye ve teknolojinin gerekli fakat yeterli olmadığını düşünüyoruz.

Crocker (1991), ekonomik kalkınma sürecinde bireylerin, sermaye ve teknoloji ile beraber, kaynakları yatırıma dönüştürecek sosyal ve zihinsel bir alt yapıya sahip olmaları gerektiğini düşünmektedir. Bu süreçte bireylerin, bilimin ve aklın yol göstericiliğinde geleceğe ve yeniliğe açık olmaları, güçlü bir gelişme ve ilerleme bilinci ve isteği, kendine ve başkalarına güven duyma, ulaşılması zor bir hedefi gerçekleştirme duygusuna sahip olma, bir işi yapmanın daha iyi bir yolunu bulma, dayanışma ve işbirliğini esas alan beraberlikler oluşturma motivasyonuna

sahip olmaları gerekmektedir (s. 211; akt.: Yavilioğlu, 2001, s.116). Ancak ekonomik kalkınmanın gerektirdiği bu motivasyonu sağlayabilmek için, (gelişmiş) Batılı toplumlar yuzyıllardan beri devam edip gelen dinî, siyasi, iktisadi, felsefi, bilimsel, ahlâki ve sosyal tutumlarını değiştirerek farklı bir medeniyet oluşturmuşlardır (Özakpınar, 2002, s. 177).

Yeni ortaya çıkan bu medeniyette iktisatçıların da bakış açılarını, inanç sistemleri, ideolojileri veya dinleri belirlemektedir. Bu yuздan Batı kaynaklı iktisat teorilerini evrensel gerçekler olarak gormek doğru değildir. Kapitalizmin (ve Marksizmin) varsayımları ve gozlem sahalalarının Batı'yla sınırlı olduğunu unutmamak gerekir. Dolayısıyla evrensel gerçeklere ulaşmak, bakış açılarını belirleyen kùltürel şartlanmaların farkına varmakla mümkün olabilir (Tabakoğlu, 2004, s. 1151, 1153). Bu konuda Türkdoğan (1996) Batı modelinin evrenselliği ve genelleyici ilkesinin geçerliliğinin, tartışma konusu olduğu gürüşündedir (s. 225).

Kuran (2002) “İslâm ekonomisi” kavramının yirminci yuzyıl ürünü olduğunu belirterek bu doktrinin doğuşunu İslâm dininin özüne dayandırmanın yanlış olacağını ifade etmektedir. O, İslâmî ekonomi kurallarının, islâm bankalarının ve islâmî vergi sistemlerinin yaratılmasına yönelik çabaların neden ortaya çıktığı hakkında düşünmek gerektiği gürüşündedir. O, bu gürüşlerini destekleyeceği düşüncesiyle, Mevdûdî'nin Batı ile ilgili gürüşlerine yer verir. Batı, Müslümanların düşünce biçimini değiştirerek insanların birbirleriyle olan ilişkilerini yozlaştırıyor. Bu nedenle Müslümanlar arasında Batı edebiyatına hayranlık duyan, Batı gelenekleri ve yaşantısını benimsemiş olanlar hızla artmaktadır. Böyleleri Batı kùltürünü İslam kùltüründen üstün gürerek Batı'yı, İslâmî kriterlere göre değerlendirmek yerine, İslâm'ı Batı kriterlerine göre değerlendirmekte ve bizzat dindaşlarını hor gormektedirler. Onlar Müslüman halkın biri modern ve ilerici, diğerisi geleneksel ve gerici olmak üzere iki gruptan oluştuğu izlenimini yaratmaktadırlar. Ayrıca Batılı devlet adamları ve aydınlarının İslam'ın vahşi ve akıl dışı bir din olarak ilerlemeye engel olduğu gibi gürüşleri de Müslümanlar arasında taraftar bulabilmektedir (s. 149, 155; Berkes, 1975, s. 69, 70).

İkbal (1981) ise, sözü edilen müslüman tipini şöyle betimlemektedir: “Burada hastalığın nedeni kölelik ve taklitçiliktir (s. 209), “Köleler köleliğe alıştılar mı, onlar üzerine egemenlik kurmak hiç de zor olmaz” (s. 192). İkbal’in bu görüşünü yansıtmaları açısından, kendisinin de yer aldığı yaşanmış tarihi bir olaya yer vereceğiz. 1930’da Türk Kızılay heyeti Lahor’u ziyaret ettiğinde delegeler namaz kılmak için hep birlikte camiye giderler. İmam namazı uzattıkça uzatır. Namazdan sonra Türk delegasyonunun başkanı namazın niçin bu kadar uzatıldığını sorduğunda İkbal’in verdiği cevap dikkate değerdir.

Türk mücahidi namazdan sonra bana,
‘İmamlarınızın secdesi (namazı) neden bu kadar uzun olur?’ diye sordu.
O saf mücahid, o hür mü’min:
Kölelerin namazının ne olduğunu bilmiyordu,
Hür insanların dünyada (yapabileceği) bin bir **işi** vardır;
Ulusların düzeni onların çalışma zevkine dayanır.
Kölelerin vücudu çalışma zevkinden mahrumdur.
Kölelerin gece ve gündüzleri boşa geçer.
(Hintli) İmamların, namazı uzun ise bunda şaşılacak ne var?
Zavallıların yapacağı başka bir **işi** mi var?
Allah Hintli imamlara, yeni hayat müjdesi veren bir namaz nasip etsin.
(İkbal, 1981, s. 207)

Bu anekdot aradan bunca yıl geçmesine rağmen Müslümanların içinde bulunduğu durumu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Sayar (2005)’a göre, “Bugün Müslümanlar arasında kaba sofu diye tabir ettiğimiz insanlar, öbür dünyaya yöneliktirler.” (s. 275). Zaman zaman dindarlığı bu boyutta görülen kimselerin, yapacak işlerinin bulunmadığını söylemek mümkün müdür? Bu durum belki de Kuran (2002)’in ifadesiyle “Çoğu iktisatçıların ‘dini’ profesyonel alanlarının dışında tutması ve çoğu din uzmanının da ekonomi bilmediği” (s. 132) görüşüyle uyusmaktadır.

Birdal ve Ulutan (1992) ekonomik kalkınma gibi birtakım problemlerin çözümü için insanların Allah'ın kendilerine verdiği akli kullanmaları gerektiği üzerinde durmuşlardır. Onlar, “Hudutsuz ve kullanıldıkça, derinliklerine indikçe zenginleşip çoğalan hazine, hepimizin sahibi olduğumuz, insandaki ilahi kaynaklı akıl ve zekadır. İnsanoğlu bu gün karşılaştığı ağır sorunlardan akli kullanarak, üretim ve zenginliği arttırarak kurtulabilir” (s. 69) görüşündedirler. Çünkü ekonomik kalkınma kendiliğinden asla gerçekleşmemekte, uzun dönemli yapıcı ve geliştirici ciddi çalışmalara ihtiyaç duymaktadır (s. 160).

Ekonomik kalkınma zilletten refaha, kötüden iyiye, sıkıntıdan bolluğa, az gelişmişlikten gelişmişliğe giden bir süreç olduğuna göre kişi eğer refahı, bolluğu, gelişmişliği arzu ediyorsa önce niyet etmesi ve daha sonra bu sürecin şartlarını yerine getirmesi gerekmektedir. Niyet genellikle her kişi veya toplumun üzerinde tereddütsüz kabul ettiği ilk aşamadır. Ancak sadece niyet etmek, talep etmek ekonomik geri kalmışlığın giderilmesi için yeterli değildir (Türkdoğan, 1996, s. 85).

Ekonomik kalkınmada, yeni değerlere inanan, beklenti ve tutumları Ortaçağ iktisat ahlakından bir hayli farklı olan insanlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu süreçte emek eğer vasıflıysa iş bulabilir, az çalışmak, sahip olduklarıyla yetinmek, lonca dengelerini bozmamak, yenilik ve değişikliklere karşı olmak veya uzaklaşmak gibi tutum ve eğilimlerin yeri yoktur (Ergüder, Esmer ve Kalaycıoğlu, 1991, s. 6).

Sayar (2005)'a göre Osmanlı Türk gerçeğine bakıldığında, rasyonel bir iktisat zihniyeti ve gelir arttırıcı sistematik bir çaba görülmez. İrrasyonel iktisat zihniyeti, kenarda ve kuytuda büyük parça peşinde olup, bir defa vurgunu vuracak ve ondan sonra ayağını uzatacaktır. Sözü edilen zaman diliminde bitmeyen bir hayatın peşinde gitmek, rasyonel birey olmak, işçiyle uğraşmak ve üretmek gibi tutumların gelişmediği görülmektedir (s. 200).

Sayar'ın bu tespitine genelleme düzeyinde katılmasak da Osmanlı'ya bile gitmeden henüz 1930'lu yıllarda Anadolu insanının ne gelir arttırıcı bir çaba içinde, ne de kenarda kuytuda büyük bir parça peşinde olduğu söylenebilir. Nitekim bu

iddiamızı o yılların önemli bir iş adamı olarak bilinen Nuri Demirağ'ın bizzat yaşadığı tespitlerle de teyit edebiliriz. Aktaracağımız olayda Demirağ'ın kızı, Sivas-Erzurum demiryolunun yapımında insanların çalıştırılmasının çok ilginç olduğunu, (babasının anlattıklarına dayanarak) şöyle dile getirmektedir. “O zamanlar Anadolu insanı çok çalışmazdı, aza kanaat ederdi. Babam Halep'ten, Şam'dan kumaşlar, incik, boncuklar getirmiş. Onlara işletip, dokutturup sattırmıştır. Yani oradaki insanlar, almanın-satmanın zevkine varabilsinler diye. İnsanları böyle çalışmaya alıştıran o demiryollarını yapıyor” (Erdinç, 1996).

Verilen bu örnek belki yeterince çalışma bilincine sahip olmayan insanların, eğitimsiz cahil kişiler olduğunu akla getirebilir. Ancak geri kalmış ülkelerin eğitilmiş insanların durumu hakkında İslâm ekonomisine önemli katkılarda bulunan Hurşid Ahmed, İngiliz devlet adamı Lord Macaulay'in şu sözlerine dikkat çeker. Onun “Yönetimimizdeki milyonlar bizim aramızda tercümanlık yapacak bir sınıf yetiştirmek zorundayız. Bu sınıfın kanı ve rengi Hint'li (farklı da olsa) ama zevkleri, görüşleri, ahlâkı ve zekası İngiliz olacaktır” (akt; Kuran, 2002, s.156) ifadeleri bir fikir verebilir. Burada Lord Macaulay'in sözünü ettiği sınıfın, geneli kapsaması bile, o ülkenin eğitilmiş ve okumuşlarından oluşması, ekonomik kalkınma açısından geri kalmış ülkelerin içinde buldukları tabloyu ortaya koymaktadır (ayrıca bkz., Atay, 1995, V, s. 51; Berkes, 1975, s. 23; Sinanoğlu, 2003, s. 61).

Günümüzde ekonomik kalkınma için, daha fazla kazanç ve maddi tatmin içeren bir hayat standardına ulaşmaya çalışmak, müteşebbislik, rekabet, kişisel olarak sivrilmeyi hedefleyen, akılcı hesaplama dayalı ve ileriye planlayan bir yaşantı tarzına gerek duyulmaktadır. Ayrıca teknolojik yenileşmeyi izlemek ve ona katkıda bulunmaya çalışmak, bilimsel bilgi peşinde koşmak ve onu hayata uygulayarak daha büyük kazanç temin etmek gibi tutum ve davranışlara önem vermek gerekmektedir. Bu süreçte zaman anlayışı da değişmekte ve insan tarım toplumundaki gibi devresel ve mevsimlik bir zaman anlayışını terk ederek sürekli değişen bir zaman anlayışına sahip olmaya başlamaktadır (Ergüder, Esmer ve Kalaycıoğlu, 1991, s. 6).

Bu konuda Ülgener (1985), görüşlerini şöyle dile getirmektedir. “Türk iş adamı, değişen bu dünyada yerini almak ve (yerini) korumak istiyorsa, dünün sayı ve hesaptan hoşlanmayan, babacan, huzurlu dünyasına elveda demek zamanının çoktan gelip çattığı bilincine varmakta gecikmeyecektir” (s.168). Nitekim Ülgener’in bu tespitleri yönünde bir bilinçlenmenin de ortaya çıkmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu konuda Ergüder, Esmer ve Kalaycıoğlu (1991)’nun “Bireyin gelişmesini bekleyeceğimiz değer ve tutumların bazılarını bugünün Türk toplumunda gözlemlememiz mümkündür.” ifadeleri de destekler mahiyettedir. Onlar bu değer ve tutumları, (geçmişten miras kalanlarla tezat oluşturacak içerikte ve daha önce sayılmış olan) başarı güdüsü, risk alma ve müteşebbislik, yoğun bir biçimde çalışma ve zamanını planlama, işinden en yüksek getiriyi temin için gayret gösterme, rekabetin toplum refahı için iyi bir şey olduğuna inanma, başkalarına (da) güven (duyma)me, kaderin hayattaki rolünün sınırlı olduğunu kabul ederek, kişinin kendi kaderini, yine kendisinin çalışarak tayin edebileceğine inanma, zamanın planlanabilir ve kendi başına bizatihi değeri olduğunu düşünme, aile bireyleri dışındakilerle iktisadi ve toplumsal amaçlar için kuruluşlar oluşturup çalışabilme, başkalarıyla ortaklıklar kurabilme, dünyada ve ülkesinde olup bitenleri izleyip bunlar hakkında düşünme ve fikir sahibi olma türünden değer ve tutumlar olarak değerlendirmektedirler (s. 12).

Ekonomik kalkınma sürecinde dünya’da olup bitenleri izleyip bunlar hakkında fikir sahibi olmak çok önemlidir. Çağımızda iktisadi kalkınmalarını bir an evvel gerçekleştirmek isteyen pek çok ülke, gelişme hevesi ve gelişme potansiyeline sahip olmasına rağmen, bir türlü bunu başaramamaktadırlar. Çünkü iktisat ilmi açısından sade bir şekilde sıralanabilecek sebepler yanında, iyi niyetlerinin ve kalkınma arzularının gelişmiş ülkeler tarafından istismar edildiği ve bu gibi geri kalmış ülkelere devamlı kendilerinin bir pazarı ve borç verilen ham madde ihracatçısı ülkeler nazarıyla bakılması, kalkınma çabası içerisindeki ülkeleri olumsuz etkilemektedir. Bu durumu, Senegal Cumhurbaşkanı Senghor’un “Bize tembel diyorlar (halbuki tembel), değiliz. Üretim endeksimizi on yılda yüzden yüz elliye çıkardık. Ama ne yapsak nafile. Ne kadar çok çalışsak o kadar (tam tersine oldukça) az kazanıyoruz. Son on iki yıl içinde Avrupa’dan getirdiğimiz malların ortalama

fiyatı % 19 oranında yükseldi, bizim onlara sattığımız malların fiyatı ise % 4 oranında düştü. Böylece % 23 oranında gerilemiş oluyoruz.” (Çataloğlu, 1971, s. 5; ayrıca bkz. Sinanoğlu, 2003, s. 104, 105) sözleri belki daha iyi açıklayabilir.

Bu gibi sorunların çözümü ile ilgili olarak İslâm Konferansı Başkanı İhsanoğlu (1988) “Bilim olmadan teknoloji üretmek ve var olan teknolojiyi geliştirmek mümkün değildir. Dolayısıyla bilim ve teknoloji transferinin hedefinin bilim kurmak olması gerekir. Yenilikleri devamlı olarak gelişmiş ülkelere alıp uygulayarak bu ülkelere bağımlı kalınmasına yol açacak bir politika yerine, yerli bilimin kurulması için gerekli şartları hazırlayan bir transfer politikasının benimsenmesi şarttır.” (s. 58) görüşünü ileri sürmektedir. O halde, ekonomik kalkınmanın teori ve uygulamada istismara açık dikkat edilmesi gereken çok yönlü, çok kaygan bir süreç olarak karşımıza çıktığı ortadadır. Bu nedenle gerek ekonomik kalkınmayı arzu edenlerin gerekse bu konuda çalışma yapacak olanların konuyu her yönüyle ve tam olarak değerlendirebilmeleri için çok dikkatli, esnek ve yaratıcı bir zihin yapısına sahip olmaları gerekmektedir. Gençtan (1998)’a göre, sürekli değişen koşullara uyum sağlayabilmek ve yaşama etkin bir şekilde katılabilmek, belirli bir esnekliği ve yaratıcılığı gerektirmektedir. O, kişinin, kendisini engellenmiş hissettiği her durumda aynı kızgınlık tepkisini vererek etkin olamayacağı görüşündedir. Ona göre, kişiler olaylara kendilerini iyi hissedebilecekleri bir biçimde yön verebildikleri oranda etkin olabilirler. “Böyle bir yönlendirme yaratıcı olmayı gerektirir. Yaratıcılık ise içinde bulunulan duruma en uygun tepkiyi verebilmeyi içerir.” (s. 71) ifadesiyle bireyin dikkat etmesi gereken psikolojik sürece işaret eder.

Hoffer (1995), birtakım ideolojiler, kutsal amaçlar ve öğretilerin iç yapılarında büyük farklılıklar olsa da bunları harekete geçiren unsurların inanç sahibi olmak, birleşmek, iktidar peşinde koşmak, kendini adamak ve nefisinden feragat etmek gibi benzer duygular taşıdığı görüşündedir (s. 24). Günümüzde ekonomik kalkınmanın (ister ideolojik, ister kutsal bir değer atfedilsin) gerçekleştirilebilmesi için, Hoffer’ın da belirttiği gibi, bu konuda bireylerin kendilerini adanmaları ve nefislerinden feragat etmeyi göze almaları gerektiğini düşünüyoruz.

Ancak, dünyanın çeşitli bölgelerinin, kişi başına düşen yıllık gelir düzeylerine göre, kalkınmış veya kalkınmakta olan diye sınıflandırılması, belirsiz ve karışık olduğu için, ekonomik kalkınma kavramının ve sürecinin muğlak olduğunu söyleyebiliriz (Hoselitz, 1970, s. 14, 16). Çünkü 'büyüme' için birtakım somut ifadeler kullanılabilirken, devam eden bir süreç olduğundan ekonomik kalkınma için (daha çok) soyut kavramlar kullanılmaktadır.

Bizim üzerinde durduğumuz (tasarruf ve tutumluluk, çalışmaya ve işe verilen değer, zaman planlaması, akılcı ve yaratıcı düşünce, güven ve müteşebbislik vb.) ekonomik kalkınma ile ilgili kriterlerin yanında nüfus planlaması, doğum kontrolü (Atay, 1995, V, s.123; Habakkuk.1966, s. 15; Şahin ve Doğanay, 2001, s. 239), okunan günlük gazete ve dergi sayısı, insanların kütüphanelerden yararlanma oranı vb. kriterlerden de bahsedilebilir. Ancak bu gibi konuların tartışmaya çok açık olmaları dolayısıyla, araştırmamızda onların üzerinde durmuyoruz.

Diğer yandan ekonomik kalkınma sürecinde rolü olduğunu düşündüğümüz dinin, üzerinde mutabık olunan bir tarifinin de yapılamadığını belirtmeliyiz. Ancak din ve ekonomik kalkınma kavramlarındaki muğlaklığa rağmen her ikisinin de varlığını sürdürdüğü ve karşılıklı olarak birbirlerini etkiledikleri düşünülmektedir. Bizim çalışmamız da böyle bir zemin üzerinde, ekonomik kalkınmanın dine etkisi üzerine değil, dinsel tutum ve davranışların ekonomik kalkınmadaki çift yönlü rolü üzerine olacaktır. Son cümlede geçen *çift yön* ifadesiyle, dinî tutum ve davranışların ekonomik kalkınma sürecinde oynayabileceğini düşündüğümüz olumlu veya olumsuz rol kast edilmektedir.

Din insan için olduğuna göre, onun insanı ilgilendiren her konuyla ilgilenmesi doğaldır. Dolayısıyla bireyin dinî tutum ve davranışlarıyla ekonomik kalkınma olgusu arasında bir ilişkinin varlığı göze çarpar. Bu yüzden çalışmamızda, bireylerin dinî tutum ve davranışlarıyla bazı ekonomik kalkınma kriterleri arasında nasıl bir ilişki olduğu üzerinde duracağız. Çünkü din ve ekonominin, doğrudan herkesi ilgilendirdiği bilinmektedir.

Daco (1983)'ya göre psikolog, tümüyle insanlığın kendisi olan son derece kaygan bir zeminde, yürümektedir (s. 1). Biz de çalışmamızı sürdürürken örneklem grubunun çoğunluğu ile aynı dine mensup olmamızı, ekonomik kalkınmanın doğrudan bizi de etkiliyor olmasını ve çalışma yaptığımız aynı evrende yaşıyor olmamızı bir an olsun unutmadan, din psikolojisinin gerektirdiği objektiflik ilkesine uymaya gayret göstereceğiz.

Keynes'in psikolojik faktörlerin etkili olduğunu öne sürdüğü iktisadi süreçle din arasındaki ilişki, daha çok dinler tarihi ve sosyolojinin ilgi alanına girmiştir. Biz de din ve ekonomi ilişkisinin, Keynes'in belirttiği psikolojik faktörler açısından araştırılmasının yararlı olacağı düşüncesiyle, *ekonomik kalkınmada dinî tutum ve davranışların çift yönlü rolü* ile ilgili olarak bir araştırma yapmaya karar verdik. Bu araştırmamızda dini tutum ve davranışlarla demografik değişkenler ve ekonomik kalkınma kriterleri ile ilgili kişilik özellikleri arasındaki ilişkileri incelemeyi amaçlamaktayız.

Günümüzde, Müslümanların genel durumu göz önünde bulundurularak, İslam dininin ekonomik kalkınmayı engelleyici bir rolü olup olmadığı sorusu zihinleri meşgul etmektedir. Biz, Müslümanlar daha önce bir gelişme ve medeniyet ortaya koydukları için, İslam dininin ekonomik kalkınmaya ve ilerlemeye engel teşkil ettiği iddiası üzerinde durmuyoruz. Ancak İslâm dünyasının uzun bir zamandan beri ekonomik kalkınma konusunda bir atılım gerçekleştirememiş olduğunu kabul ediyoruz. Bu noktada insanların ekonomik kalkınma ile ilgili şartları ne ölçüde yerine getirdiklerinin ve dinî tutum ve davranışların ekonomik hayata ne gibi etkilerde bulunduğu yönünde yapılacak bir araştırmanın önemli olduğunu düşünüyoruz. Çünkü, Birdal ve Ulutan (1992)'ın da belirttikleri gibi, geri kalmış toplumlarda bireylerin kalkınma hamlesine geçmek için yapmaları gereken hazırlık ve atılım çok önemlidir (s. 213).

Araştırmamızı Batı Anadolu ve Ege Bölgesi'nin tarım, sanayi, deniz ulaşımı ve turizm açısından önemli bir merkezi durumunda olan İzmir ili ve bazı ilçelerini 'Ege Ekonomik Bölgesi', İç Anadolu Bölgesi'nden Konya ve bazı ilçelerini 'İç

Anadolu Ekonomik Bölgesi', önemli bir tarım, ticaret ve sanayi merkezi olmasının yanı sıra limanı, serbest bölgesi ve geniş bir hinterlandı, dolayısıyla Mersin ve bazı ilçelerini 'Akdeniz Ekonomik Bölgesi' olmak üzere Türkiye'nin ekonomik kalkınma açısından önemli gördüğümüz üç ayrı bölgesinde gerçekleştirdik.

Bu araştırmada hipotezlerin test edilmesi ve bazı sorulara cevap bulunabilmesi için, dini tutum ve davranış ölçeği ile ekonomik kalkınma kriterleri ve kişisel bilgilerden oluşan bir anket hazırlanmıştır. *Tutum ve Davranış Araştırma Projesi: Ekonomik kalkınmaya İlişkin Bir Araştırma* başlığı ile hazırladığımız anketlerin uygulanması sırasında her hangi bir kuşkuya mahal bırakmamak için T.C. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu Başkanlığı, İzmir Valiliği ve Emniyet Müdürlüğü bilgilendirilmiştir. Anket uygulamaları ise üç ekonomik bölgede de büyük oranda tarafımızdan bizzat gerçekleştirilmiş, üniversite ve herhangi bir kuruluştan maddi destek alınmamıştır. Gerek bizzat gerçekleştirdiğimiz anket uygulamalarında, gerekse bizzat bulunamadığımız uygulamalarda çevre yardımı ve desteği alınmıştır. Anket uygulamalarımıza destek olan bu çevrelerin yardımlarını yüksek bir sorumluluk bilinci ve fedakarlık ruhu ile gerçekleştirdiklerini belirtebiliriz.

Anket uygulamaları öncesinde muhataplara, yapılacak çalışma hakkında bilgi verilmiş, sıcak bir psikolojik ortam oluşturularak, yapacakları katkının sadece bilimsel bir çalışma için kullanılacağı, kendilerinin bu katkılarından dolayı herhangi bir zarar görmeyecekleri güvencesi verilmiştir. Bizim bu yaklaşımımız dolayısıyla anket uygulamalarımızın genel itibarı ile sorunsuz bir şekilde gerçekleştirildiğini söyleyebiliriz. Ancak anket uygulamalarımız esnasında tüm dikkatlerimize rağmen zaman-zaman (maliyeden olabileceğimiz kuşkusuyla) bazılarının çekingen davrandıklarını gözlemledik. Diğer yandan deneklerden bir kısmının, ekonomik kalkınma kriterleri ile ilgili soruları cevapladıkları halde dinî tutum ve davranışlarla ilgili sorulara hiç cevap vermedikleri görülmüştür. Anket uygulamalarımız sırasında karşılaştığımız diğer bir durum ise bazı kuruluşların olumsuz tavır göstermeleridir.

Araştırmamızın genel evrenini Türkiye, çalışma evrenini Ege, İç Anadolu ve Akdeniz Ekonomik Bölgeleri, örneklem grubunu da adı geçen bölgelerdeki çeşitli meslek mensupları oluşturmaktadır.

Verilerin toplanmasında *Tutum ve Davranış Araştırma Projesi: Ekonomik Kalkınmaya ilişkin Bir Araştırma* formu çerçevesinde dini tutum ve davranış düzeyini belirlemek amacıyla bir dini hayat ölçeği ile ekonomik kalkınma kriterlerine de yer verilen kişisel bilgi anketi bir arada uygulanmıştır. Ayrıca konumuzla ilgili olarak açık oturum ve sempozyumlar, medya aracılığıyla izlenen programlar, yazılı basın ve bizim doğrudan yaptığımız gözlem ve görüşmelerle, daha önce başkaları tarafından yapılmış olan mülakatlardan da yararlanılmıştır.

Çalışmamızda önce giriş, temel kavramlar, dinle ilgili çeşitli düşünceler ve Türkiye de din algılamaları ve bazı iktisat teorileri üzerinde durulmuştur. Daha sonra araştırmanın problemi, amacı, önemi, sınırları gibi konular üzerinde durulmuş, verilen bulguları hipotez testleriyle ilgili tartışma ve yorum takip etmiş ve sonuç kısmına geçilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. DİNÎ TUTUM

Tutumlar (attitudes) bireyin içinde bizzat yer aldığı süreçlerden oluşur. “Tutum, en genel anlamıyla, kişinin belli bir insana, guruba, nesneye, olaya, vb. yönelik olumlu veya olumsuz bir şekilde düşünmesine, hissetmesine veya davranmasına yol açan oldukça istikrarlı, yargısal bir eğilimdir.” (Budak, 2000 s. 776). Büyük Türkçe sözlük de psikolojik anlamda tutumu “Bir konu veya mesele karşısında tutulan yol, tavır. Hal, durum. Hareket tarzı, muamele” (Doğan, 1986, s. 1304) diye açıklar. Günlük yaşantımızda sıklıkla kullandığımız kelimelerden biri tutum sözcüğüdür. Grupların olduğu gibi kişilerin de kendileri, etraflarındakiler, çeşitli inançlar ve düşünceler, sosyal kurumlar veya başka milletlerin mensupları (gibi) hakkında düşünce, duygu ve davranışlarını düzenli biçimde belirleme tarzları vardır. İşte kişinin herhangi bir obje ile alakalı düşünce, duygu ve davranışlarını istikrarlı olarak belirleme eğilimlerine *tutum* diyoruz (Peker, 1993, s. 87).

“Tutumlar kişilerle objeler arasındaki ilişkiyi dengede tutan zorunlu bilişsel, motivasyonel davranışlardır.” (Sherif, 1969, s.334, 335).

Cüceloğlu (1996) da tutum hakkında “Tutumlar oldukça organize olmuş uzun süreli duygu, inanç ve davranış eğilimleridir. Bu eğilimler diğer insanları, grupları, fikirleri, ülkenin diğer yörelerini ya da nesnelere konu edinir” tanımını yapar. Bu tanıma göre bir eğilimin tutum olabilmesi için bireyin o eğilimi oldukça uzun bir süre sürdürmesi gerekir. Tutum olarak tanımlanan eğilimin içerisinde bilgi, duygu ve heyecanları içeren duygusal ve gözlenebilen davranışsal öğeler vardır. Dolayısıyla tutumların bilişsel, duygusal ve davranışsal öğeleri içermesi gerekir (s. 521).

Smith (1968) “tutum, bir bireye atfedilen ve onun bir psikolojik obje ile ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını düzenli bir biçimde oluşturan bir eğilimdir.” (s. 458-467; akt.: Kağıtçıbaşı, 1999, s.102) tanımını yapar.

Tanımlardan da anlaşılacağı üzere tutumda bir birey ve o bireye atfedilen bir eğilim söz konusu olmaktadır. Kısaca tutumun bir bireye ait gözlenebilen bir davranış değil, ancak o bireyin gözlenebilen davranışlarını değerlendirerek o bireye atfettiğimiz bir eğilim olduğunu görüyoruz. Yani tutum, davranışa hazırlayıcı bir eğilim olup, gözlenebilen bir davranış değildir. Örneğin *müsriflik* bir tutum olup gözle görülmediği halde gözle görebildiğimiz birtakım davranışlara yol açar ki bu davranışların sonucunda o bireyde bu tutumdan bahsedebiliriz.

Tutumlar, ilgili objeler, kişi veya olaylara karşı yönlendirilmiş karakteristik tutarlı ve seçici davranış biçimlerinden anlaşılabilirse de tüm davranışların bir tutuma işaret ettiği gibi bir sonuç da çıkarılamaz (Sherif, 1969, s.334).

Bir birey için her şey psikolojik bir obje olabilirken, aynı şey başka bir birey için psikolojik bir obje olarak algılanmayabilir. Psikolojik bir obje ise akla gelebilecek her şey olabilir. Birtakım gruplar, futbol takımları, sevilen-sevilmeyen kimseler, erozyon, ekonomik kalkınma, kader ve tevekkül, zaman planlaması, iş ahlakı, vb. (Kağıtçıbaşı, 1999, s.103). Tutumlar düşünce, duygu ve davranış unsurlarından meydana gelir. Bir tutumun düşünce unsuru olan zihni unsuru, bir bireyin tutumuna konu olan obje ile ilgili bilgileri ve inançlarını oluşturur. Bu obje ile ilgili bilgi ve inançlar, tutuma konu olan objeye karşı birtakım vasıflar izafe etmeye neden olur. Bir tutumun duygu unsuru, bireyin o objeye olan duygusal yönünü, yani ferdin o objeyi sevip-sevmemesi, hoşlanıp-hoşlanmaması durumunu yansıtır. Krech ve Crutchfield (1999) duygu unsurunun (objeler hakkında kullanılan kelimelerin anlamlarına göre) heyecan ve faaliyet yaratarak tutumlar üzerinde etkili olduğunu, “objelere karşı devamlı duygusal temayüllerin veya tutumların meydana gelmesinin önemli neticelerinden biri de, objeler hakkında kullanılan kelimelerin kendi mahiyetlerine göre heyecan ve faaliyet yaratmaya muktedir olabilmesidir.” (s.107) şeklinde ifade ederler.

Tutumun duygu unsuru tutuma çekicilik, devamlılık ve yönlendiricilik gibi özellikler sağlar. Tutumun davranış unsuru ise tutumla ilişkili olan her türlü davranış eğilimini kapsar (Uysal, 1996, s. 28). Tutumun davranış unsurunun genelde diğer iki unsurla uyumlu olacağı düşünülür. Çünkü tutumların her üç unsurunun da aynı yönde gerçekleşmesi tutarlı bir durumdur. Pek çok çalışma da tutum ve davranış tutarlılığına işaret eder (Freedman, Sears ve Carlsmith, 1998, s. 337). Bu konuda Morgan (1993) “Duygulara uygun hareket eğilimi daima mevcuttur. Bu nedenle, çoğu kez tutumlardan davranışları yordayabilmek mümkündür.” (s. 364) der. Ancak bu her zaman böyle gerçekleşmeyebilir, bazen davranış unsurunun zayıfladığı veya tam tersi bir davranışın gerçekleştiği durumlar da olabilir. Yani tutumunu bildiğimiz bir kişi o tutumun gerektirdiği yönde bir davranış sergileyebilir. (Kağıtçıbaşı, 1999, s. 107, 108). Bazı psikologlara göre, davranış biçimleri tutumlar üzerinde etkili olabilmektedir. Yani bir tutumun davranışsal bileşeni duygusal bileşenini etkileyebilmektedir (Morgan, 1993, s. 364).

Tutumların oluşumu düşünüldüğünde, insan tutumlara sahip olarak dünyaya gelmez, o tutumlarını daha sonra edinir. Bu nedenle tutumların oluşmasında çevre şartlarının önemli bir yeri vardır (Sherif, 1969, s.334). Çevre şartlarının tutumların oluşmasındaki etkisi dolayısıyla, biz buradan bireylerin tutumlarının, sosyal normları ve kültürel değerleri yansıttığı sonucunu da çıkarabiliriz. Tutumlar genelde, doğrudan deneyim, taklit, sosyal öğrenme ve pekiştirme yoluyla edinilir (Kağıtçıbaşı, 1999, s. 119). Ancak birey tutumlarını değişik gerekçelerle değiştirebilir. Eğitim-öğretim ve ekonomik kalkınma gibi faaliyetler de bir bakıma tutum değiştirmeyi gerektirmektedir.

Tutumların değiştirilmesinin pratik birtakım nedenleri vardır. Bunun için çeşitli yollardan edinilen tutumların değişmesi veya değiştirilmesi mümkündür. İş hayatında firmaların piyasaya sürdükleri ürünleri daha çok satabilmek için reklam yapmaları aslında insanların tutumlarını değiştirmeye yönelik bir davranıştır (Freedman, Sears ve Carlsmith, 1998, s. 387, 388). Bir gurubun veya bir ülkenin eğitim seviyesini yükseltme çabaları, yeni bir düzen ve yaşam anlayışı, dürüstlük ve doğruluğun kazandırılması, çalışma ve iş alışkanlığının kişiliğe işlenmesi vb.

çalışmalar tutum değişikliğini gerektirir. Ancak ekonomik kalkınma için gerek duyulan, bireylerin tutum değişiminin nasıl gerçekleştirileceği sorusu akla gelebilir. Bu durumda tutumu değiştirilecek olan bireyin bu sürece *gönüllü* veya *zorla* dahil edilmesi tutum değişiminde önemli bir rol oynar. Cüceloğlu *zorlamanın* tutum değişimini zorlaştıracığı düşüncesindedir. O, tutum değiştirmenin birey gönüllü olarak katıldığı zaman en iyi sonucu verdiği, zorunlu olarak katılan faaliyetlerde tutum değişiminin gözlenmediği görüşündedir. Zorunlu durumlarda denek davranışındaki değişimi çevresel koşullara yükler ve bu davranıştan kendini sorumlu tutmaz. “Tutum değişmesi sonucu ortaya çıkan davranışın, günlük yaşamda diğer insanları etkileyici bir yeri olmalıdır. Bu iki özellik bir araya geldiğinde önemli tutum değişimleri ortaya çıkar.” (Cüceloğlu, 1996, s. 525).

İnsan hayatında önemli bir yeri olan din, bireyin günlük yaşamındaki davranışlarını şekillendirirken, bireyin dini inanç ve tutumları da onun başka bireylerle olan ilişkilerini, ahlâki ve dinî birtakım davranışlarını belli oranda etkilemektedir (Özbydar, 1970, s. 5).

Birey birçok konuda birtakım tutumlara sahip olabildiği gibi, dini konularda da bir takım tutumlara sahip olabilir. Çünkü insanın var olduğu her yerde din de vardır. Dolayısıyla birey bazen dinin gereklerini yerine getirmek, yasaklarından kaçınmak, faydalı olacağına inandığı için doğru, dürüst, çalışkan ve güvenilir olmak yönünde bir tutum geliştirebilir. Biz bu durumda kişinin dine karşı olumlu bir tutuma sahip olduğu kanaatini ediniriz. Bazı kişiler ise dini hükümleri yerine getirmekte daha az duyarlı olabilirken bazıları da dine tümünden karşı olabilir. Bu durumlarda bazılarının dini tutumlarının zayıf olduğunu, bazılarının da dine karşı bir tutum içinde olduklarını düşünürüz (Uysal, 1996, s. 30).

“Dini tutum, kişinin dinle ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını belirleme tarzıdır” diyen Peker (1993) bu konuda “Kişinin dine dair bilgi ve inançları (zihni unsur), dinin bütününden ya da herhangi bir esastan hoşlanması veya hoşlanmaması (duygu unsuru) ve dinle ilgili davranışları, yani lehte ve aleyhteki

birtakım faaliyetleri (davranış unsuru) onun dini tutumunu oluşturur” (s. 88) görüşüne yer verir.

Tutumlar zihnî, duygu ve davranış unsurlarından meydana gelmektedir. Tutumun gücünü ise bu üç unsurun güçleri toplamı oluşturur. Benzer şekilde dinî tutumun gücünü de, dinî tutumu oluşturan dinî zihniyet, dinî duygu, ve dinî davranışların güçleri toplamı oluşturmaktadır. Burada tutumlar ve unsurları güç bakımından farklılıklar gösterebilir. Ancak köklü ve aşırı tutumların tüm unsurları güçlü olduğu için aşırı ve güçlü tutumları değiştirmek kolay olmaz (Krech ve Crutchfield, 1999, s. 244; Peker, 1993, s. 90).

Dinî tutumların güç dereceleri gibi karmaşıklığından da bahsedebiliriz. Bu konuda unsurları ayrı ayrı karmaşık olan tutumların karmaşık, (unsurları) yalın olan tutumların ise yalın olacağı düşünülmektedir.

Dini tutumlarla ilgili başka bir özellik ise onun diğer tutumlarla ilişkisi ve merkezilik yönüdür. Bazı kimselerde bir tutumun diğer tutumları etkisi altına alarak belirgin bir şekilde merkezileşmesi, kişinin dünya görüşü ve birçok davranışına yön vermektedir (Bem, 1970, s. 17; Peker, 1993, s. 90).

Dinî tutumları oluşturan bilişsel, duygusal ve davranış unsurlarının her birine karşı olumlu bir yaklaşım sahibi olan birinin olumlu bir dini tutuma sahip olduğu, bu unsurlara karşı olumsuz bir yapıya sahip olan bir kişinin ise olumsuz bir dinî tutuma sahip olduğunu söyleyebiliriz. Yani dinî tutumu olumlu olan bir kişinin, dinî tutumun her üç unsurunun da olumlu olduğunu düşünürüz. Ancak yukarıda belirttiğimiz, olumlu veya olumsuz tutum unsurlarının tamamı her zaman aynı yönde olmayabilir. Böyle bir durumda tutarsızlık var demektir. “Tutum unsurlarında olduğu gibi, bir tutumun tümünün, kişinin başka bir tutumuyla ya da diğer tutumlarıyla tutarlılık derecesi önemli bir özelliktir. Yapılan araştırmalar, genellikle tutumların birbirleriyle tutarlı bir bağlantı meydana getirdiğini göstermiştir” (Peker, 1993, s. 88).

1.1.1. Dinî Tutumların Oluşum ve Gelişiminde Etkili Olan Bazı Faktörler

Çeşitli yollardan öğrenilen tutumlar, öğrenildikleri gibi kalmazlar ve zaman içinde değişme ve gelişme gösterirler (Kağıtçıbaşı, 1999, s.122). Dolayısıyla tutumlarımız için geçerli olan oluşum, gelişim ve değişim süreci dinî tutumlarımız için de geçerlidir. Burada dinî tutumlarımız ve genel olarak tüm tutumlarımızın oluşması ve gelişmesinde etkili olan bazı faktörler üzerinde duracağız.

1.1.1.1. İhtiyaçlar ve İstekler

Tutumlar herhangi bir psikolojik objeye karşı lehte ve aleyhte bir eğilim belirleme tarzı olduğundan, bizim isteklerimizi yerine getirebilmemize hizmet eden şeylere karşı olumlu, engel olanlara karşı ise olumsuz bir tutuma girmemiz normaldir. Yani birey istek ve ihtiyaçlarını karşılarken veya problemlerini çözmek için çaba sarf ederken, bazı durumlarla karşılaşır. Onun isteklerine ulaşmasını engelleyen birtakım obje ve şahıslara karşı olumsuz bir tutum geliştirirken, isteklerine ulaşmasına yardımcı olan obje ve şahıslara karşı da olumlu bir tutum geliştirebilir. Örneğin dinin çalışmayı ve akli kullanmayı emreden hükümleri çalışma isteği ve ihtiyacı olanlar için olumlu bir tutum geliştirmesine yol açabilir. Çalışmaktan hoşlanmayan aylaklık yapan birisi için dinin çalışmayı emreden hükümleri ona bir engel teşkil edebilir (Peker, 1993, s. 92-93).

1.1.1.2. Bilgiler

Bireyin eğitim düzeyi ile beraber, sahip olduğu bilgiler onun tutumunu şekillendirir veya geliştirir. Herhangi bir obje veya şahıs hakkında sahip olduğumuz bilgilere göre o obje veya kişiye karşı olumlu-olumsuz tutumlar geliştirebiliriz (Krech ve Crutchfield, 1999, s. 278, 279).

Tüm tutumlarımızda olduğu gibi dini tutumlarımızda da etkili olan, bilgi kaynaklarımızın sağlam ve güvenilir olmasına dikkat etmemiz gerekir. Bu konuda

değişik nedenlerle otorite kabul edilen kaynaklardan ve kişilerden edinilen bilgiler de olumlu-olumsuz manada değişik tutumlara yol açabilirler (Peker, 1993, s.94). Okul kitaplarımız, ansiklopediler, gazete ve dergiler, dini kitaplar, radyo ve televizyon konuşmaları vb. birtakım bilgi kaynakları olabilir. Örneğin insanlara *okumayı* emreden İslam dininin (Alâk 96/1), Müslümanların geçmişte eğitim ve bilimsel faaliyetleri geliştirerek bir medeniyet kurmalarında ve benzer şekilde “Yiyiniz içiniz ama israf etmeyiniz.” (A’raf 7/31) ayetinin de insanların israf açısından daha dengeli bir tutum sahibi olmalarında önemli bir bilgi kaynağı oluşturduğunu düşünebiliriz.

1.1.1.3. Çeşitli Gruplara Mensubiyet

Psikoloji sözlüğünde grup (group), “ortak toplumsal/ruhsal etkenler temelinde, doğal olarak bir arada bulunan veya ortak bir çıkar, inanç, etkinlik, amaç, vb. temelinde bir araya gelen ve ortak bir kimliği paylaşan insanlar kümesi” (Budak, 2000, s. 343) olarak tarif edilmektedir. Gruplar, mensuplarının tutumları üzerinde birtakım etkiler yaparlar. Mensupların grupla aynileşme arzusu da onları grubun tutumunu benimsemeye götürür. Grup, *mensuplarının* tutumları üzerinde tasarrufta bulunarak sınırlamalar getirebilir (Krech ve Crutchfield, 1999, s. 209). Gruplar, *mensuplarının* tutumlarına kaynaklık ettiği için grup üyelerinin tutumları da grubun tutumunu aksettirir. Bu nedenle bireyin tutumu ile onun bağlı olduğu grup üyelerinin tutumları arasında birtakım benzerlikler görülebilir (Sherif, 1969, s. 334) Örneğin Ahi birliklerine mensup olan üyelerin dürüstlük, doğruluk, kaliteli imalat ve müşteriye güler yüz göstermek gibi tutumlarında grubun, bireyin tutumu üzerindeki etkisi görülebilir.

Diğer yandan dinî tutumların ortaya çıkmasında ailenin önemli bir rolü vardır (Murphy ve Newcomb 1937; Horowitz, 1936; akt.: Krech ve Crutchfield, 1999, s. 209). Anne, baba, kardeşler ve büyükler gibi yakınların oluşturduğu aile aynı zamanda küçük bir gruptur. Anne baba etkisiyle ilgili olarak Morgan (1993) “Doğumdan buluş çağına kadar çocukların tutumları hemen hemen tamamen anne-babaları tarafından şekillendirilir” (s. 374) der. Bu nedenle aile fertlerinin dini tutumları (genellikle) çocuğun da aynı dinî tutuma sahip olmasına yol açmaktadır

(Her doğan çocuk muhakkak İslâm fıtratı üzerine doğar. Sonra annesiyle babası onu Yahudi yahut Nasrani, yahut Mecûsi yaparlar. Sahih-i Buhârî ‘Ebû Hüreyre’den’ Cenais bahsi, c. 4, Hadis No: 664). Yaşı büyüdükçe çocuğun aileden kazandığı dinî tutumlarında birtakım değişiklikler olabilir, ancak onun önceki tutumlarının izleri, ileri yaşlarında dahi kendini göstermektedir.

Anne-babalarla çocukların genel dini tutumları arasındaki benzerlikler, özel bazı tutumlarının benzerliğinden daha fazladır (Morgan, 1993, s. 365).

Tutumları etkileyen aile gruplarından başka okul grupları, arkadaşı grupları, sohbet grupları, müzik grupları, siyasi ve ideolojik gruplar, dini gruplar vb. gibi birtakım grupların dini tutumların kazandırılması veya şekillendirilmesinde etkileri olabilir. Grup üyelerine kazandırılan bu tutumlar, onların herhangi bir psikolojik objeye karşı ortak veya benzer davranış göstermelerine yol açabilir (Peker, 1993, s. 95).

Gruplar, doğru hareketlerin neler olduğunu ve doğru tutumları önceden belirlerler. Grup üyeleri grubun benimsediği tutumlara uydukları ölçüde tasvip ve taktir görürler (bu durum onların söz konusu tutumlarını daha çok benimsemelerine yol açar). Üyelerin grup normlarını ihlal eden tutumları ise tasvip görmediği gibi ayıplama, hatta cezalandırma ile karşılanabilir. Kısacası grubun birey üzerinde bir sınırlandırma yapması söz konusudur. Bu durumda bir grup baskısının varlığından bahsedebiliriz. Budak (2000) grup baskısı hakkında “Grup baskısı (*group pressure*) grup standartlarına, değer yargılarına ve davranış kalıplarına uymaları için grubun üyeleri üzerinde uyguladığı psikolojik baskı, tecrit, eleőtiri veya gruptan atma tehdidi, kurallara uyanlara ödüller veya özel ayrıcalıklar, vb. olabilir” (s. 343) açıklamasını yapar. Grup normlarına uymayanların gruptan atılmaları söz konusu olabileceği gibi, grup normlarına uyum gösterenlerin de gruba kabul edilmeleri söz konusu olabilmektedir. Yani bireyin beğendiği gruplarca değer verilen tutumları benimsemesi, o bireyin ilgi duyduğu, tutumlarını benimsediği gruplar tarafından gruba kabul edilmesini sağlayabilir. Örneğin Ahi birliklerine kabul edilen üyelerin

Ahilik kurallarına uymayı benimsemiş olmaları gerekir. Ahiliğin gerektirdiği normlara uymayanlar ise sonunda mensubu olduğu Ahi birliğinden çıkarılır.

İnsan bazen bağılı bulunduğu grubun değıil de, bir başka gurubun etkisinde kalarak onun inanç ve davranışlarını benimseyip kendisine örnek alabilir. Bu durumda örnek alınan “referans grubu” denilen bu grup, birey üzerinde, daha etkili olabilir. Örneğın, sosyeteye mensup bazı grup üyelerinin, birtakım dinî grupların tutumlarını örnek almaları gibi (Holm, s. 23, 24; akt.: Peker, 1993, s. 95).

Çeşitli gruplara mensubiyet durumunda tutumların gelişmesi veya yeni tutumların ortaya çıkması, her zaman aynı yalınlıkta olmayabilir. Bu gibi durumlarda birey, mensup olduğu grubun her tutumunu tümünden benimsemeyerek isteklerine uygun olan tutumları seçebilir. Bireyin birden fazla gurupla ilişki içinde olabilmesi ise, grupların tutum oluşumundaki rollerinin ne kadar bağlaşık olduğuna işaret eder (Peker, 1993, s. 95).

1.1.1.4. Din Görevlileri ve Dindarlarla İlişkiler

Baymur (1994), toplumu meydana getiren bireylerin birbirleri üzerindeki etkilerini sosyal psikolojinin önemli konularından biri olarak görür (s. 276). Çünkü insanlar kendi aralarındaki ilişkilerinde birbirlerinden olumlu veya olumsuz anlamda etkilenirler. Etkileşim karşılıklı olabileceğı gibi tek taraflı da olabilir. Bu etkileşimde bireyin kişilik yapısı ve psikolojik objelere karşı tutumu, etrafındakilerin kendisine veya izlediğı tutuma karşı müspet veya menfi bir tavır takınmalarına etki edebilir. Bu açıdan bakıldığında din adamlarının kişilikleri ve olaylara bakış açıları ile (genel olarak tüm tutum ve davranışları) insanları etkileme özellikleri vardır. Örneğın bir din adamının bakımlı ve şık giyimi, çevresine karşı saygısı ve nezaketi, söz verdiğinde verdiği sözü yerine getirmesi, her bakımdan güvenilir olması, insan sevgisi, vb. şahsiyet özelliklerinin onu tanıyanlar üzerinde olumlu bir etki bırakacağı düşünülür. Bu etkinin, daha sonra, insanların dine karşı olumlu bir tutum benimsemelerinde tesiri olabilir.

Bu bakımdan din görevlileriyle ilişkiler, dini tutumların oluşumunda, değişmesinde ve gelişmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Arslan, 1997, s. 85, 88; Peker, 1993, s. 96).

Diyamet İşleri Başkanı Bardakoğlu (2007)'nin verdiği bilgiye göre, televizyon dizileri ve sinema filmlerinde yer verilen din adamı rollerinin, izleyiciler üzerinde olumlu bir izlenim bırakacak şekilde hazırlanmasının tavsiye edilmesi de konunun önemini ortaya koymaktadır.

1.1.2. Tutum Değişimi ile İlgili Kuramsal Yaklaşımlar

Bazı kaynaklardan gelen etkiler psikolojik süreçlerden geçerek tutumları oluştururlar. Bu psikolojik süreçlerle ilgili olarak (Kağıtçıbaşı, 1999; Morgan, 1993; Peker, 1993; Heider; Festinger, vb.) *öğrenme, fayda-zarar çatışması, tutarlılık ve fonksiyonel değer* teorileri üzerinde durulmuştur. Şimdi bunları sırayla ele alalım.

1.1.2.1. Öğrenme Kuramları

Peker (1993) bazı psikologlardan bahisle tutumlarımızın da diğer alışkanlıklarımızı öğrendiğimiz gibi öğrenildiğine işaret etmektedir. Bu görüşe göre tutumların bilgi ve duygu unsurunu da aynı şekilde diğer öğrendiklerimiz gibi öğreniriz. Dolayısıyla tutumların oluşmasını, öğrenmenin genel kurallarına göre açıklayabiliriz. Öğrenmenin genel kurallarında ise çağrışım, pekiştirme ve taklit yoluyla öğrenme vardır (s. 96). Ayrıca insanın, öğrenmek ve değişmek için özgürlüğe ihtiyacı olduğu görüşünde olan Buscaglia (1985), insanın öğrenmek için özgür olması gerekir (s. 67) düşüncesindedir.

Çağrışımın kelime manasını Doğan (2005) “düşüncelerin arasındaki yer, zaman, sebep-sonuç ilişkileri ve birlik, benzerlik veya zıtlık gibi bağlar dolayısıyla birbirini hatırlatması” (s. 227; Freedman, Sears ve Carlsmith, 1998, s. 325) olarak açıklar.

Geçmişte yaşanan bir olay ya da bir deneyimi hatırlarken herhangi bir biçimde bu olayla bağlantısı olan başka olayların ve deneyimlerin yeniden zihinde canlanması anlamına gelen çağrışımla ilgili olarak Baymur (1994) bu yolla öğrenmenin çok eskiden beri bilindiğini ve Aristo'nun öğrenme olayını bir çağrışım olayı olarak tanımladığını belirtir (s. 154). Çağrışımla, ortaya çıkan bir uyarıcıyla başka bir uyarıcı arasında bağlantı kurulur. İslamî kültür içinde yetişen bir kişi *veren el* sözünü işittiği zaman, cümlenin geri kalan *alan elden üstündür* kısmını hatırlar. Çünkü ilk kısım bize cümlenin ikinci kısmını çağrıştırır. Çok kısa sürede gerçekleşen çağrışımla, zihnimize tamamladığımız Hz.Muhammed'in bu sözü, bireyin ekonomik yönden daha güçlü olmasını hatırlatır.

Öğrenmenin temel prensiplerinden bir diğeri de pekiştirme (Freedman, Sears ve Carlsmith, 1998, s. 326). Pekiştirme (*reinforcement*) genel anlamıyla bir tepkinin tekrarlanma sıklığını artıran ya da azaltan her türlü teknik, süreç, ödül veya ceza (Budak, 2000, s. 602) anlamına gelir. Bir örnek verecek olursak derslerine çok çalışkan ve sınavlarında başarılı olan öğrenciye verilen *taktir* belgesi öğrencinin başarısını pekiştirmeyi amaçlar. Böylece öğrencinin çalışkan bir kişilik ve tutum sahibi olması pekiştirilmeye çalışılır. Ekonomik kalkınma sürecinde de olumlu veya olumsuz pekiştirmelerin yapıldığı olur.

Taklit yoluyla da bir takım tutumları benimseriz (Freedman, Sears ve Carlsmith, 1998, s. 326). “Taklit (*imitation*) bir başka kişinin veya grubun davranışlarını bilerek veya bilmeyerek kopya etme süreci veya alışkanlığı” (Budak, 2000, s. 722) anlamına gelir. Yani beğendiğimiz bir kişinin dini tutumlarını taklit eder, aynı tutumlara sahip olmaya çalışırız (Peker, 1993, s. 97), bu nedenle küçük yaştaki çocukların dini uygulamaları taklit yoluyla gerçekleşir (Hökelekli, 1998, s. 255). Çocuk daha sonra taklit yoluyla öğrendiklerini içselleştirir. Herhangi bir tutum objesi ile ilgili olarak öğrendiklerimize lehte veya aleyhte yaklaşabiliriz. Bu durumda hangi duygumuz ağırlık kazanırsa tercihimiz o yönde bir tutum benimsememize yol açar.

1.1.2.2. Fayda-Zarar Çatışması Kuramı

Tutumları incelerken, tutumları oluşturan zihni, duygu ve davranış olmak üzere üç unsur üzerinde durduk. Her üç unsurun ayrı ayrı güçleri toplamı tutumumuzun gücünü oluşturuyordu. Güçlü veya zayıf, bizim herhangi bir tutumu benimsememiz öncesinde karşımıza çıkan durumla ilgili olarak hangisinin fayda ya da zararlı olacağını düşünür ona göre bir tutum tercih ederiz. Bazı sebepler bizi belli bir tutumu benimsemeye götürebilirken bazı sebepler de tam zıddı bir tutum benimsemeye götürebilir (Peker, 1993, s. 97). Örneğin bir sanayici devlete olan vergisini tam olarak ödeyip ödememe gibi duygu yaşayabilir. O kazancının belli bir kısmını devlete gelir vergisi olarak ödeyecek, ya da ödemeyecek. Eğer yükümlülüğünü yerine getirmesse fazladan bir kazanç (haksız) sağlamış olacaktır. Ancak (ödemesi gereken vergiyi ödemeyerek) haksız kazanç sağladığı anlaşılırsa ödemesi gereken paranın üç misli ceza ödeyecek. Kişi bu durumda (vicdani bir sorumluluğu da yoksa) resmi ceza ile fazladan elde edeceği kârı karşılaştırıp ona göre bir tutum benimseyecektir.

Fayda-zarar çatışması teorisi ile ilgili başka bir örnek verecek olursak, bazı müşriklerin, kişisel olarak zarar görmeleri söz konusu olduğu için İslam dinini kabul etmedikleri hatta Müslümanlarla mücadele ettiklerini düşünebiliriz.

1.1.2.3. Fonksiyonel Değer Kuramı

Tutumların birey için ifade ettiği birtakım değerleri vardır. Bireyler, benimsemiş oldukları tutumların fonksiyonları sayesinde, tatmin olmayı ve çevrelerinden gelebilecek olumsuz durumlardan uzak kalmayı amaçlarlar.

Sosyal konularda bireyi belirli bir pozisyon almaya sevk eden değerler, aynı zamanda bireyin belirli bir politik veya dinî konuda tercih yapmasında etkili olur (Bilgin, 1999, s. 115).

Kişi benimsediği bir tutumun gerektirdiği davranışları tatbik ederek tatmin olur. O, beğendiği bir grubun tutumlarını benimseyerek de, grup üyeleri tarafından (gruba) kabul edilmeyi sağlayabilir. Kişinin benimsemiş olduğu tutum burada gruba kabul edilme fonksiyonunu görmekte ve kişinin sosyal ilişkilerini geliştirmektedir. Böylece kişi grup üyeleri arasındaki dayanışma olanaklarından da yararlanabilir. Ancak birey başka bir çevreye gitmesi halinde, önceki tutumları artık herhangi bir fonksiyon görmeyebilir. Bu nedenle karşılaştığı yeni çevre, kişinin önceki tutumlarını değiştirmesini gerektirebilir.

Bu teoriye göre, tutumların, kişinin başkalarıyla olan iyi ilişkilerini koruma fonksiyonu vardır. Tutum değişimine ise, tutumların kişiye sağladığı yararın tükenmesi durumunda, veya tutum değişiminin kişiye daha çok yarar sağlaması düşünüldüğünde gidilmektedir (Peker, 1993, s. 99).

1.1.2.4. Tutarlılık Kuramları

Psikoloji sözlüğünde Budak (2000), “Tutarlılık (consistency) kişinin, farklı zamanlarda aynı uyarıcıya (duruma) aynı şekilde tepki verme derecesi (dir)” (s. 776) tanımına yer verir.

İnsan kabul ettiği her yeni tutumu, önceden kendisinde var olan inanç ve tutumları ile uyumlu, ahenkli ve tutarlı olacak yönde benimser. Birey yeni bir tutum benimseyeceğinde, ya önceden mevcut olanlarla tutarlı olanları tercih eder ve bir tutarsızlık söz konusu olmaz, ya da yeni tutumuyla eski tutumu arasında bir tutarsızlık durumunda, tutarsızlığı en aza indirmeye çalışır (Peker, 1993, s. 97; Freedman, Sears ve Carlsmith, 1998, s. 329).

Genel olarak tutumların tutarlı olması akla gelir (tutum kelimesi veya tutumun kendisi, tutarlılığı çağırıştırır). Bu durum tutarlılığın, tutum öğeleri içerisinde ve tutumlar arasında gerçekleşmiş olmasıdır. İnsanlar da tutarsız düşünce ve davranışlardan tutarlı düşünce ve davranışlara yönelmeye çalışırlar. Lecky (1945), tüm insan düşünce ve davranışlarının tutarlı olduğunu savunmuştur (akt.:

Kağıtçıbaşı, 1999, s. 149). Örneğin yakınlık duyduğumuz birisine karşı daha hoşgörülü olurken, onun hakkında olumsuz sözler söylenmesine kızarız (Kağıtçıbaşı, 1999, s. 149).

Ancak tutumlarla davranışlar arasında bazen tutarsızlıklar da söz konusu olabilir. Tutum-davranış tutarsızlığının incelendiği birtakım araştırmalarda bu konunun üzerinde durulmaktadır (La Piere, 1934; Kunter, Wilkins ve Yarrow, 1952; Minard, 1952; akt.: Kağıtçıbaşı, 1999, s. 149). Ne var ki bu durum, ortam şartlarına bağlı olarak ele alınması gereken, çoğunluk oluşturmeyen durumlardır. Asıl olan tutum ve davranışların tutarlılığıdır (Kağıtçıbaşı, 1999, s. 149). Nitekim insan davranışlarının arkasında, tutarlı olma ihtiyacının varlığından bahsedilebilir (Peker, 1993, s. 96).

Şimdi tutarlılık teorisiyle ilgili olarak öne çıkan Heider'in "denge" teorisi; Rosenberg ve Abelson'un "bilişsel dengeleme" teorisi, Festinger'in "bilişsel çelişki" teorileri üzerinde duracağız.

1.1.2.4.1. Heider'in Denge Kuramı

Kişiler arası algı konusu ile ilgili araştırma yapan Heider, kişiler arası algı olayını en basite indirgemiş ve bir kişinin, diğer bir kişi ve bir tutum objesi ile ilişkilerini incelemiştir. Burada kişinin zihninde var olduğu kabul edilen durum, teoriye aktarılmaktadır. Kağıtçıbaşı (1999)'nın ifadesi ile "Heider, denge kuramını özellikle kişilerarası algı çerçevesinde ve fenomenolojik bir açıdan geliştirmiştir" (s. 151).

Heider, bir kişinin (A), diğer bir kişi (B) ve bir tutum objesi ile ilişkileri üzerinde durmuştur. Yani A şahsının, B şahsı, bir tutum objesi, ve B şahsının aynı tutum objesi ile ilgili tutumu hakkındaki değerlendirmeleri üzerinde durulur. Konumuzu örnek vererek anlatacak olursak, A, B'yi bir arkadaş olarak seviyor ve ondan hoşlanıyor. A aynı zamanda çalışmaktan hoşlanan biridir. A, B'nin de, çalışmaktan hoşlanan birisi olduğunu öğrendiğinde, bu durum A için hoş, ahenkli ve

dengeli bir durum oluşturacağı için, B ile olan dostluğuna devam edecektir. Ancak A, B'nin çalışmaktan hoşlanmayan (tembel) bir kişi olduğunu öğrenmesi durumunda, A rahatsız olacaktır, çünkü bu durumda bir dengesizlik söz konusudur. A söz konusu dengesizliği gidermek için, ya B hakkındaki tutumunu değiştirecek ve onu beğenmeyecek veya B'nin çalışmaktan hoşlanmamasını onun kendi meselesi olarak değerlendirip bu durumu ilişkileri açısından önemsiz görmek suretiyle dengeleme yoluna gidecektir (Freedman, Sears ve Carlsmith, 1998, s. 330).

1.1.2.4.2. Rosenberg ve Abelson'un Bilişsel Dengeleme Kuramı

Rosenberg ve Abelson'un bilişsel dengeleme kuramı, Heider'in dengeleme teorisinin dışında daha çok sayıdaki ilişkileri de içermektedir. Bu ise denge kuramının genişlemesi açısından olumlu bir durumdur (Kağıtçıbaşı,1999, s.157).

Bir önceki Dengeleme Teorisinde Heider, tutumlar arasında bir dengesizlik söz konusu olduğunda, tutum değişiminin dengesizlikten kurtulup denge sağlamak için esas çıkar yol olduğunu söylüyordu. Rosenberg ve Abelson ise denge sağlamak için tutum değişimine yer vermekle beraber, tutum değişiminden başka yönleri de kapsamlı bir şekilde incelemişlerdir. Yukarıdaki örnekte A, B'nin gerçekten çalışmaktan hoşlanmayan tembel biri olduğuna inanmayabilir, ayrıca bu durumu düşünmemeye çalışır, aklına getirmez veya reddeder. A böylece B'nin çalışmama durumunu nötr hale getirerek kendi zihninde bir denge durumu sağlamış olur.

Bilişsel dengeleme teorisinde dengeyi sağlamak amacıyla tutum objesini ayırıştırma yoluna da gidilebilir. Bu durumda A, çalışmama durumunu iyi ve kötü olarak iki şekilde değerlendirmek suretiyle dengeleme yapabilir. Örneğin B aslında çalışkan biridir; ama yapacak bir iş olmadığı için çalışmıyor olabilir ki bu dengeli bir durumdur.

Dengeyi sağlamak için bir başka çıkış yolu da dengesizliğe konu olan tutum objesi güçlendirilir. Yine yukarıdaki örnekten hareket edecek olursak, A, B'nin

çalışmamasını, aslında çalışmamanın insan vücudu için dinlenme anlamına geleceği gibi güçlendirmelerle aralarındaki dostane ilişkiyi dengeli hale getirebilir.

Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi, dengesizliği gidermek amacıyla ortaya koyduğu birtakım çıkış yolları ile Rosenberg ve Abelson'un bilişsel dengeleme kuramı, Kağıtçıbaşı (1999)'nın da değindiği gibi, Heider'in denge teorisinden daha kapsamlıdır (s. 157).

1.1.2.4.3. Festinger'in Bilişsel Çelişki Kuramı

Bu teori ilk olarak Festinger tarafından ortaya atılmış, daha sonra teori üzerinde birtakım geliştirmeler yapılmıştır. Festinger'in bilişsel çelişki teorisinde esas olarak, tutumlardaki davranış unsuruyla, bilişsel unsurun birbirleriyle çelişkili ve uyumsuz hale gelmelerinin tutum değişiminde önemli bir etken olduğu üzerinde durulmaktadır (Kağıtçıbaşı, 1999, s. 157).

Kişi artık vazgeçilmesi mümkün olmayan davranışlarını değiştiremeyeceği için, bu davranışlarıyla çatışan bilgi unsuru dolayısıyla tutumu üzerinde bir değişiklik yapma yoluna gider. Zira bir insanın bir konudaki tutumunda, unsurlar arasında bir uyumsuzluk veya çatışma olabilir (Freedman, Sears ve Carlsmith, 1998, s. 464). Konuyu Kağıtçıbaşı'nın da verdiği bir örnekle açıklayalım. Sigara tiryakisi olan bir doktorun durumunda bir çelişki var demektir. O içtiği sigaranın sağlığa zararlı olduğunu bildiği halde sigara içmeye devam eder. Sonra da ortaya çıkan çelişkili durumu 'sigara benim sinirlerimi yatıştırıyor', 'daha dikkatli çalışabilmemi sağlıyor' gibi savunma mekanizmalarına başvurarak hafifletmeye çalışır. Ortaya çıkan çelişkili durum, kişiyi bu durumdan kurtulmak için harekete geçirir.

Bu durumda kişi ya davranış değiştirerek sigarayı bırakmak, ya da davranışını destekleyecek birtakım gerekçeler bularak bilişsel çelişkiyi hafifletmeye, ahenkli bir hale getirmeye çalışabilir (Peker, 1993, s. 98).

Çelişkiyi gidermek amacıyla getirilmeye çalışılan çözümler, bir bakıma savunma mekanizmaları gibi işler (Kağıtçıbaşı, 1999, s. 159). Eğer kişinin davranışı ile bilgi unsuru arasındaki çelişki kişinin kendi iradesi ile değil de herhangi bir zorlama sonucu ortaya çıkmışsa, bu durum bireyde bir rahatsızlığa yol açmayacak ve bir tutum değişikliğine gitmeyecektir. Çünkü bu tutarsızlığın sorumluluğunun kendisine ait olmadığını düşünecektir (Peker, 1993, s. 99).

Bilişsel çelişki ile ilgili çeşitli araştırmalardan çıkan sonuca göre “kişi geriye dönemeyeceği bir karar verdikten sonra ortaya çıkan uyumsuzluğu, kararını değiştiremeyeceği için, tutumunu kararı (davranışı) doğrultusunda değiştirerek azaltma yoluna gidebilir. Böylece verdiği kararın akıllıca bir karar olduğuna kendisini inandırır.” (Kağıtçıbaşı, 1999, s. 160).

1.2. DİNÎ DAVRANIŞ

Davranış (behavior), bir organizmanın gösterdiği her türlü tepki olup organizmanın, çevrede ve/veya çevreyle olan ilişkisinde değişiklik yaratan eylemleridir. Davranışlar, başkaları tarafından gözlenebilen *açık davranış* ve kişinin sadece kendisi tarafından gözlenebilen *örtülü davranış* olmak üzere iki grupta incelenebilir (Budak, 2000, s. 192). Morgan (1993) davranış, insan veya hayvanın gözlenebilen herhangi bir hareketi olarak tarif eder (s. 415).

Davranışın dışardan başkaları tarafından gözlenebilir olması gerekir. İçgüdüsel, öğrenme ürünü ve refleksif olmak üzere her türlü bedensel faaliyetlerle beraber, konuşma da dışardan gözlenebildiğinden bir davranış biçimidir. Bunlardan başka, gülme ağlama, haykırma, sararma, titreme gibi tepkiler, yüz ifadeleri, jestler de bir davranış biçimidir. Bir problemi çözmeyi düşünürken, bir olayı hatırlarken vb. dışa yansıma biçimi de farklı davranış biçimleridir (Özakpınar, 2000, s. 62).

Çok nedenli ve karmaşık olması insan davranışlarının en önemli özelliklerinden birini oluşturmaktadır. Bazı davranışları determinist bir yaklaşımla izah etmek mümkün olabilir. Esnafın müşterilerini güler yüzle karşılaması, zengin

bir Müslüman'ın zekatını vermesi, kutsal gün ve gecelerde yapılan uygulamalar vb. Bir bireyin davranışlarını göz önünde bulundurarak onun kişiliği hakkında bir kanaate sahip olabiliriz (Bock, 2001, s. 88). Ancak tüm davranışlar her zaman bu şekilde açık olmayabilir. Bunun için, davranışların çok karmaşık ve kompleks özellikleri dolayısıyla, olaylar arasındaki ilişkiler kolay bir şekilde anlaşılabilir.

Davranışlar üzerinde dışardan olduğu kadar bünyenin içinden gelen birtakım etmenlerin de rolü vardır. Bu bakımdan psikolojik olayların nedenlerini ortaya çıkarmak kapsamlı bir çabayı gerektirir. Sadece dış etmenlerden yola çıkarak insanların davranışlarını önceden tahmin etmek kolay olmaz. Bireyin davranışlarını kavrayabilmek için onun iç durumu üzerinde de durmak gerekmektedir. Üzerinde çeşitli etmenlerin rol oynaması dolayısıyla insan davranışlarının kavranması kolay değildir. Herhangi bir uyarıcı çok değişik davranışlara neden olabileceği gibi, belli bir davranış çok çeşitli uyarıcılardan kaynaklanmış da olabilir (Baymur, 1994, s. 25, 45).

Davranışlarla ilgili araştırmalarda davranışların biyolojik temeli üzerinde de durulmaktadır. Ancak biz davranışların bu kısmına girmeyeceğiz.

Davranışsal öğeler tutum araştırmalarında önemli bir yer alır. Bem (1970) "gerçekte bizim toplumda geçerli olan görüşe göre, tutumlar davranışlara neden olur" (s. 54) der. Ancak bu görüşün zamanla değiştiğini Freedman, Sears ve Carlsmith (1998)'in "Önceleri, yalın ve açık olarak kişinin davranışlarının tutumları tarafından belirlendiği var sayılıyordu (bunun için) tutum değişikliğine karşı gösterilen ilgi hemen tümüyle tutumların davranışları gerçekten etkilediği varsayımından kaynaklanmıştır" (s. 336) sözlerinden anlamaktayız.

Davranışın gerçekleşmesi bireyin isteği veya zorlanması sonucunda olabilmektedir. Eğer kişi herhangi bir zorlanma nedeniyle bir davranışı yaptığını düşünürse, yapmış olduğu bu davranışı, tutumundan farklı olsa bile, bireyde bir çelişki yaratmayacağı için, o, tutumunu yapmak zorunda olduğu davranışa göre değiştirmeye gerek duymayacaktır. Dolayısıyla birey yapmış olduğu davranışı doğru bulmayacağı için kendisini inandırma gereği de duymayacak, davranışı ile tutumu

arasındaki çelişkinin sorumluluğunu da kendini zorlayan faktöre yükleyecektir (Kağıtçıbaşı, 1999, s.161).

Birey yaptığı davranışın mantıklı bir gerekçesini ortaya koyamadığı durumda tutum-davranış çelişkisini, tutumunu değiştirerek halleder. Davranış ve tutum çelişkisiyle ilgili olarak Kağıtçıbaşı (1999) “Kişinin tutumuna ters düşen bir davranışı, yeterli bir objektif gerekçeye bağlayamama durumunda ise, tutum-davranış tutarsızlığı bilişsel çelişki yarattığından, bundan kurtulmak için kişi tutumunu davranışı doğrultusunda değiştirir. Yani yaptığını sevmeye, doğru bulmaya başlar” (s.165) diye ifade eder.

Diğer yandan insan davranışlarıyla ilgili olarak çevre faktöründen de söz edilmektedir. Çünkü insan davranışlarının genelde çevreden etkilendiği, ancak karşılıklı olarak çevrenin de insan eylemlerinden etkilendiği düşünülmektedir (Morval, 1985, s. 58).

Davranış konusuyla ilgili tanımlamalarda genel olarak, insanın dışardan gözlenebilen herhangi bir hareketi üzerinde durulmaktadır (Kağıtçıbaşı, 1999; Morgan, 1993; Özakpınar, 2000). Davranışların içerden veya dışardan bir takım nedenleri olabilir. Ancak psikolojik anlamda davranışların dışardan gözlenebilir olması gerekir (Özakpınar, 2000). Bununla beraber bir dinî davranış, ister namaz kılmak veya hacca gitmek gibi dıştan görülebilir nitelikte olsun, ister oruç tutmak veya dua etmek gibi dışardan görülemesin, dinî bir faaliyettir.

Davranışın genel tanımını göz önünde bulundurduğumuzda, kişinin dışardan gözlenebilen dinle ilgili herhangi bir hareketini, dinî davranış şeklinde tanımlayabiliriz. Buna göre bir Müslüman'ın namaz kılmaması, oruç tutmaması, zekât vermesi, hacca gitmesi, çalışması, helalinden para kazanması, vb. her türlü dinî ibadet ve uygulamaları dinî bir davranış oluşturmaktadır. Yani davranışın dinî bir gerekçeyle yapılmış olması gerekir. Yapılan bir davranış aynı olsa da kişiyi o davranışa sevk eden gerekçenin dinî bir gerekçe olması lazımdır. Örneğin bir kişinin

inancı gereği dürüst olması, dinî bir davranış oluştururken başka bir kişinin sadece etik gereği dürüst olması, dinî bir davranış olarak değerlendirilemez.

Dinî davranış dinî tutumun bir unsurudur. Bir dini tutumun zihni, duygu ve davranış unsurları vardır. Genelde bu unsurlar birbirleriyle uyumlu olurlar, aralarında bir çelişkinin olmaması esastır. Ancak tutumların zihnî unsurlarıyla davranış unsurlarının çatıştığı bazı durumlar da olabilir.

Dini davranışa yol açan birtakım unsurlar vardır. Bunları şöylece sıralayabiliriz: Din ihtiyacı, dini arzu, engellenme, tabiat ve dünya olayları karşısındaki yetersizlik, sosyal mahrumiyet, ilahi yardım talebi, başka bir dünyaya iman, ölüm korkusu, suçluluk ve günahkârlık duygusu, sosyal uyum ve ahlâk değerlerinin korunması vb. bir takım faktörlerdir (Hökelekli, 1998, s. 80, 120).

1.3. DİNÎ HAYATIN (DİNDARLIĞIN) TANIMI, BOYUTLARI VE ÖLÇÜLMESİ.

“İnsanlar, ‘dindar adam’dan (religious man) bahsederken, onu dünyaya ve varlıklara ait bütün ilişkilerden müstağni bir kişi olarak görürler. Çünkü ısrarla, dışarıdan idare edilen sosyal sahnenin, burada, tamamen içte çalışan bir kuvvet tarafından aşılmakta olduğu sanılır” (Buber, 2003, s. 125). Buber’in işaret ettiği gibi insanlarda, dindar insanın sanki dünya işlerinden uzak olması gerektiği gibi bir anlayış vardır.

Yıldız (2006) dindarlıkla ilgili olarak, Himmerlfarb’ın (1975) bir kişinin kendi dinine ait ilgiler, inançlar ve faaliyetlerle ilgilenme düzeyi tanımını yaptığını, Roof’un (1979) da, yüksek değerlere ilişkin bireyin inançlarının ve davranışlarının hem kurumsallaşmış, hem de kurumsallaşmamış şekillerini içeren bir tanımlama yaptıklarını ifade etmektedir. O ayrıca Roof’un, İngilizce’de dindarlığın karşılığı olarak, *religious commitment*, *religious involvement*, *religiosity*, *religiousness* gibi ifadelerin kullanıldığı görüşüne de yer vermektedir (s. 83, 84).

Dindarlık boyutları ile ilgili önemli çalışmaları olan Glock (1962), dindarlık ölçümü ile ilgili olarak, gittikçe üzerinde uzlaşma sağlanan gösterge ve ölçüm tekniklerinin geliştirildiğini, ancak yine de (şimdiye kadar yapılanlar dahil) bu ölçümlere çok fazla güvenmemek gerektiğini belirtmiştir (s. 273).

Yıldız (2006), dindarlık ölçme çalışmalarının önce dini inanç ve kiliseye karşı tutumların ölçülmesine ilişkin ifadelerin yer aldığı tek boyutlu dindarlık ölçme yaklaşımları (Summer, 1898; Meadow ve Kahoe, 1984; Thurstone ve Chave, 1929; Wulf, 1991) ile başladığını belirtmektedir.

Dindarlık ölçme yaklaşımları daha sonra tek boyutlu yaklaşımların yetersiz kalması nedeniyle çift boyutlu olarak sürdürülmüştür. Allport içten kaynaklı (*Intrinsic*) ve dıştan kaynaklı (*extrinsic*) olmak üzere dindarlık kategorilerinde iki dindarlık tipine yer vermiştir.

Çok boyutlu olarak ölçme yaklaşımlarının gelişmesinde Glock, 1959; Lenski, 1961; Fukuyama, 1961'in önemli katkıları olmuştur (Yıldız, 2006, s. 83-101).

Glock'un dini hayatın boyutları ve ölçülmesi ile ilgili çalışmasında o, dini hayatı duygu, inanç, davranış (ibadet), bilgi ve etki olmak üzere beş boyutta incelemiştir. Yaparel (1987) ve Yıldız (1998) çalışmalarında Glock'un dindarlık boyutlarını esas almış ve daha sonra da Glock'un dindarlık ölçeğinden yararlanmak suretiyle bir dindarlık ölçeği geliştirmişlerdir. Çalışmamızda, dini tutum ve davranış ölçeği olarak, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim elemanları tarafından geliştirilen ve Yıldız (1998)'in daha önce kullanmış olduğu, güvenilirlik ve geçerliği yapılmış olan dindarlık ölçeğinden yararlandık. Bunun için biz de kısaca dindarlık boyutları üzerinde duracağız.

1.3.1. Dini İnanç Boyutu (The Ideological Dimension)

Her dinde birtakım inanç ilkeleri bulunmaktadır. Bunların görevi en başta ilahi bir varlığın var olduğunu savunmaktır. Ancak tüm dinlerdeki inanç ilkeleri aynı

şekilde oluşarak şekillenmezler. Dini inanç boyutu, dinlerin özelliğine göre farklı yönlerde vurgu yapabilirler. Bu farklılık ilahi dinlerle tanrı kavramı olmayan dinler arasında görülebileceği gibi ilahi dinlerin kendi aralarında bile görülebilir. Hangi dine mensup olursa olsun dini inanç boyutunda, dindarın, bağlı olduğu dinin inanç ilkelerine sahip olacağı var sayılır. İbadetlere katılma, dini bilgi, dini yaşantı tarzı veya dini bilginin davranışlara yansıtılması inancın anlamını yansıtan göstergeler olarak kabul edilebilir (Glock, 1962, s. 259, 261).

1.3.2. Dini Tecrübe Boyutu (The Experiential Dimension)

Genel eğilim dini duyguyu, bireyin kutsalla karşılaşma tecrübesi olarak açıklamak yönündedir. Dini duygu, insanların dinle ilgili her türlü duygularını ifade eder. Dini ihtiyaç, dini tecrübe boyutu içinde dindarlığın bir ögesi olarak ele alınır (dini duygu dini bir ihtiyaca yol açabilir). Dini duygunun özellikleri ihtiyaç, idrak, tevekkül, güven ve korku kavramları gibi olabilmektedir. Tüm dinlerde endişe (korku) ve güven duygusuna yer verilir. Ancak bu duyguların yoğunluğu dinlere göre farklılık göstermektedir (Glock, 1962, s. 266, 267).

James (1902) de; dini korku, dini aşk, dini huşu ve dini zevk gibi duyguların dini duyguyu oluşturduğu görüşündedir. O, ayrıca bu duyguların nasıl oluştuğuna da yer vermektedir. Ona göre dini duygu, genel olarak doğal insanî duyguların dinsel objelere dönüşmesi sonucu ortaya çıkmaktadır. James, insanın yaşadığı dini duyguların aynısını doğal hayatta karşılaştığı bazı durumlarda da yaşadığı görüşündedir. Dolayısıyla James'e göre din de zaten insanın ilahi olarak kabul ettiği bir varlık karşısında bireysel olarak yaşadığı duygu, düşünce ve tecrübelerden meydana gelmektedir (s. 28, 31). Bu durumda dinî duygunun dinin en önemli unsuru olduğunu ve duygusuz bir dinî hayatın düşünülemediğini belirtebiliriz.

1.3.3. Dinî Davranış Boyutu (The Behavioral / The Ritualistic Dimension)

Fırat (1977), dinî davranışı bireyin iç dünyasında kabul gören duygu ve inancın gerçek dünyaya yansımaları veya tezahür etme şekli olarak açıklamaktadır (s. 29).

Dinin taraftarlarından beklenen birtakım uygulamalar vardır, bunlar dinin ibadet veya davranış boyutunu oluştururlar. İslam dini göz önünde bulundurulduğunda namaz, oruç, özel dini törenlere katılma ve dua gibi uygulamalar dinin ibadet ve davranış boyutunu oluşturmaktadır. Ancak farklı dinlere göre dini davranış boyutları da farklılıklar göstermektedir (Yaparel, 1987, s. 38).

Hemen her dinin mensuplarından beklenen birtakım davranışlar vardır. Bu davranışlar dinlere göre farklılıklar göstermekle beraber ortak yönleri, bir yaratıcıya veya kutsal kabul edilen bir varlığa yönelmiş olmalarıdır. Bu ritüelleri yerine getirme motivisi, yaratıcıya daha yakın olma ve kutsalın gazabından korunma duygusu taşır (Şahin, 1999, s. 9).

İbadet boyutu ile, bir dinin mensuplarının yerine getirdikleri bütün spesifik dini pratikler kast edilmektedir. Bireyin dini davranışlarında, onların ibadete katılma sıklığı, insanların ibadetlerinin kendileri için ne anlama geldiğinin farkındalığı ve çeşitli biçimlerdeki dini pratikler arasında ne gibi ilişkilerin olduğu akla gelmektedir (Glock, 1962, s. 254, 264).

1.3.4. Dini Bilgi Boyutu (The Intellectual Dimension)

Bütün dinler mensuplarından dinle ilgili birtakım bilgilere sahip olmasını talep eder. Dinlerin taraftarlarından (kendi içlerinde ve birbirleri arasında) hangi tür bilgilere önem vermelerini talep etmesi farklı farklı olacağından, dini bağlılığın işareti olarak hangi tür bilginin kullanılacağı güçtür. Ancak dini bilgi boyutunun ölçülmesine ne ölçmek istendiği sorularak başlanabilir. Bu örneklemin mensup olduğu din hakkında ne bildiklerini sormak şeklindedir. Soruların içeriğinin, dinin inanç ilkeleri ve tarihi ile ilgili olmasına dikkat edilmesi gerekmektedir (Glock, 1962, s. 268, 269).

1.4. DİNLE İLGİLİ ÇEŞİTLİ DÜŞÜNCELER VE TÜRKİYE’DE DİN ALGILAMALARI

Dünyada çok sayıda yaşayan dinin var olması ve bir dinin mensuplarınca da farklı şekillerde algılanması nedeniyle üzerinde ittifak edilen ortak bir din tanımı yapmak kolay değildir (Yaparel, 1987, s. 403). Diğer yandan dinin *doğru* veya *yanlış* tanımından da bahsedilemez. Ancak dinin az veya çok verimli olan tanımlarından bahsedilebilir (Glock, 1962, s. 263). Biz de ne ortak bir din tanımı, ne de tüm dinlerin veya mensuplarının farklı din algılamalarına yer vermek gibi bir girişimde bulunmayı düşünüyoruz. Dinin bireyin tüm hayatına olduğu gibi, ekonomik yaşantısına da etkisi dolayısıyla biz din psikolojisi açısından yapılan bazı din tanımlarının yanında, Türkiye’de karşılaşılan bazı din algılamalarına yer vermeye çalışacağız.

Budak (2000) “Dünyadaki hemen bütün kültürlerde dinin şu veya bu biçimde ortaya çıkması, birçok otoritenin dini evrensel bir olgu olarak değerlendirmesine yol açmıştır. Din (religion), insan davranışına yön, yaşama anlam veren kutsal veya doğaüstü bir (veya birden çok) güç ve yaratıcı kavramına dayanan bir inançlar, semboller ve törenler sistemi. Bu sistem kurumsal olabileceği gibi son derece kişisel de olabilir.” (2000, s. 214) der.

Akseki (1974) dini, “Allah tarafından vaz’olunmuş, insanlara saadet yollarını gösteren, yaratılışlarındaki gaye ve hedefi, Allah’a ne şekilde ibadet edileceğini bildiren bir kanundur.” (s. 7) diye tarif etmiştir.

Kutsallığına inanılan birtakım davranışların periyodik olarak tekrar edilmesini gerekli kılan din aynı zamanda dış olaylarla da ilgilidir. Ayinler, bayramlar, yortular gibi bütün din törenleri bu kapsamdadır. Din subjektif olarak hayatın gizli bir yönünü anlatır (Taplamacıoğlu, 1975, s. 49, 50).

Din, her zaman ve her yerde var olduğu için, dinin öğeleri olan dinî inanç ve ibadetler de her zaman varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yalom (2006) bunu “Dini inanç ve ibadetin her çağda, her yerde bulunduğu su götürmez bir gerçektir, dinî inancın her zaman, her yerde bulunmasının nedeni, varoluşa dair kaygıların her zaman her yerde bulunmasıdır.” (s. 30) görüşüyle açıklar. Aynı şekilde dinin her çağda varlığını ve önemini koruduğunu, her devirde fert ve toplum hayatında önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koyanlar olmuştur. Din, insanoğlunun varoluşundan itibaren çeşitli şekillerde varlığını sürdüren bir müessesedir. Din her devirde fert ve toplum hayatında önemli bir yere sahip olmuş ve bugün de önemini koruyan bir kurumdur. Tarih boyunca insanlar dini yaşamakla birlikte onun hakkında farklı düşünceler geliştirmişlerdir (Tolstoy, 2005, s. 15). Bununla beraber dinler arasındaki birtakım ayrılıklara rağmen üzerinde birleştikleri en önemli husus, insan ile aşkın bir varlık arasında belli bir ilişkinin varlığının kabul edilmiş olmasıdır (Peker, 1993, s. 23).

Sosyal bilimciler için önemli bir ilgi sahası oluşturan din konusunda Freud birbirinden farklı görüşlere yer verir. O, dini bazen saplantılı bir durum, saplantı nevrozu (obsesyon) (Budak, 2000, s. 214; Kısa, 2005, s. 89) bazen bebeklik arzularının tatmini, bazen de bir yanılsama durumu (illusion) olarak ele alır (Fromm, 2004, s. 25-27). Freud’a göre din, sanki nevroz gibi hastalıklı bir haldir (Özgü, 1994, s. 114), bunun için bireylerin dinden kurtulması gerekir. O, indirgemeci bir yaklaşımla dini, psikolojik bir açıklamayla güdülerin bastırılması sonucu ortaya çıkan bir fenomen olarak değerlendirir. Onun, dini bir nevroz olarak değerlendirmesine itiraz eden (Allport, James, Jung, ve Uzman gibi) bazı psikologlar dinin ruh sağlığını korumada yararlı olacağını savunmuşlardır (Yaparel, 1987, s. 28-31).

Mahzar Osman Uzman (1941), Tababeti Ruhiye adlı eserinde dinin akıl hastalarını yapıp ettiklerinden sorumlu tutmadığını ve insanların onlara iyi muamele ederek tedavi etmeye çalışmalarını istediğini ifade eder. Uzman, geçmişte Müslümanların da bu dinî isteğe uygun olarak ruh hastalarının tedavisi ile ilgilendiklerini hatta tedavi konusunda Freud’un psikanaliz metodunun (yüzyıllar önce) Fahreddin Razi ve İbni Sina tarafından kullanıldığını, İbni Sina’nın ayrıca

melankoliyi teşhis ve tedavi ettiğinden bahseder (s. 45, 46). Uzman dinin değil ama dinsizliğin akıl hastalıklarının sebeplerinden biri olabileceği üzerinde durmaktadır. O bir şeye inanmamanın, yeni nesillerin ruh haletlerini önemli sarsıntılara maruz bıraktığını, ve hayatın sıkıntılara karşı tevekkül ederek katlanma tesellisini insanların ruhundan sildiği için nevrotik ve psikotik hallere neden olduğu görüşündedir (s. 179).

Allport (2004)'a göre kurumsal dinin başarısızlığı dine olan şüpheyi kıskırtmakta ve din adına yapılan aşırılıklar da din hakkında kötü bir intibaya yol açmaktadır. Ancak kurumsal dinin konumu böyle olmakla beraber, insanın kişisel dinî duyguları şu anda çok canlı olduğu gibi bu duygular gelecekte de canlılığını sürdürecektir. Çünkü dinî duygunun kökleri çeşitli ve çok derinlerdedir. Olgunlaşmış dinî his tutarlı bir şekilde yönlendiricidir. Çünkü dini duygu yoğun olduğu zaman karakteri değiştirme yeteneğine sahiptir. Dinî duygunun yetersizliği ise bireyde ahlaki fırtınalar doğurup davranışları düzensiz olarak değiştirmektedir. O, dinin, insan doğasındaki, bir yere yakın olma ihtiyacına cevap verdiği için psikoterapiden daha üstün olduğunu ancak giderek uygulamadaki başarısızlıklar dolayısıyla insanların dini suçlamaya başladıkları görüşündedir (s. 23, 84, 100).

James (1902)'e göre dini duygu, dini korku, dini aşk, dini huşu ve dini zevk gibi birtakım duyguların toplamından oluşmaktadır. O, bu duyguların da doğal insani duyguların dinsel objelere dönüşmesi ile ortaya çıktığı görüşündedir. James insan yaşadığı dini duygunun aynısını doğal hayatta karşılaştığı bazı durumlarda da yaşamaktadır. Ancak insan bu duyguları doğa üstü ilişkilerle ilgili olarak düşündüğünde, onlar dini duygulara dönüşmektedir. Din de dolayısıyla, insanın ilahi olarak kabul ettiği bir varlık karşısında bireysel olarak yaşadığı duygu, düşünce ve tecrübeleri anlamına gelmektedir (s. 28, 31). Yaparel (1987), William James'in dinin işlevi ile ilgili görüşlerini şöyle özetler. Din, kişiliğe barış, ahenk, bireysel hürriyet, şahsi bütünlük ve tatmin duygusu, iyimserlik, neşe, dış dünyaya açık bir iletişim, diğer insanlara karşı saygı ve manevi haz gibi yeni boyutlar kazandırmaktadır (s. 29).

Bir süre Freud'la beraber çalışan ancak daha sonra Freud'dan farklı görüşleri nedeni ile ayrılan Carl Gustav Jung'a göre "Bilinçdışının dini bir işlevi vardır ve din, içgüdüsel bir temele dayanmaktadır. O, dindeki tanrıyla kişisel ilişki ve kurtuluş kavramlarını psikoterapik sistemler olarak değerlendirir ve dinin içgüdüsel enerjisi kültürel etkinliğe dönüştürdüğüne inanır." (Budak, 2000, s.418). Jung, dini insanın tanrı ile ilişkisini sağlayan, onu özgürlüğe ve kurtuluşa götüren, insan aklının en eski ve en yaygın uğraşlarından biri olarak kabul eder. O, bu nedenle dini tarihsel bir olay olarak görmez. Bunun için (insanı inceleyen) her psikoloji dalının, insanların büyük bir çoğunluğu için dinin, kişisel bir ilgi alanı olduğunu fark etmesi gerektiği üzerinde durur. Jung din hakkında ayrıca "Din, Rudolf Otto'nun isabetle *numinosum* dediği şeyin, dikkatle, inceden inceye gözetilmesidir, yani herhangi bir istem eylemi sonucu olmayan, dinamik bir varlık veya sonuçtur. Tersine insan nesnesini kavrar ve onu yönetir, o da dinin, yaratıcısından çok kurbanı olur. Nedeni ne olursa olsun, *numinosum*, öznenin elinde olmayan bir durumdur." (Gürol, 1977, s. 136; Jung, 1988a, s. 4; akt.: Kısa, 2005, s. 69).

Fromm (2004a), dünyanın kendisinde en mükemmel akli ve gücü bulandıran bir Tanrı tarafından yaratıldığı fikrini makul ve akla yatkın bir hipotez olarak görmektedir (s. 51). Ona göre din, "Bir grup tarafından paylaşılan ve grubun bireylerine kendilerini adayabilecekleri bir hedef ve onlara ortak bir davranış biçimi sunan düşünce sistemidir." (Fromm, 2004b, s.37; Fromm, 1994, s. 2).

Fromm, insanlarda bir dinî ihtiyacın olduğunu ve insanların birtakım başarı ve saygı ihtiyaçları gibi bedenî ihtiyaçlarını doyumakla yetinmediklerini, iyi ya da kötü, yaratıcı veya yıkıcı, ilerletici veya geriletici din ya da dünya görüşlerinden birini benimseme durumunda oldukları için dinin insanlar için bir ihtiyaç olduğu görüşündedir. Bütün insanlar evrensel bir uyum ve bağlılık sistemine ihtiyaç duymaları yönünden dindardırlar ve müsbet veya menfi, herhangi bir dine bağlanma ihtiyacı duyarlar (Fromm, 2004b, s. 40; Fromm, 1994, s. 26-28).

Maslow, dinler tarihinde iki aşırı kanadın gelişimine yönelik bir eğilim olduğunu görmektedir. Bu eğilimlerden birincisi mistik ve bireysel, ikincisi ise

meşru ve kurumsal din kanadadır. Derinliğe sahip gerçek dindarlar bu iki eğilimi otomatik olarak kolaylıkla birleştirmektedir. Kişinin içinde yetiştiği şartlar ritüeller, seremoniler ve sözlü formüller kişi için tecrübî olarak yerleşmiş sembolik anlamlı arketipal bütüncül bir şekilde kalmaktadır.

Maslow'a göre kurumsallaşmış din, kiliseler, sonunda dinî tecrübenin ve dinî tecrübeyi yaşayan kişinin baş düşmanı haline gelebilmektedir. O, dinin belirli ritüeller, gruplar ve günlerle sınırlandırılmasını kabul etmediği için kurumsal dine karşı çıkarak, bireysel dini savunmaktadır (Maslow, 1983, s. vii-viii).

Hökekleli (1998) Antropolog Geertz'in dinin tanımıyla ilgili görüşlerine yer verir. Geertz, "Din, varoluş konusunda genel mahiyette kavramlar dile getiren ve insanlarda güçlü, derin ve kalıcı motivasyonlar ve ruhi eğilimler uyandıracak tarzda etkide bulunan bir sembolik sistemdir. Dile getirdiği kavramlara öyle bir gerçeklik özelliği sağlar ki, bunların etkisiyle yaşanan motivasyonlar ve ruhi eğilimler ancak gerçeğe dayanmakta gözükmürler" (Geertz, 1972, s. 23; akt.: s. 70) görüşündedir.

Frankl'a göre din, insanların hayatın gidişatıyla ilgili birtakım sorularına cevap vererek, hayatları süresince eylemlerini ve ölüm gerçeğini anlamlandırmalarına yardım eder ve bilhassa acının, ıstırapın anlam kazanmasında bireye destek verir (Bahadır, 2002, s. 39, 40). Frankl (1985) dini nihai anlam arayışı olarak ele alır ve nihai anlam sonucunda nihai var oluşa (Tanrıya) ulaşılacağını ve insanın nihai varlık'a ulaşması gerektiğini düşünerek, insan için en kötü trajedinin, Tanrı'ya inanmayı bıraktığı an olarak görür (s. 13; akt.: Ayten, 2006, s. 141, 142). O, ayrıca dinin insana ruhsal yardım elini uzattığını ve başka hiçbir yerde bulamayacağı bir güvenlik duygusu verdiğini savunur. Kendini güvende hisseden birey pek çok psikolojik rahatsızlıktan kurtulduğu gibi başkalarıyla da sağlıklı ilişkiler kurabilir. Bu bakımdan dinin insan üzerindeki olumlu etkisi, psikoterapinin sağlayacağı etki boyutundan daha güçlü ve kapsayıcı özelliktedir (Bahadır, 2002, s. 38; Frankl, 2000, s. 112).

Tanilli (2006), Antik dönemden başlayarak bazı filozofların dinle ilgili görüşlerine şöyle yer vermektedir. Antik Çağ düşünürlerinden sofist filozof Keoslu Kritias; din, insanları ahlâk ve adalete yöneltebilmek için onları korkutmak amacıyla uydurulmuştur derken, Platon ise din'e yönetenlerin yönetilenlere devlet yararı için söylenmesi gerekli bazı *güzel yalanlar* dan biri olarak bakıyordu. Hegel ise din'i insan ile mutlak arasındaki ilişkinin gerçeği simgesel biçimde dile getiren anlatımı olarak ele alıyordu. Feuerbach'ta din insan özleminin manevi dünyadaki izdüşümü, insanın kendisi ile yabancılaşması, insanın hayal konusu dinsel dünya ile gerçek dünya biçiminde ikiye ayrılması ve *dinin özü* insanın yansımasıydı. Marx'a göre din, ezilmiş insanın iç çekişi, taş yürekli bir dünyanın ruhu ve *halkın afyonuydu*. Engels için din, insanların günlük yaşamına egemen güçlerin doğüstü güçler biçimine dönüşüp onların zihnine yansımasıydı (s.12, 13). Tanilli'nin dinle ilgili olarak daha çok vahiy dışı görüşlere yer verdiği anlaşılmaktadır.

Din kelimesine verilen manayla ilgili olarak Fırat (1989) “ Din kelimesine verilen mana onu tarif eden kişinin gayesine göre değişmektedir. Bir dindar için, bir kelamcı için, bir mutasavvıf için dine verilen manalar farklı olduğu gibi, dini incelemek isteyen bir sosyolog için, bir antropolog için, bir psikolog için de farklı manalar vardır. Dinle ilgilenen herkes onu kendi alanı ve amaçları doğrultusunda tarif etmek temayülündedir” (Fırat, 1989, s. 34; ayrıca bkz, Yaparel, 1987, s. 33) görüşünü dile getirir. Yıldız (2006) da aynı konuda benzer bir yaklaşımla “Hem din hem de religion kelimelerinin etimolojilerinde ortaya çıkan farklı yaklaşımlar, bu kelimelerin kavram düzeyinde tanımlarının yapılma çabalarında zirveye çıkmaktadır. Litaratüre baktığımızda yüzlerce din tanımına rastlamaktayız. Din olgusuyla ilgilenen her filozof ve bilim adamı, kendi anlayışlarına, amaçlarına uygun tanımlar yapmış ve çalışmasını o doğrultuda yürütmüştür.” (s. 80) görüşündedir.

Çok değişik din tanımları yapıldığını görmekteyiz, bu konuda, üzerinde mutabakata varılmış ortak bir din tanımından bahsedilememektedir (Yaparel, 1987, s. 403-419; Peker, 1993, s. 23; Hökelekli, 1998, s. 69; Karaman, 2000, s. 13). Din tarifinin yapılamaması bir olgu olarak dinlerin varlığının ve işlevinin olmadığı anlamına gelmez. İşlevi itibarı ile din insan için önemli bir müessesedir. “Din Allah

merkezlidir, ama insan içindir; insan din için (var)değildir” (Kılıç, 2004, s. 12). Kılıç, dinle ilgili bu görüşe yer verirken Kayhan (2005) ise dini “İslam, hayat içindir. Ancak, hayat din için, İslam için, Allah’ın dini içindir demek, belki daha doğru olacaktır.” (s. 22) şeklinde algılar.

Demir (2004), Ziya Gökalp’in İslam dini ile ilgili görüşlerini şöyle özetler. Ziya Gökalp’e göre İslam bir din olarak ilerlemenin karşısında bir engel değildir. İslâm dini inkılâpçıdır ve ilerlemeyi emreder. O sadece ahiret saadetini değil, dünya mutluluğuna da yer verir. Gökalp İslamiyetin şarkta (doğuda) her güzelliğin kaynağı ve gelişmenin ardındaki gücün İslam dini olduğunu ve o bugün geri kalmamızın nedenini dinde değil Müslümanlarda aramız gerektiğini, çünkü değişen şartlara göre İslamda gelişme imkânlarının bulunduğunu düşünmektedir (s.123). Gökalp’in, uygulamalar dolayısıyla dinin suçlanamayacağı görüşünü, daha sonra Allport’un da savunduğunu görürüz.

Tekin (2003)’in *Türkiye’de Aydın Kadınlara Göre Din ve Kadın* adlı doktora çalışmasından da yararlanarak onun, bazı aydın kadınlarla yapmış olduğu mülakatlara yer vereceğiz.

Tekin (2003)’in Alev Alatlı ile (18. 8. 2001 tarihinde) yaptığı mülâkatta Alatlı dini dinamik bir süreç olarak görmektedir. Ona göre din, aynı zamanda insanoğlunun ezeli ve ebedi gerçeği arama serüvenidir. O, Tanrı’yı belli bir kalıpta olmayan bir varlık olarak algılar ve Tanrı’nın suretinde yaratıldığı için insanın da dondurulamayacağı’nı savunur. Ona göre insanı belli bir kalıba sokmaya çalışmak bir bakıma dine de Tanrıya da ters bir davranış olur. Dinin amacı ise insanın mutlak olgunluğa erişmesini sağlamaktır. *Aşk dini* ifadesine de değinen Alatlı ilke ve birtakım ritüellerle doldurulmamış, aşkın duygusallığının belirlediği bir din anlayışına yer vermektedir. O ayrıca insanın ne bilim tarafından inançtan, ne de inanç tarafından bilimden vaz geçmemesi gerektiğini savunur. Alatlı, bilim ve din hakkındaki görüşleri ile modernist aydınların *bilim* konusundaki duyarlılığını koruyarak din ve bilimin Allah’a yaklaşmakta farklı iki yol olduğunu savunmaktadır. O herhangi bir ideolojik anlatımın konusu haline getirilen dindarlığı

putperestlik olarak değerlendirmektedir (s. 89, 90). Alatlđ, bir fesat kaynağı biçiminde algılanmasından hareketle kadđnđn, ikinci sınıf insan muamelesi gördüğünü de ima eder. O dört kadđnla evliliğe inanan bir müslümanı, aslında konuya pozitivist yaklaşan biriyle, erkek egemen anormal bakış sahibi olarak, aynı katogoride görmektedir (Atlatlı, 1999, s. 211, 216, 227, 287).

Tekin (2003), Gle ile yaptđęı mülakatta o, “Dinin özündeki şeylere daha çok inanıyorum, korkudan daha çok Allah sevgisine vurgu yapıyorum. Merakım tasavvufi İslam ve onun modern versiyonları. Tasavvuf müziği dinliyorum. Din; müzik, nefes ve nefsdir” (s. 90) görüşünde olduğunu belirtmiştir. Yani Gle’ye göre dinin özünü Allah sevgisi ve müzik gibi anahtar kavramlar oluşurmaktadır. O dini, pratik ve sosyal hayata inmeyen, bir bakıma sadece zihni iğerikli ve deruni boyutuyla algılamaktadır. Gle’nin din algılamasında bir takım ritüeller ve muamelattan çok Allah sevgisine dayanan bir anlayış hakim olduğu görülmektedir (Tekin, 2003, s. 89, 90). Gle’ye göre modern yaşama teşvik edici birçok unsura rağmen, geleneksel kadđn kimliği moderne doğru ilerlemekle birlikte, dinden bağımsız hale gelmemiş ve yeni dindarlık biçimleri ortaya koymuştur. Kadđnlar islmcılık yoluyla daha önceki geleneksel yaşam biğimlerini bırakmakla birlikte islam ahlk, islm yaşam biçimi ve islm cemaat misyonunu üstlenerek, mesleki uzmanlaşma ve siyasi kariyerler elde etmektedirler. Gle dinsel ve geleneksel kadđn kimliğinden moderne doğru giden islmcı veya radikal İslm kadđn kimliğini, patolojik bir durum olarak görmektedir. Ona göre İslmcı kadđnlar ezilmelerine neden olan farklılıklarını abartarak pekiştirmektedirler. Bu da dinle modern değerler arasında bir gerilim oluşurmaktadır (Tekin, 2003, s.163, 164).

Berkday da dini kadđnđn hakları açısından ele alır ve kadđnđn konumunun ve geri kalmasının sebebi olarak dini gösterir. Ona göre Tanrı ile erkek ittifak ederek kadđn üzerinde iktidar kurmuşlardır. Tanrı kendisiyle doğrudan ilişki içinde olan erkeği iktidar yetkisi ile donatmıştır, kısaca iktidarın kaynağı Tanrı’dır. O, *kadđn geriliğini* erkek iktidarı dolayısıyla Tanrı’ya bağlar (Berkday, 2001, s. 64, 65; akt.: Tekin, 2003, s.165).

Din konusunda Göle ile yakın bir anlayışa sahip görünen Mert (1998); dini, insanın kendisini ve hayatı tanımladığı anlam dünyası olarak ele alarak onun bir sınırının olamayacağını ve zorlayıcı bir kurallar bütünü olarak görülemeyeceğini düşünmektedir (s. 117, 118). Mert'e göre dinin geniş anlamıyla tanımlanabilmesi için onun içeriğinin daraltılması gerekmektedir (Tekin, 2003, s. 90, 91). O bir yandan dinlerin biçimsel öğelerinin ön plana çıkmasına, diğer yandan da dinsel dünya görüşünün içeriğinin dünyevileşmesi, yani modern dünya anlayışının paradigmalarının dinsel söylemi belirler hale *geldiğine* de yer verir (Subaşı, 1995, s. 214). Alatlı, Göle ve Mert'in daha çok dinin sosyolojik tanımları üzerinde durdukları, dinin vahiy yönü ile pek ilgilenmedikleri anlaşılmaktadır.

Tekin (2003)'in Bilgiseven'le (05.10.2001 tarihinde) yaptığı mülakattan Bilgiseven'in dinle ilgili görüşlerini şöyle özetleyebiliriz. Ona göre din ispata dayalı bir inançtır. O, inanca hazırlık, kudretine inandığı varlığı deneme; amel etme ve ilimle ispat gibi inanç için dört tabaka öngörmekte, dördüncü tabakaya sadece dinin ulaşacağını belirtmektedir. O böylece dini alelade inançtan ayırmakta ve dini inancı ispata bağlamaktadır. Tekin (2003)'in ifadesiyle "O, *ilmi özün* evrenselliğinden bahsederek dini kavramak istemektedir. Dinin ilk indiği dönemdeki sosyal hayata yansıyan pratiklerinin tarihsel olduğunu belirterek içeriği muğlak bir *ilmi öz*'ün saptadığı günümüze uygun sosyal pratikler geliştirmesini savunmakla kontrollü bir sosyal pratik öngörmektedir." (s. 92). Bilgiseven'e göre dinin zamana göre değişebilirlik yönü vardır ancak dinin şekli yönünden çok özünü ve ruhunu kaybetmemesi gerekir. O'na göre, özünü ve ruhunu kaybetmiş, şekilci yönde ısrar eden bir din, alelade bir inanç konumuna gerileyecektir. O bir bakıma dinin modern dünya görüşüyle problemlili alanlarında yeniden yorumlanması gerektiği fikrine yer vermektedir (Tekin, 2003, s. 93).

Türkiye'de bazı aydın kadınların dini daha çok sosyolojik açıdan değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. Şimdi de bazı aydın bilim ve fikir adamlarının din hakkındaki görüşlerine yer vereceğiz.

Din konusunda Başgil (1977), vahiy yönü olan bir din anlayışına yer vermektedir. Ona göre din ilahi bir nurdur ve ruhumuzla sezdiğimiz ve akl-ı selim ile düşünüp, kabul ettiğimiz ilahi bir kanundur. İnsan bu kanunu, yüksek san'at, ahlak ve insanlık duygusu gibi, hatta daha ince ve daha yüce bir duygu olarak sezerek akli ile muhakeme edip, kabul ve tasdik eder. Din, insan ruhunun hayvanlıktan sıyrılıp yükselen, insan zekasının hiç durmadan aradığı en tatmin edici izahıdır. *Nereden geliyor, nereye gidiyoruz* sorusunun şaşmaz cevabı olan din, yok olmaktan korkan insan için ışık, ümit ve imkân yoludur. Kendi ifadesiyle din, “İlaçların dindiremediği acıların ilacı; harap gönüllerin şenliği, iyilik, adalet, feragat, sadakat, fazilet, samimiyet kaynağı; insan vicdanında yaşayan inanma ihtiyacının en parlak ve berrak tecellisidir”. Başgil insanın duyan, düşünen, dileyen ve inanan bir mahluk olduğunu ve inanma melekesi ile başka yaratılmışlardan farklı olduğunu bunun için insanın *dindar mahluktur* diye tarif edildiğini ifade eder. Ona göre inanma ihtiyacı insan ruhunun en derin ve en temiz bir temayülüdür, bunun için inanan ve içinde imanı bulunmayan insan suya doymayan bir hasta gibidir, servete, konfor ve sefahete kanmaz. Bu durum ise hem fert, hem de toplum için felaketlerin kaynağını teşkil eder. Ona göre din, *insan ihtiraslarını frenleyen en kuvvetli manevi dizgindir* (s. 68).

Türk halkının din anlayışı üzerinde etkili olan İmam Maturudi ise, dini Ma'rife, Tevhid, Hudu' ve İtikad anlamında ele alır. Ona göre Ma'rife anlamında din; Allah'ı tanıma yani Allah'ın var olduğunu bilme (Allah'ı bizzat bilme değil), delil getirerek, ve delile dayanmak suretiyle O'nun hakkında bir bilgi anlamına gelmektedir. Din bu anlamda bir *bilgi* demektir. Tevhid anlamında din; Allah'ın birliğine inanmak; Allah'ın bir olduğunu ifade etmek, ve kendisine tapılacak olan varlığı bire indirmek anlamlarına gelmektedir. Maturudi'ye göre ma'rife ve tevhid birbirini gerektiren kavramları oluşturmaktadır. Yani Allah'ın birliğini ifade etmek O'nun var olduğunu önceden bilmiş olmayı zorunlu kılar. Din Hudu' anlamında kullanıldığında, boyun eğme, teslim olma, itaat etme gibi anlamları ihtiva eder. Ona göre Ma'rifet, tevhid, hudu vahiy dininde bulunması gerekir. Maturudi imanı da küfürü de insanın zihninde bulunan ve insanın benimseyebileceği bir dinin ifadesi olarak görür. İman ve küfür ancak aklın faaliyetleriyle mümkün olabileceği için akıldan din diye söz ederek, dine akıl ile özdeş bir anlam verir. O dini, ameli değil

zihnî ve kalbî bir bağıllık anlamını dile getiren itikad ile aynı anlamda görür. O dini mezhep anlamında insanların benimsediği ve tuttuğu itikadî yol olarak değerlendirmektedir (Özcan, 1999, s.37-43).

Subaşı (1995), Türk Aydınının Din Anlayışı adlı çalışmasında Şerif Mardin'in dini bir toplum olayı olarak değerlendirdiğini ve İslâmiyet açısından tanımlamaya çalıştığını belirtir. Mardin, İslamî değerlerin kendine göre bir dil oluşturduğunu eğer bu dilin yeterince kavranamazsa ortaya çıkacak ilişki ve değerlerin anlaşılmasının mümkün olmayacağını vurgular. Mardin'e göre dinin insanları bir araya getiren bir birlik duygusu yaratma açısından hem pekiştirici hem de kişilik belirleyici işlevi ve kişinin tek başına elde edemeyeceği dengeyi sağlayabilecek role sahip olma özelliği vardır. O, aynı zamanda dini bir dünyayı anlama ve kendini o dünyada belirli bir konuma yerleştirme modeli olarak görmektedir. Ona göre din, coğrafyaya göre önemli farklılıklar göstermektedir (s. 214).

Güngör (1991)'e göre, **dinler** insana kendisi ve kainat hakkında bir bakış açısı kazandırmaktadır. Dolayısıyla insan dinde kendi mahiyeti ve kainattaki yeri hakkında (kendi) başlangıcını ve sonunu gösteren bir bilgi şeması bulur. Bu nedenle din, insanın temel problemlerini belli bir açıdan izah eden bir sistem olarak işlev görür. Bu konuda bazı dinlerin daha az, bazılarının daha çok ve ayrıntılı açıklama getirdikleri görülebilir. Ancak hepsinin de zihinleri meşgul eden en soyut metafizik problemlerle beraber, yaşanan hayata ait pratik davranış kuralları hakkında insanı aydınlatmayı hedef edindiği muhakkaktır. Aynı zamanda insanın mahiyeti hakkında bir anlayış kazandıran din, insanın tabiatla ve diğer insanlarla ilişkilerini belli bir amaç açısından ele alır. Ona göre din “İnsanın yaradılışının gayesi ve hikmeti nedir? İnsanın yaratıcıya nispeti nedir? İnsanın diğer yaratılmışlar sırasında mevki nedir? İnsan gücünün sahası ne kadardır? Gücümüzü hangi yolda kullanmamız yaradılışın sırrına ve insan mutluluğuna daha uygun olur?” türünden sorularla, “İnsanın eylemlerinde kendi kudretinin ve dolayısıyla sorumluluğunun sınırı nedir? Dünyadaki eylemlerimiz, yaradılışın bize çizdiği kadere ulaşmamız bakımından ne gibi bir değer taşır? Yaşadığımız hayatın, özellikle bu hayat içinde ızdırapların

sebebi ve sonucu nedir? İnsan için hakiki mutluluk neden ibarettir?” (s. 114) sorularına cevap verir.

Cemil Meriç, dini asırlardan beri yaşayan ve nesilleri huzura kavuşturan tecrübeden geçmiş bir inançlar manzumesi olarak görmekte ve dindeki sıcaklık, dostçalık ve köklülüğe dikkat çekmektedir. İslam dini sosyal bir sınıfın veya kavmin değil, ümmetin inançlarını dile getirmektedir. Din, ayıran değil birleştirendir, inananlar kardeşirler. Ona göre Yunus’un mısralarını kanatlandıran imanla, Mesnevi’deki pırıltılar aynı ezeli nurdandır. İslamiyet Süleymaniye’de kubbe, Itri’de nağme, Baki’de şiir olarak somutlaşmıştır (Meriç, 1978, s. 32; Subaşı, 1995, s. 215-216). Cemil Meriç için din, toplumları tarif etmekte kullanılan vazgeçilmez boyutlardan biridir, bunun için inancın belirleyici etkisi diğer faktörlerden önce gelmektedir.

Görüldüğü gibi Türkiye’de dinle ilgili çok çeşitli görüş, düşünce ve algılamaların mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Dinle ilgili bu gibi düşünce ve algılamaların bizim de çalışma yapacağımız evrende, bireylerin dinle ilgili düşüncelerinde etkili olabileceğini düşünüyoruz. Bu nedenle dinle ilgili değişik düşünce, görüş ve algıları, bireyin dinî tutum ve davranışlarının bilgi boyutunu oluşturduğu ve bireyin tutumlarıyla ilgili duygu ve davranış unsurlarına da yön verdiğini düşündüğümüz için önemli görüyoruz.

1.5. EKONOMİK KALKINMA

Adam Smith’in *Milletlerin Zenginliği* adlı eseri yayımlandığı dönem *iktisadi gelişme* el kitabı olarak değerlendirilmiş olmasına rağmen (Samuelson, 1966, s. 839, 846, 847) kavram olarak ekonomik kalkınma İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra kullanılmaya başlanmıştır.

Çoğu zaman iktisadî kalkınma olarak da ifade edilen ekonomik kalkınma teorisinin en önemli yönü, azgelişmişlikten (less developed-underdeveloped) ileri duruma geçişi izah etmesidir (Hoselitz, 1960, s. 14). *Ekonomik kalkınma* ile

kalkınma'yı aynı anlamda kullanan Birdal ve Ulutan (1992) ekonomik kalkınmayı “düşük ve geri bir ekonomi ve gelir seviyesinden kurtularak ekonomik büyüme ve gelişme sürecine giriş” (s.82) olarak tanımlamışlardır. Gelişmiş, zengin ülkelerdeki büyüme ve gelir artışları için (economic growth), terakki (progres) ve gelişme (development) kelimeleri fakir ülkelerin gelişme ve kalkınması için kullanılmaktadır (Birdal ve Ulutan, 1992, s. 82).

İktisattaki çoğu kavramlar gibi azgelişmişliğin ögeleri konusunda iktisatçılar arasında görüş birliği yoktur. Diğer yandan geri kalmış bir ülke, ileri bir ülkeye göre tanımlandığı için *azgelişmişlik* göreceli bir kavramdır (Özgüven, 1988, s. 110). Gerilik, azgelişmişlik, birçok ekonomik kavramlar gibi itibardır (Birdal ve Ulutan, 1992, s. 82). Bu nedenle dünyanın çeşitli bölgelerinin kişi başına düşen yıllık gelire göre *kalkınmış* ve *kalkınmakta olan* ülkeler diye belirlenmesi *muğlak* ve karışıktır. Çünkü ekonomik kalkınmanın fert başına düşen yıllık gelir düzeyinden başka kriterleri de vardır (Hoselitz, 1960, s. 15).

Kişi başına GSMH istatistikleri ve genel refah düzeyi, gelir dağılımı ve ekonomik kalkınma sorularına yeterli bir cevap veremez. Örneğin petrol ihraç eden Orta-Doğu ülkeleri bu kıstasa göre dünyanın en zengin ülkeleri olarak görüldükleri halde sanayileşme, teknoloji ve beşeri kaynaklar konusunda, ekonomik kalkınmalarını gerçekleştirebildikleri söylenemez (Dülgeroğlu, 1991, s. 3).

Ekonomik gerilik konusunda *sosyo ekonomik durum, gelir dağılımında dengesizlik, harcama ve tüketim kalemleri, tasarruf ve tutumluluk özellikleri, yatırım türleri, enerji tüketimi, eğitim, kadercilik, müteşebbis zihniyet, rekabetçilik, dini etki vb.* birtakım **kriterler** akla gelmektedir (Vural, 1986, s. 291; Özgüven, 1988, s. 111; Vural Barber, 1991, s. 193; Birdal ve Ulutan, 1992, s. 84, 85).

İktisadî kalkınma, iktisat dışı uygulamalara değil, bilimsel uygulamalara yer verdiği için iktisadi kalkınma hareketleri dogmatik ve geleneksel (tradisyonel) düşüncelerden uzak olması gerekir. Bu nedenle “İktisadi kalkınma, uygulandığı toplumu, bütün bilim araçları yardımı ile yükselten, bütün bilim kollarından

faydalanan bir iktisadî sistem ve uygulama laboratuvarıdır. Bu laboratuvar içinde işlenen toplumu millî, iktisadî en ileri ve çağdaş uygarlık seviyesine yükseltmek üzere çalışır.” (Çataloğlu, 1971, s. 3).

İktisadî kalkınma sürecinde tüm iktisadî kalkınma faktörleriyle beraber, politik, teknik, kültürel, sosyolojik, psikolojik ve dini faktörler üzerinde de durularak ilgili bilim dallarından da yararlanılmaktadır. Bilim ve tekniğin gelişmesi ile paralel olarak, iktisadi kalkınma uygulaması, insanlık tarihi içinde son birkaç yüzyıllık bir gelişme hareketi olarak karşımıza çıkar.

Her ülkenin kendine has yapısı (struktur) dolayısıyla, ekonomik kalkınma gayretleri o ülkelerin psikolojik sosyolojik, politik, kültürel ve teknik özelliklerine göre farklılıklar göstereceğinden o ülkelerle ilgili kalkınma çareleri ve çözüm yollarında da bazı farklılıklar söz konusu olabilir. Hatta günümüzde iktisadî kalkınma arzusunda ve potansiyelinde olan bazı ülkelerin kalkınma sürecine, iktisadî birtakım sebepler yanında, gelişmiş ülkelerin bu ülkelere, değişik şekillerde, art niyetli ve olumsuz yönde müdahaleleri de etkili olabilmektedir (Çataloğlu, 1971, s. 5).

Kalkınma, bir ülke halkının refah düzeyi ile belirlenir. Bireylerin refahı ise kişisel tüketim, sağlık, eğitim, kültür, sosyal ilişkilerin gelişmesi, vb. gibi kolektif tüketim (istihlâk-consumption) artışı anlamını taşır. Kalkınma ile kişi maddi ve manevi yönden daha yüksek bir seviyeye ulaşır. Refah düzeyinin yükselmesi için, yatırımlarla buna bağlı olarak üretimin ve kişi başına düşen payın artması gerekir. Dolayısıyla ekonomik kalkınmanın sermaye birikimi, üretim ve refah gibi görünen üç önemli yönü vardır (Özgüven, 1988, s. 153).

İleri ülkelerde gelirin % 10-20’si sermaye birikimi için ayrılırken, tasarruf ve yatırımın az gelişmiş ülkelerdeki oranı % 5’in de altında kalır (Tabii ki az gelişmiş ülkelerin toplam gelir düzeyleri düşük olduğu için, düşük gelir düzeyinin %5’i, gelişmiş ülkelere göre çok daha düşük bir oran ve yekün anlamına gelir). Sermaye yetersizliği nedeniyle, az gelişmiş ülkelerde sanayi yatırımı ve üretim yapma zorluğu yaşanır. Bir taraftan bu ülkelerin değişik kaynaklardan, yatırım için sermaye temin etme çabalarına ihtiyaç duyulurken ve çoğu zaman dünyanın en fakir bölgelerinde

sanayi, yeni araç, gereç, makine ve sermaye yetersizliğinden dolayı durma noktasına kadar inerken, insanlar, geniş çapta lüks konut ve otomobil alımları yapabilmektedirler (Samuelson, 1966, s. 855).

Ekonomik kalkınmada teknolojik değişme ve yeni buluşlar önemli rol oynarlar. Azgelişmiş ülkelerin *teknoloji ve sanayileşme* konusunda her şeyi yeni baştan keşfetme mecburiyetleri yoktur. Bu gibi ülkeler, kalkınma sürecinde gelişmelerini daha önce gerçekleştirmiş olan ülkelerin tecrübelerinden de yararlanabilirler (Dalton, 1975, s. 210). Bu konuda dikkatli bir takip onlara büyük bir zaman ve imkân avantajı sağlayabilir. Samuelson (1966), bu durumu açıklamak için “Geri ülkeler yer çekimi kanununu keşfedecek bir Newton’un kendi memleketlerinde doğmasını beklemek zorunda değildirler, bu konuyu herhangi bir kitaptan öğrenebilirler.” derken “Sanayi devriminin uzun yokuşunu da tırmanmak zorunda değildirler, makineler hakkında izahat veren her katalogda, geçmişin büyük bulucularının hayalinden bile geçmeyen şeyleri bulabilirler.” (s. 857) görüşünü öne sürer. O bu görüşüne örnek olarak Japonya, Almanya, Rusya ve ABD’nin tarihi gelişmelerini gösterir.

Sanayi yarışına en son katılan Japonya’nın, 19. asrın sonlarına doğru bir taraftan Batı’nın gelişmiş ülkelerine bilimsel faaliyetler yapmak üzere öğrenciler gönderirken bir taraftan da Batı’nın teknolojisini taklit etmeye başlaması gibi. Benzeri uygulamalar, Almanya, Rusya ve ABD gibi gelişmiş ülkelerin ekonomik kalkınma süreçlerinde de yer almıştır. Bu arada iktisaden azgelişmiş ülkelerin ileri teknolojiyi hem sermaye birikimi, hem bilgi birikimi, hem de adaptasyon ve uyum açısından taklit sürecinde, aşmaları gereken, muhtemel birtakım zorlukları da vardır. Ekonomik kalkınmada önemli ve gerekli kriterlerden olan müteşebbis ve yaratıcı buluşlara, taklit ve adaptasyon döneminde ihtiyaç duyulur. Ayrıca her zaman azgelişmiş ülkelerin tüm çabalarına rağmen, gelişmişlerin 40-50 yıl içinde yaptıklarını, verimli metotları bizzat yerinde gördükten sonra birkaç yıl içinde başarmalarını beklemek de doğru değildir (Samuelson, 1966, s. 858).

Samuelson azgelişmiş ülkelerin en son teknolojileri alıp uygulama açısından bir takım avantajları olabileceğini, ancak tümünden ekonomik kalkınmalarının birkaç

yıl içerisinde gerçekleşmesini de beklememek gerektiğini hatırlatmaktadır. Kısaca kalkınmayı arzu eden ülke insanların, uzun süre ciddi bir şekilde çalışmayı göze almaları gerekmektedir.

Az gelişmişlik olgusunun açıklanmasına yardımcı olan kriterlerden biri olan eğitim düzeyi, ekonomik kalkınmada önemli bir rol oynar. Özellikle kalkınma sürecinde ekonomi ve eğitim arasındaki ilişkiler, ekonomiler büyüdükçe, eğitime olan ilgi ve talebin artması yönünde gelişmektedir. Az gelişmiş ülkelerde okuma-yazma bilmeyenlerin oranının büyüklüğü, mevcut eğitim kurumlarının yetersiz kalması ve eğitim harcamalarının karşılanamaması gibi ortak birtakım özellikler bulunmaktadır (İlkin, 1988, s. 25).

Ekonomik kalkınmada eğitim düzeyi ve nitelik önemlidir. Ancak nitelikten çok niceliğin ön planda olduğu büyüme ile ekonomik kalkınma zaman zaman karıştırılır.

Büyüme ile *kalkınma* kavramları anlam bakımından çoğu zaman karıştırılan kavramlardır. Oysa bu iki kelime iktisadî bir kavram olarak (her ne kadar anlam bakımından birbirlerine yakın görülerek, çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanılıyor olsa da) farklı anlamlara gelmektedir (Özgüven, 1988, s. 110).

Büyüme, bir ekonomide bazı bölgelerin, bazı sınıfların veya tüm ülkenin gelir düzeyindeki rakamlarla gösterilen bir artış anlamında kullanılır. Büyümede herkesin gelirinde mutlaka bir artış beklenmez (Yıldırım, 2003, s. 373). Kalkınmada ise bir ülkede herkesin belli bir refah seviyesinden daha yüksek bir refah seviyesine yükselmesi ve verim artışı, yani herkesin gelir ve refah seviyesinin mutlaka yükselmesi akla gelir.

Büyüme bir miktar artışı anlamında kullanılır ki bu artışta bazen tabiat ve çevre şartlarının da etkisi dolayısıyla iktisadî kalkınmanın hiçbir rolü olmayabilir. İktisadî kalkınma ise üretim ve gelir dağılımı yöntemlerinde yenilikler gerektireceği için iktisadî ve sosyal yapılarda değişmeyi zorunlu kılmaktadır. Bu değişmeler gelir

dağılımını, üretimi ve refah seviyesini olumlu yönde etkiliyorsa kalkınma gerçekleşiyor demektir (Hoselitz, 1970, s. 15).

Büyüme daha çok kemiyetle, miktarla (kantitatif) ilgili, kalkınma ise nitelikle (kalitatif) ilgili bir kavram olarak ele alınır. Kalkınma bir bakıma zihniyet değişikliği gerektirir. Günümüzde kalkınmış ülkeler nitelikli insan oranının yüksek olduğu ülkelerdir. Bu nedenle kalkınmada, okur-yazarlık, yüksek öğrenim görme ve meslek sahibi olma gibi oranların yüksek olmasına ihtiyaç duyulur (Şahin ve Doğanay, 2001, s. 121).

Sadece ulusal gelir artışını belirten ekonomik büyüme, kültürel kalkınma açısından hiçbir olumlu göstergeye işaret etmeyebilir. Gerçek ekonomik kalkınma ise temelde insan ögesine ve onun verimliliğinin artmasına bağlı olduğundan, doğrudan doğruya eğitim düzeyinin yükselmesi ve kültürel etkinliklere katılanların artmasına da bağlı olan kültürel kalkınmanın bir türevi olarak görülür (Kongar, 2007).

Büyümede genellikle iç *endojen* (Yıldırım, 2003, s. 391), kalkınmada ise daha çok dış *egzojen* faktörlerle bir ilişki vardır. Çünkü kalkınma sürecinde dışardan bilgi, tecrübe, teknoloji ve teknisyenlere ihtiyaç duyulabilir. Ayrıca dış ülkelerle bazı konularda iş birliği de gerekebilir.

Kalkınma makro bir olay ve değişmeyken, büyüme ise belli bir bölge veya belli bir faaliyet alanında olabileceği için, hem makro hem de mikro bir olaydır. Bir ticari kuruluşun kalkınmasından bahsedilemezken büyümesinden söz edilebilir. Sonuç olarak kalkınma, daha geniş anlamda olup büyümeyi de içine alır (Özguven, 1988, s. 111).

1.6. BAZI İKTİSADÎ GÖRÜŞLER

Burada araştırmamızın bir ekonomi uzmanlık çalışması olmaması ve ekonomik kalkınma teorilerinin tamamını inceleme imkânımızın da sınırlı olması nedeniyle iktisadî görüşlerden bazıları üzerinde duracağız.

1.6.1. Klasik, Neoklasik ve Modern Makro Ekonomi Görüşleri

Klasik iktisadî görüşlerle ilgili olarak, klasik iktisatçıların öncüsü olarak kabul edilen Adam Smith (1723-1790)'in (Roll, 1973, s. 142) iktisadi görüşlerinden, onun uzun yıllar iktisat fakültelerinde baş kitap olarak okutulan Milletlerin Zenginliği (*The Wealth of Nations*, 1776) adlı eserini temel alarak, bahsedeceğiz. Adam Smith'e göre iktisat ilmi iktisadî olayların gözlenmesi yoluyla kurulabilir. Bu bakımdan Milletlerin Zenginliği hakkındaki denemesinde, geçmişe ve hale ait önemli olaylar birikimi vardır (Rappard, 1916; Pirou, 1945, s. 204). O, iktisadi gelişmelerin ancak serbest bir ortamda gerçekleşebileceği düşüncesiyle “Milletimizi zenginleştirmek istiyorsak, insanları çalışmaları ve yaşamlarında serbest bırakmalıyız.” (Birdal ve Ulutan, 1992, s. 58) der. Yani liberal (*birak yapsın, birak geçsin / laissez-faire, laissez passer*) görüşe sahip olan Adam Smith, bu görüşün geliştirilmesine de katkı sağlamıştır (Roll, 1973, s. 146; Barber, 1970, s. 49).

Adam Smith'e göre bazı meslek mensupları, örneğin müzisyenler, sanatçılar, avukatlar bir mal üretmedikleri için verimsiz kişiler (Smith, 1948, c. II, s. 94, 95; Smith, 1961. s. 351-371; Dülgeroğlu, 1991, s. 32; Barber, 1991, s. 30) iken, üretici ve sanatkârlar verimli kişilerdir (Smith, 1961. s. 351-371). Adam Smith verimliliği arttırmak için insanlar arasında iş bölümünün önemi üzerinde durmaktadır (Barber, 1970, s. 29). O iş bölümüyle insanların ihtisaslaşmaya (uzmanlaşmaya) gideceğini (Barber, 1970, s. 48), ihtisaslaşmanın verimliliği arttıracığını, artan verimliliğin yatırımları, yatırımların da kalkınmayı sağlayacağı görüşünü savunmaktadır. Smith kalkınma konusunda artan taleplerin ihtisaslaşmayı arttıracığını, ihtisaslaşmanın ise verimliliği artırması sonucunda kalkınmanın gerçekleşeceği görüşündedir (Dülgeroğlu, 1991, s. 32). Smith ayrıca insanlarda kâr arayışı, serbest çalışma ve mübadele arzusu üzerinde durarak (Dülgeroğlu, 1991, s. 32; Smith, 1948, c. II, s.160) iktisadi büyüme ve rekabet düzeninin birbirini güçlendireceğini savunur (Smith, 1970, s. 49; Roll, 1973, s. 149). O insanların faaliyetlerine hiç karışılmadığında kişinin kendi menfaatlerini herkesten daha iyi düşüneceğinden toplumun menfaatlerini hiç aklına getirmese bile “**Gizli bir el**” veya “**Görünmeyen**

el' çalışmalarında onu, toplumun genel menfaatlerini korumayı sağlattıracağını düşünür (Birdal ve Ulutan, 1992, s. 58; Kök, 2000, s. 85). Yani her fert kendi menfaatini takip etmekle, **görünmeyen bir el** vasıtası ile toplumun genel menfaatini de tahakkuk ettirmiş olur, bunun için devletin serbest rekabetin çalışmasına müdahalesi zararlı olur (Smuelson, 1966, s. 42). Smith tasarrufun iktisadi gelişme için önemi üzerinde durarak tasarrufa 'yıllık olarak tasarruf edilen şey' tabirini kullanır (Barber, 1991, s. 49). Glaskow Üniversitesi'nde mantık ve daha sonra ahlâk felsefesi profesörü (Barber, 1970, s. 25; Roll, 1973, s. 142) olarak da çalışan Smith hadiselerin alışılmış akışı esnasında, insanları tahrik eden şahsi menfaatler (Pirou, 1945, s. 203) üzerinde durarak, sermayelerin psikolojik bir kişilik yapısı olan 'hasislik' (Smith'in hasislik ifadesiyle tutumluluk davranışını kast etmiş olabileceğini düşünüyoruz) sayesinde artacağını, ancak savurganlık ve kötü yönetim nedeniyle azalacağı görüşündedir (Barber, 1991, s. 48).

Türkdoğan (1994)'a göre A. Smith'le "İngiliz liberalizmde zenginlik, bir ahlâki norm ve değer kazanmış oluyordu. Liberal ekonomik sistemin felsefesini hazırlayan bir düşünür olarak, A. Smith, öğretisinde hem sistemin kurallarını açıklıyor hem de manevi kimliğini oluşturan unsurları yönlendiriyordu" (s. 109).

İktisat tarihinde neo-klasiklerin en önemli şahsiyetlerinden biri olarak kabul edilen Alfred Marshall (1842-1924) felsefe, ahlak ve tarih gibi ilimlere karşı ilgili bir kişidir (Timur, 1968, s. 392). İlk baskısı 1890'da yayınlanan "The Principles of Economics / Ekonomi İlminin Prensipleri" isimli meşhur eseri 1930'ların sonuna kadar bir çok üniversitelerde ders kitabı olarak okutulmuştur (Ulutan, 1978, s. 445).

'İktisat bir somut gerçekler bütünü değil fakat somut gerçekliğin keşfi için bir motordur,' diyen John Maynard Keynes (1956) 'Bu motor, bugün kullanmakta olduğumuz şekliyle, büyük ölçüde Marshall'ın ürünüdür.' (s. 70; akt.: Barber, 1991, s. 178) der. Marshall'ı önemli iktisadi araştırmalara iten gerekçe, fakirliğin nedenlerini ve fakirliği hafifletecek çareleri bulma arzusuydu (Barber, 1991, s. 204; Marshall, 1961, s. 712). Onun çerçevesini belirlediği piyasa sistemi büyük ölçüde olumluluklar sunuyor, yaptığı değerlendirmelerde ise bazı durumlarda serbest

piyasalardan, toplumsal açıdan istenilen sonuçlar vermelerinin beklenemeyeceğini ortaya koymaktaydı (Barber, 1991, s. 204). Marshall rekabet özgürlüğü hakkında, Klasiklerden farklı olarak devlet müdahalesine taraftar görünür. Ona göre bu nevi müdahaleler serbestiye yeni imkânlar sağlar. Timur (1968) Marshall'ın rekabetin normalde muhite ve piyasaya daha iyi intibak edebilen teşebbüslerin ortaya çıkmasını sağlaması gerekir, ancak bu rekabet kayıtsız şartsız ve tam bir rekabet değil, makul bir hareket serbestisi dışına çıkmayan bir rekabet olmalıdır (s. 394) görüşüne yer verir. Kanunlar, sendikal teşekküller, teamüller ve psikolojik faktörler, rekabeti güçleştiren etkenlerdir. İktisadi serbesti ve rekabet yukarıda belirtilen unsurlara rağmen esas bünyesini korumaktadır (Timur, 1968, s. 394). Kök (2000)'e göre Marshall üretim teknikleri ve tüketici tercihleri nedeniyle arz ve talebin fiyatları belirlemedeki önemi üzerinde de durmaktadır (s. 216).

Marshall'dan sonra, yıllarca liberal doktrine bağlı olarak kendini gösteren klasik iktisadî düşünce ve klasik ekonomik sistemin, kendi kanun ilke ve kuralları içinde ele alındığını ve uygulama alanı bulduğunu belirten Devrim (2001)'e göre “Ancak zaman içinde sosyal olayların dinamizmine bağlı olarak temel varsayımları ve dolayısıyla ilke ve esasları ortadan kalkan bu düşünce akımı iflas ederek onun yerine Keynezyen (John Maynard Keynes'e aid iktisadi görüşler) düşünce akımı veya modern ekonomi teorisi kabul görmeye başlamıştır” (s. 939).

John Maynard Keynes (1883-1946), Yirminci yüzyıl iktisadi düşüncesinde ortaya çıkmış olan büyük gelişmelerin onun ismi ile bütünleşmiş olduğu kabul edilmektedir. İktisatçılık yönünden başka, bir edebiyat adamı olarak kendi çağında bir sanatçı da olan Keynes (Smith'ten farklı olarak) sanatların eşit ölçüde desteklenmelerini arzuluyordu (Barber, 1991, s. 240; Timur, 1968, s. 420). O sadece teorisyen bir iktisatçı değil, bizzat değişik devlet görevleri de dahil olmak üzere ekonomik faaliyetlerin bizzat içinde yer almış ve dünya ekonomik kriz dönemi sıkıntılarını görmüş bir iktisatçıdır (Roll, 1973, s. 480). En önemli iki eseri *General Theory of Employment, Interest and Money* ve *The Economic Consequences of the Peace*'dir. Temel amacı, 1929 bunalımı sonucu beliren dar boğazları aşmak ve kapitalizmi kurtarmak isteyen Keynes'in (Hamitoğulları, 1986, s. 309) bazı iktisadi

görüşlerini şöyle özetleyebiliriz. O 1920'li yılların ortalarında Adam Smith'in liberal *laissez-faire* görüşünün sanayileşmiş toplumların giderek karmaşıklaşan sorunlarını çözmeye hususunda yetersiz kaldığını düşünür (Roll, 1973, s. 482). Ona göre tüketim harcaması iktisadî faaliyetin ana amacıdır. Rasyonel iktisadî bireylerin tüketimlerini kısımaya, yani gelirlerinin bir kısmını tasarruf etmeye ikna edilmeleri, ancak (bunun karşılığında bir faiz oranı gibi) bir karşılığın önerilmesi ile mümkün olabilir (Barber, 1991, s. 243).

Keynes ortaya koyduğu moneter (paracı) faiz teorisiyle tasarruf ve yatırımı faiz oranlarını tasarruf hacminin temel belirleyicisi olarak gören neo-klasizmin bakış açısından ayırmaktadır. Keynes tasarruf kararlarının yorumunda, gelir ve faiz oranlarının üzerindeki vurguların yerlerini değiştirmiş, gelir düzeyi asıl belirleyici konumuna gelirken, faiz oranına ikincil bir önem atfetmiştir (Barber, 1991, s. 250; Timur, 1968, s. 423). Ona göre halk, kabul edilebilir bir tüketim düzeyine kavuşmaya çalışmakta, ne var ki gelirlerinin tüketim harcamalarından fazla olması halinde tasarrufa gitmektedir. Bu nedenle tasarruf, gelir seviyesindeki değişikliklere göre farklılıklar gösteren *bir geriye kalandır*. Dolayısıyla insanların çoğu gelirlerini tüketim ve tasarruf arasında yapacakları tercihte, faiz oranlarındaki değişiklikler etkili olmaktadır (Pen, 1965, s. 52; Barber, 1991, s. 251).

Keynes, tasarruf ve yatırım kararının birbirine bağımlı olmadığını ve çoğunlukla farklı nedenlerle değişik gruplar tarafından gerçekleştirildiğini savunarak tasarruf yapanların, yapmış oldukları tasarrufları genel olarak yatırıma dönüştürmedikleri, yatırımları başkalarının yaptığını ileri sürmektedir (Barber, 1991, s. 253). O, yatırımlarla tasarruf hacmi arasındaki eşitliğin her zaman bozulabileceğini; yeterli yatırım hacmi sağlanamadığı takdirde üretimin ve bunun neticesi olarak milli gelir hacminin daralacağını, işsizliğin artacağını, düşük üretim ve gelir düzeyinin devam edeceği görüşündedir (Ulutan, 1978, s. 471).

Keynes'e göre psikolojik faktörlerin iktisadî sürece olan etkisi kendinden önceki neo-klasik iktisatçıların düşündüklerinden daha büyüktür. O bu konuda iş adamlarının mizaçlarının ekonominin işleyişi açısından önemli olduğunu ileri sürer.

Gerçekte sermayenin marjinal verimi önemli bir beklenti meselesiydi ki iş adamlarının ruh hallerindeki bir değişiklik faiz oranının yatırım harcaması üzerindeki etkisini kolayca yok edebilirdi (Barber, 1991, s. 253). Geleneksel iktisadi politika usulleri toplu talep yetersizliğini çözümlenmede yetersiz kalıyordu. Bunun için Keynes hükümetin tüketim eğilimi ve yatırım teşvikini birbirine uygun hale getirme görevini de içine alan fonksiyonlarının genişletilmesini, hem mevcut iktisadi biçimlerin yok olmasını önleyecek yegâne kullanışlı koşulu olarak, hem de bireysel teşebbüsün başarılı bir biçimde işlev görmesini savunmuştur. Çünkü gerçek talebin yetersiz kalması halinde sadece israf edilmiş kaynakların problemi dayanılmaz bir hal almakla kalmaz, bu kaynakları kullanıma sokan müteşebbis bireyin kendi aleyhine işleyen bir mekanizmayı da çalıştırır hale gelmesine yol açar (Keynes, s. 380, 81; akt.: Barber, 1991, s. 254).

Keynes sosyal yönden işçi sendikalarını görmezden gelerek, işçi ücretlerinde indirim gitmenin hiçbir iyileşmeye yol açmayacağını ileri sürmüştü ve bu gibi taktiklerin efektif (para, nakit) talebi daha da daraltacağı için sorunları büyüteceği görüşünü savunmuştur (Kazgan, 1974, s. 254).

O ayrıca fiyat indiriminin muhtemel beklentiler üzerinde cesaret kırıcı etkiler gerçekleştirerek muazzam ölçüdeki borç yükünün daha da artmasına yol açacağı ve tam istihdamı sağlamak için gerekli olan yatırımın yapılmasına engel olacağı görüşünü savunur (Barber, 1991, s. 262).

Keynes hem hükümetin ekonomiye aktif müdahalesinin gerekli olduğunu savunuyor (Kazgan, 1974, s. 252) hem de tutumluluğun kaçınılmaz olarak bir toplumsal erdem olmadığını da ileri sürüyordu. Kaynakların eksik kullanılması durumunda tutumluluk toplum için kötülük anlamına geliyordu. Ancak püriten (aşırı gelenekçi, gelenekçi ve mutaassıp bir İngiliz mezhebi) ahlak kurallarına göre eğitilmiş halkın bu yaklaşımı kavraması kolay değildi (Barber, 1991, s. 263).

Özellikle 1929-30 genel ekonomik krizinin de yaşanması ile geçerliliğini kaybeden klasik düşünce akımı yerine geliştirilen Keynesyen düşünce akımında,

ortaya çıkan temel ekonomik ve sosyal sorunların çözümü için devlete önemli görev ve fonksiyonlar verildiğini belirten Devrim (2001)'e göre "Esas itibariyle ekonomik ve sosyal refah devleti kabulüne bağlı olarak verilen bu görevler ana başlıkları ile istikrar, kalkınma, gelir ve kaynak dağılımı şeklinde toparlanabilir." (Devrim, 2001, s. 940).

Barber (1970) Keynes'in iktisadî düşüncelerinin Batılı ülkelerin çoğunda İkinci Dünya savaşından itibaren kabul edilerek uygulamaya geçirildiğini ve bu ülkelerin mevcut istikrarlılıklarında büyük ölçüde Keynesyen uygulamaların rolünün olduğunu belirtmektedir (s. 251).

Geleneksel iktisat teorisinin yer aldığı, klasik, neoklasik (Özel, 1997, s. 121) ve Keynesçi (Kök, 2000, s. 286; Lajugie, 1965, s. 145; Soule, 1978, s. 156) görüşlere dayalı kalkınma teorilerinde birtakım farklılıklara rağmen ortak olan yönler ve ön kabulleri şöyle sıralayabiliriz.

a). Bütün toplumlar kaçınılmaz olarak aynı tarihsel süreçlerden geçerler. Dolayısıyla geri ülkeler tarihsel gelişme aşamasında geride kalmışlardır. Sanayileşmiş ülkeler geri kalmış ülkelerin bugünkü durumlarını geçmişte yaşamışlardır. Buna göre bir tek tarihsel tekamül çizgisi geçerlidir. Az gelişmiş ülkeler de bu tarihsel mecburiyete uymak, yani "evrensel" yolu takip etmek durumundadırlar.

b). Azgelişmiş ülkelerde tasarrufların gerekli düzeyin altında olması nedeniyle, yatırımlar yeterli değildir. Yatırımları harekete geçirebilmek için gerek duyulan tasarruf karşılığı kaynak, başlangıçta sanayileşmiş ülkelerin desteği ile karşılanabilir (Başkaya, 2004, s.47).

c). Ticari ilişkilerin refah arttırıcı etkisi dolayısıyla, az gelişmiş ülkelerin ekonomik kalkınmalarını gerçekleştirebilmeleri için Batı ile (ekonomik ve ticari olmak üzere) ilişkilerini arttırmaları gerekmektedir.

d). Azgelişmiş denilen ülkelerdeki düşük seviyede seyreden ekonomik faaliyeti yükseltmek için ‘uyuyan kaynaklar’ harekete geçirilmelidir. Bu durumda aynı, emme basma tulumbasının çalışması için gerekli olan ilk suyun işlevi gibi, gerek girişimci gerekse maddî kaynak temin etmek amacıyla Keynes’e göre devlet müdahalesine zorunlu olarak ihtiyaç duyulabilir (Soule, 1978, s. 182).

e). Azgelişmiş ülkeler kendi kendilerine bir ekonomik kalkınma başlatamazlar, çünkü sosyo-ekonomik ve kültürel yapı nedeniyle geleneksel yapıyı kırmayı başaramazlar (Turner, 1991, s. 23). Bunun için sanayileşmiş ülkelerin desteği gereklidir.

f). Azgelişmiş veya geri kalmış sayılan ülkelerin mevcut olumsuz durumlarından sanayileşen gelişmiş ülkelerin herhangi bir sorumlulukları yoktur.

g). Sanayileşme, büyüme ve kalkınma sürecinde belirleyici rol oynar. Böylece kalkınma gerçekleştiği oranda yoksulluk ve gelir dağılımı arasındaki fark (Trickle-down) etkisi ile önemini kaybeder.

h). Azgelişmiş ülkeler, kullanılmayan ‘Uyuyan kaynaklar’ devreye sokularak, geleneksel yapıyla gelen alt düzeydeki denge pozisyonundan, dinamik ve kendi kendini besleyen bir konuma yükselebilir.

Kalkınma iktisadında daha çok sanayileşme, sermaye birikimi, kullanılmayarak atıl vaziyette bekleyen insan gücü ve emeğini harekete geçirme, planlama ve ekonomide devlet müdahalesine stratejik önemde yer verilir. Kısaca ‘kalkınma iktisadı’ üç ayak üstünde durur. Bunlar: ‘büyüme, planlama ve yatırım’ (Hettne, 1990, s. 47; akt.: Başkaya, 2004, s. 49) dır.

İlkin (1988) sanayileşme sürecini, toplumsal yapı üzerindeki köklü etkileri nedeniyle, ekonomik, sosyal ve siyasal değişmelerin ana kaynağı olarak düşünmenin yerinde olacağını belirtir (s. 156).

Bu arada kalkınma iktisadında sanayileşmeye fazla vurgu yapılması, 1930'lu yıllarda sanayileşmeye (Chenery, 1955, s. 40-57; akt.: Berk, 1966, s. 271; Çataloğlu, 1971, s. 4) önem vererek ithal ikamesine (Dülgeroğlu, 1991, s. 67) yönelen ülkelerin dünya krizini daha kolay atlattığı olmaları nedeniyle olmuştur.

1.6.2. Azgelişmişlik Algısı

Burada kalkınma iktisadının *neden kimileri zengin, kimileri de yoksul* tarzındaki sorulara tatminkâr bir cevap getirememiş olması nedeniyle 'azgelişmiş' ülkelerin neden geri kaldıkları sorusunun tartışılması üzerinde durulmaktadır. Önceleri azgelişmişliği açıklayıcı yaygın ve kabul gören Batı kaynaklı görüşlere göre 'o ülkeler yoksuldur, zira doğal çevreleri fakirdir' gibi değerlendirmelere önem veriliyordu. Halbuki günümüzde yoksul ve geri kalmış ülkeler arasında Japonya'dan çok daha bol doğal kaynağa sahip olan ülkeler bulunmaktadır (Özgüven, 1988, s. 286).

Azgelişmişlik tanımlaması ile ilgili algılamada, mukayeseli yöntemden hareketle, gelişmiş ülkeler belirleyici olduğu için bu mukayesede sanayileşmiş ülkeler esas alınmıştır (Çataloğlu, 1971, s. 5). Daha doğrusu sanayileşmiş ülkelerdekine uygun olmayan özellikler, azgelişmiş nitelikler olarak algılanmış ve sanayileşmiş ülkelerde okuma-yazma bilenlerin oranı, eğitim düzeyi, fert başına düşen enerji tüketimi, sosyo-ekonomik düzey vb. gibi kriterlerin yer aldığı bir tanımlamaya gidilmiştir. Bu yaklaşımda azgelişmişlik tanımına giren ülkelerin geri kalmışlıklarında o toplumların kültürel yapısının rol oynadığı görüşü hakimdir. Dolayısıyla bu Avrupa merkezli yaklaşım, ancak beyaz Anglosakson ve Protestanlar (Vural, 1986, s. 292) kalkınmaya ve gelişmeye yatkındırlar (Özgüven, 1988, s. 111) görüşünü vurgular. Dünyanın geri kalan azgelişmiş ülkelerinin halkları ise örneğin Müslümanlar (Kuran, 2002, s. 212; Turner, 1997, s. 218) veya Uzak Doğu halkları dinlerinden, kültürlerinden dolayı kalkınmaya yatkın halklar değildirler ve bu ülkelerin insanlarında "homo economicus" bir bilinç gelişmemiştir, tezine dayanır (Turner, 1991, s.18). Günümüzde Japonya'nın dünyanın en gelişmiş ülkelerinden biri haline gelmesini açıklamakta yetersiz kalan bu tarz tezler aynı zamanda

Müslümanların (Güngör, 1996, s. 33), Hintlilerin, Çinlilerin, Mısırlıların ve Azteklerin geçmişte yarattıkları medeniyetleri de göz ardı etmektedirler.

Bazı görüşler ise geri kalmış ülkelerin kaynak donanımlarının yetersiz, topraklarının verimsiz, yer altı kaynaklarının fakir, iklim ve tabiat şartlarının kurak olmasının (geri kalmışlıkta) önemli bir etken olduğuna yer vermektedir (Dülgeroğlu, 1991, s. 29; Hatiboğlu, 1993, s. 22). Ancak bu görüşler de itiraza açık görünmektedir, çünkü bugün dünyanın yılda iki üç ürün veren veya zengin yer altı kaynaklarına sahip bazı coğrafyalarında açlık ve yoksulluk hüküm sürerken, Japonya gibi doğal kaynaklardan yoksun bazı ülkelerin, ekonomik bakımdan kalkınmış olmaları dikkat çekicidir.

Rostow (1999), az gelişmiş ülkelerin geriliğini, tarihsel gelişme sürecinde geri kalmış olmakla açıklamaktadır. O, her milletin tarihsel süreçte kalkınmanın belirli bir aşamasında ve (milletlerin) ekonomik kalkınma yarışında belli bir noktada ve konumda olduğunu savunur (s. 17-32). Bu bakış açısına göre bütün mesele yarışta geride kalan ülkeleri önde gidenlerin seviyesine getirmektir. Az gelişmiş toplumların geri kalma nedenlerinin belirlenmesi ise mukayese yöntemlerine baş vurularak yapılır (Çataloğlu, 1971, s. 5). Yani sanayileşmiş ülkelerde olup da ekonomik bakımdan geri durumdaki ülkelerde olmayanların dökümüne yer veren bir mukayese söz konusudur (Rostow, 1966, s. 45).

Az gelişmişlik olgusunu açıklamaya çalışan bu düşüncelere benzer bazı görüşler, fakirliğin kısır döngüsü, fakirliğin fasit dairesi, fakirlik çemberi açıklamaları ile karşımıza çıkmaktadır.

1.6.3. Az gelişmişlik Kısırdöngüsü

Az gelişmiş ülkeler (in durumu) hakkında yapılan açıklamalarda “Fakirliğin kısır döngüsü adı verilen fakirliğin kapalı çemberi içinde adeta hapsolmuş gibidirler, düşük gelir-az tasarruf-az yatırım-az gelir artışı-düşük gelir sıralaması, az gelişmiş ülkelerin değiştirilmesi gereken kaderidir.” (Dülgeroğlu, 1991, s. 29; Vural, 1986, s. 47).

Fakirlik veya yoksulluk kısır döngüsü ile anlatılmak istenilen görüşlerden bazıları şöyledir: “Az gelişmiş ülkeler, yoksul oldukları için kalkınamıyorlar, kalkınamadıkları için de yoksulluktan kurtulamıyorlar.” veya “Fakirlik, geri kalmışlıkla eşit tutulmaktadır.” (Birdal ve Ulutan, 1992, s. 78). Bir ülke fakirse, yoksulluktan kurtulamaz, çünkü, o ülke ekonomik bakımdan bir kısır döngüye girmiştir. Bu kısır döngüde yoksulluk sürekli olarak kendi kendini yeniden üretir. Bu akıl yürütmeye göre, bir toplumda gelir seviyesi çok düşükse haliyle tasarruflar da düşük seviyede olur ve bunun sonucu olarak düşük tasarrufla, ekonomik kalkınma için gerekli olan yatırımlar yapılamaz. Yatırımların yapılamaması da yoksulluğun devam etmesine neden olur.

Diğer yandan yoksul ülkelerde bireyler yeterli düzeyde beslenemezler (Hatiboğlu, 1993, s. 22) çünkü düşük gelir düzeyi yeterli beslenmeye ve sağlık koşullarına imkân vermez (İlkin, 1988, s. 24), yeterli beslenemeyen bireyler de verimli çalışamazlar. Düşük randımanlı çalışma ise ekonomik kalkınmada gerekli olan üretimi artırmaya yetmez.

Vatandaşları fakir olan ülkelerde devlet yeteri kadar vergi toplayamayacağından ekonomik kalkınma için gerekli yatırımları da yapamaz. Geri kalmış ülkeler için söylenen “Bir ülke fakir olduğu için fakirdir” sözü, sermaye birikimi sorununun gerek arz, gerekse talep yönünü etkileyen kısır döngüleri ifade etmektedir (Başkaya, 2004, s. 52).

Kısaca gelir yükseltilmeden tasarruflar ve buna bağlı olarak yatırımlar artırılamayacağı için geri kalmış ülkelerin bu haliyle yoksulluk çemberinden çıkabilmeleri neredeyse imkânsızdır. Bu çemberden kurtulmaları ancak yabancı sermaye, borçlanma, dış yardımlar ve Batı'nın desteği ile olabilir (Çataloğlu, 1971, s. 5; Dülgeroğlu, 1991, s. 5; Hoselitz, 1970, s. 31). Bu konuda Mater et Magistra (ana ve öğretmen) adlı genelgesinde Papa XXIII. John (1961), iktisadî yardım yolu ile, sanayileşmiş ülkelerin geri kalmış ülkelere yardım edip onları kalkındırmalarını tavsiye etmiştir. O ayrıca geri kalmış ülkelerin talihsiz şartlarından da bahsederek,

büyük, gelişmiş milletleri, geri kalmış ülkelere yardıma çağırır. Papa'ya göre, dünyanın daha az nasıpli bölgelerindeki yaşama seviyesini yükseltmek, zengin ülkelerin görevidir (akt.: Schapiro, 1966, s. 73-85).

Kısırdöngü tezlerinin arka planında, az gelişmiş ülkelerin ancak bir dış yardım olarak ve içeride de büyük fedakarlıklar yaparak, ekonomik kalkınmalarını gerçekleştirebilecekleri görüşü (bir ön kabul olarak) pekiştirilir. Bu konuda ekonomik kalkınma terminolojisinin gündeme getirildiği İkinci Dünya Savaşı sonrasında, az gelişmiş ülkelerde temel iktisat kitabı kabul edilen Samuelson'un *Economics: An Introductory Analysis* adlı kitabında, kısırdöngü tezini: "Onlar (geri uluslar) başlarını suyun üstünde tutamazlar, zira üretimleri o kadar düşüktür ki, yaşam standartlarını yükseltecek sermaye birikimi için hiçbir şey ayıramazlar." (Samuelson, 1966) görüşüyle ifade eder. Ancak çeşitli eleştirilere açık olan kısırdöngü tezleri, teorik yönden inandırıcılığını kaybetmiş, pratik uygulamada da Latin Amerika ülkelerinde 1935-1953 aralığında yılda ortalama % 4.2'lik, Türkiye'de 1930-1939 aralığında % 6'lık GSMH artışının, dünya ekonomik krizi şartlarına rağmen gerçekleştirilebilmiş olması, kısır döngü tezlerini dayanaksız bırakan örnekler olarak düşünülebilir (Başkaya, 2004, s. 55, 57; Öztün, 1990).

Kısırdöngü tezlerinin psikolojik arka planına bakıldığında gelişmiş ülkeler, Alfred Adler'in üzerinde durduğu üstünlük duygusuyla (Adler, 1977, s. 149, 176, 179, 182; Vural, 1986, s. 291-293) az gelişmiş ülke insanların (üretici ve tüketicilerin) yeterince bilgi birikimine sahip olmadıkları (Weber, 2005, s. 13) görüşünü pekiştirerek, onların sanki kendilerinden (gelişmiş ülkelere) yardım almadan kalkınamayacakları (Haberler, 1966, s. 204) gibi bir anlayışı geliştirmektedirler.

Başgil (1977)'e göre geri kalmış ülkelerde iktisadi kalkınmadan çok bahsedildiği halde o ülkelerin problemlerinin daha da arttığı görülmektedir. O, "İktisadî kalkınma, bugünün bilhassa geri kalmış memleketlerinde, moda tabirlerden oldu. Bununla beraber buhranlar alabildiğine devam ediyor ve gittikçe artıyor." (s. 259) görüşünde olduğunu dile getirmektedir.

1.7. DİN VE EKONOMİ İLE İLGİLİ BAZI ÇALIŞMALAR

Ekonomik kalkınmada dinî tutum ve davranışların çift yönlü rolü konulu tezimize bire bir uyan herhangi bir çalışmayla karşılaşmasak da, literatürde tez konumuzla ilişkilendirilebilecek, yakın bazı çalışmalara rastlanmıştır. Buna göre benzer çalışmaları daha genel bir ifade ile ‘ekonomi ve din’ bağlamında ele alacak olursak Türkiye ve yurt dışında yapılmış birtakım çalışmalardan bahsedebiliriz.

Günümüzden 7 yüzyıl önce İbn Haldun’un (Mukaddime’inde) çok değişik konulara temas ettiği görülür. Onun temas ettiği olaylar arasında bir kişinin, bir beldenin ve bir ülkenin ne şekilde gelişip güçleneceği veya gerileyip yok olacağı gibi konular da vardır.

İbn Haldun, olayları bizzat gözleyerek, insanlarla birebir görüşerek ve kütüphanelerden yararlanarak araştırmalarını sürdürmüş olduğu için, onun ekonomik hayat, sanat, çalışma, ahlâk, din vb. görüşlerini *14. yüzyıldan günümüze ulaşan* bilimsel bir çalışma olarak değerlendirebiliriz. İbn Haldun bazı şehir ve bölgelerde, insanların birbirleriyle yardımlaşarak çalışmaları ve yerleşik hayat sayesinde sanayilerini geliştirdiklerini anlatmaktadır (İbn Haldun, 1988, s. 310). O, Mukaddime’inde geçinme ve kazançların mahiyeti üzerinde de durmakta (Smith’in bazı meslekleri üretken-üretken olmayan ayrımını hatırlatıyor), yüce Tanrı’nın dünyada olan her nesneyi insanların istifadesi için yarattığını, kitabının (Kur’an) birçok ayetinde kullarına bağışladığını işaret etmektedir (İbn Haldun, 1988, s. 320). O, rızık için *talep ve çalışmanın* gerekli olduğu görüşünü savunur. Ancak çalışmak ve emek sarf etmenin ise, Tanrı’nın kudret ve kuvvet vermesiyle gerçekleşebileceğini düşünmektedir. Yani o bireyin rızık için çalışması gerektiğini söylemekle beraber rızık temininde edilgen bir konumda olduğuna da işaret eder (İbn Haldun, 1988, s. 310). O, ayrıca insanın emek sarf ederek ele geçirdiği şeyin bireyin kendi mülkü olduğunu ve başkalarının ancak karşılığını vermek suretiyle bu maldan istifade edebileceğini söyleyerek günümüz anlamında özel teşebbüs veya müteşebbis zihniyeti tanımlamaktadır (İbn Haldun, 1988, s. 322).

Coğrafyanın kişinin ahlakî ve ruhî yapısında etkili olduğu üzerinde de duran İbn Haldun güzel ahlâk ve meziyetlerin devlet ve hakimiyete vesile olduğu görüşündedir (İbn Haldun, 1988 ,s. 362). İbn Haldun, çalışmanın, meslek sahibi olmanın, dindar ve ahlâklı olmanın çok önemli olduğunu ve ancak bu sayede müreffeh, güçlü ve devlet sahibi olunabileceğini düşünür (İbn Haldun, 1988, s. 362).

İbn Haldun'un iktisadî hayatla ilgili birtakım görüşlerine dayanarak onun modern anlamda bir iktisadî kalkınma görüşüne sahip olduğundan bahsedemeyiz. Ancak o çağda dünyanın hiçbir yerinde bir sanayi hamlesi ve ekonomik kalkınmadan söz edilemeyeceğinden onun üzerinde durduğu çalışmak, meslek sahibi olmak, yardımlaşmak, doğru-dürüst olmak ve yukarda belirttiğimiz rızk anlayışına sahip olmak gibi birtakım kişisel özelliklerle refah içinde yaşanabilirdi.

İbn Haldun'un Mukaddimesini yazdığı tarihlerde Anadolu'da bir esnaf kuruluşu ortaya çıkmaya başlar. Çağatay (1974) *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik* adlı eserinde Ahilikle ilgili tarihi bilgiler vermektedir. Bu bilgilerden yola çıkarak Ahi birliklerinde üyelerin doğru, dürüst, çalışkan, güvenilir, dindar ve inançlı bir kişilik yapısına sahip olan bireyler olduklarını öğreniyoruz. Ahi birliklerinin kurucusu olan Ahi Evran üstün becerisi, ahlaki sağlamlığı ve hakseverliği ile tanınan ve saygı duyulan biridir. O Türk halkının inançlı, ahlâklı dürüst ve şerefli bir şekilde yaşamasını istediği için, insanların yaptıkları işlerde *alın terine* önem verilmesi gerektiği üzerinde durarak ekonomik durumu yükseltmeyi amaçlıyordu (s. 94).

Ahi birliklerinin ortaya çıktığı 13. yüzyılda daha tam olarak bilimsel manada bir *ekonomik kalkınma*'dan söz edilmiyordu, ne var ki günümüz ekonomik kalkınma anlayışının o dönemlerde ortaya çıkmamış olması da bir probleme yol açmıyordu. Ancak o dönemde de ekonomik durumun iyileştirilmesi, Asya'daki uygar Türk şehirlerinden gelen çok sayıdaki sanatkârlara kolayca iş bulmak, Bizanslılardan kalan yerli sanatkârlarla rekâbet edebilmek ve Anadolu'da tutunabilmek için kaliteli mal üretmek, sanatkârlar arasında yardımlaşma ve dayanışmayı sağlamak, iş ahlâkını

yerleştirmek gerekiyordu. İşte Ahi birlikleri bu hasletleri üyelerine kazandırarak Türk halkının ekonomik yönden güçlenmesini amaçlıyordu (Çağatay, 1974, s. 95).

Ahi tüzükleri olan Fütüvvetnamelerde, nefsine hakim olmak, Tanrı buyruklarına uymak, yasaklarından sakınmak, iyi kalpli, iyilik sever ve cömert olmak, konuk sevmek ve ağırlamak, din ve mezhep gözetmeksizin bütün insanlara karşı sevgi beslemek, hile yapmamak, yalan söylememek, hak ve adalet sever olmak vb. birtakım ilkeler yer almaktadır (Çağatay, 1974, s. 178). Biz bu ilkelere ekonomik kalkınma için gerekli bazı kriterleri görebiliyoruz. Dolayısıyla Ahi birliklerinin, üyelerinden istediğı kişilik özellikleri sayesinde, ekonomik hayatta uzun süre varlıklarını sürdürdüklerini düşünebiliriz.

Yusuf Ekinci (1991) 'Ahilik' adlı eserinde Ahiliğın dünya-ahiret dengesini esas alan bir esnaf birliğı olduğunu belirtmektedir. Bunun için insanların kendi emekleriyle geçinmelerini ve kimseye muhtaç olmamalarını amaçlayan ahiler, çalışmayı ibadet saymışlardır (s. 60). Weber (2005) kapitalizmin gelişmesinde Protestan ahlâkının rolü olduğunu savunur. Çünkü Protestan ahlâkında çalışmak Tanrı'ya ibadet olarak görülmektedir. Protestanlığın çalışmaya verdiği önem ile Ahilerin yüzyıllar öncesinden çalışmayı ibadet, işyerlerini de ibadet yeri gibi görmeleri, ekonomi ve din ilişkisi açısından, bir benzerlikten ziyade Luther ve Protestanlar için sanki bir örnek teşkil etmektedir. Ahi birliklerinde üyelerin uymaları gereken kurallar vardır. Bu kurallar genel olarak, İslam dininin ve ahlâkının kurallarıdır. Ahilerin asla çığnememeleri gereken kurallar; harama bakmak, haram yemek, haram içmek, yalan söylemek, yanlış ölçmek-tartmak, başkalarını kandırmak vb. (Ekinci, 1991, s. 88) dir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren 18. yüzyıla kadar ekonomik ve sosyal hayatta önemli işlevler gören Ahi Birlikleri bu tarihlerde gerek kendi iç yapısı, gerekse dış etkenler dolayısıyla çözülmeye doğru gitmiştir. Ancak çok az da olsa, günümüzde bazı çarşı ve pazarların, her sabah Ahilik geleneğine göre dualarla açılması, Ahilikten kalan son uygulamalar olarak görülebilir.

Ünver Günay (1986-1987), 'Modern Sanayi Toplumlarında Din I-II' makalesinde batı Avrupa ülkeleriyle ABD ve bazı ülkelerde sanayileşme ve

modernleşmenin toplumun geleneksel dini yaşayışını etkilediği temel varsayımından hareketle, dinin durumunu sosyolojik düzeyde bir incelemesini yapmıştır.

Günay Fransa, İspanya, İtalya, Almanya, İngiltere, Avusturya, İsveç, Norveç, Polonya, vb. bazı Avrupa ülkeleriyle, bu ülkelerin bazı kentlerinde ve ABD’de yapılan dini pratiklere katılım oranı anketleri üzerinde çalışarak modern sanayi toplumlarında dini, çeşitli yönleriyle incelemiştir. Bu incelemede genel olarak tarım kesiminde çalışanlar, sanayi kesimi çalışanlarından, Katolikler Protestanlardan, ABD’nin Avrupa ülkelerinden daha yüksek düzeyde dini pratiklere katıldıkları belirlenmiştir. Doğu Avrupa ülkelerinde ise dini pratiklere katılım en düşük düzeyde bulunmuştur. Bu sonuçlara göre dünyanın en ileri sanayileşmiş ülkesi olarak görülen ABD de modern sanayi toplumunun daha dindar bir yapı oluşturduğu anlaşılmaktadır. Weber’in tespitlerine göre bir dinin akidesi ve ahlakı, toplumun ekonomik gelişmesini etkilediği gibi, karşılıklı olarak ekonomik durumun da din ve ahlakın (bazen araya başka faktörlerin de girmesiyle) gelişmesinde rol oynamaktadır (Günay, 1986, s. 46).

Günay ayrıca ekonomik kalkınma için önemli bir *kriter* olan *eğitim düzeyi* üzerinde de durmuştur. Buna göre dini pratiklere bağlılık düzeyi arttıkça eğitim düzeyinin de arttığı belirlenmiştir. Araştırmanın bu yönü ise Batı’da dindarlıkla eğitim düzeyi, eğitim düzeyi ile ekonomik kalkınma arasında olumlu yönde bir ilişkinin varlığını göstermektedir (Günay, 1987, s. 29).

Karaman (2000), ‘Sanayileşmenin Dine Etkisi Mersin Örneği’ adlı doktora çalışmasında, tarımsal faaliyetin önemli olduğu Mersin’de sanayileşme ve sanayileşmenin toplumsal sonuçları üzerinde durarak tarım ve sanayi kesimleri arasındaki dini hayatı incelemiştir. Karaman tarım kesiminden 358, sanayi kesiminden 278 olmak üzere toplam 636 denek üzerinde çalışmasını gerçekleştirmiştir. Bulduğu sonuçlara göre tarım kesiminde çalışanlarda geleneksel din anlayışının yaygın olduğu, tarımdan sanayiye geçenlerde önceleri dini inanç ve pratiklerde biraz düşüş olduğunu ancak daha sonra yeniden yükseldiğini tespit etmiştir.

Karaman, tarımdan sanayiye veya köyden kente dini inançlarda tereddüt ve şüpheden uzak delile, ispata gerek duymayan Allah inancından, şüpheli ve akli ön planda tutan bir Allah inancına geçildiğini de belirlemiştir. Tarım kesiminde dini pratikleri yerine getirme düzeyi düşük, sanayi kesiminde ise dini pratikleri yerine getirme düzeyi daha yüksek bulunmuştur. Diğer yandan o, dinin sosyo-kültürel etkisini tarım işçilerinde, sanayi kesimine göre daha yüksek bulmuştur. Ferdin dini yaşayışına, tarım kesiminde ailenin doğrudan etkisi sürerken bu etkinin şehir hayatında gevşediği tespit edilmiştir. Karaman bu çalışmasında sanayileşmenin dini hayatı önceleri olumsuz etkilediğini, ancak bu etkinin zamanla azaldığını belirlemiştir.

Eyüboğlu (1996), 'Samsun Küçük Sanayi Sitesinin Sosyo-Ekonomik Yapısı İçinde Dinin Konumu'nu incelemiştir. Eyüboğlu bu çalışmasında araştırma veya genel evren olarak Türkiye'deki tüm sanayi iş kollarında çalışanları (çırak, kalfa ve usta), çalışma evreni olarak da Samsun Küçük Sanayi Sitesinde çalışanları almıştır. Örneklem grubunu ise bu sanayi sitesinde çalışan ve çıraklık eğitim merkezinde kayıtlı bulunan 124 öğrenci oluşturmuştur. Yapılan anketlerin değerlendirilmesi neticesinde şu sonuçlar elde edilmiştir: Deneklerin namazı önemli gördüklerini ancak yeterince kılmadıklarını, Sosyo-ekonomik düzensizliğe tepkili fakat sosyal yardımlaşmaya ilginin az olduğunu, Kur'an sevgisi güçlü ama Kur'an öğrenmeye ilginin zayıf olduğunu belirlemiştir.

Örneklem grubunun dini tecrübelerinin bireyler arası etkinlik boyutu zayıf, psikolojik boyutu güçlü bulunmuştur. İş-işyeri ile ilişkilerdeki rasyonel davranışlar ile dini yaşantı birbirinden ayrıştırılmış, dini yaşantı rasyonelleştirilemeyince bireyselleştirilerek psikolojikleştirilmiştir. Dini yaşantı bireyselleştirilmesine rağmen, dinin bireyler arası uzlaştırıcı işlevinin de sürdüğü anlaşılmıştır. Dini bilginin zayıflığı nedeniyle, dinin bireyler arası etkinlik boyutunun zayıf olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca dinin işyeri dışındaki çevre ile ilişkileri güçlü bulunurken işyeri çevresindeki ilişkileri düşük düzeyde bulunmuştur. Sanayileşme bireyselleşmeyi güçlendirirken, düşük ücretli sanayi işçilerinin kader anlayışları güçlü bulunmuştur. Eyüboğlu son olarak sanayileşme-din ilişkisinin yapay bir ilişki olduğunu, gerçek

ilişkinin anlam kaybıyla din arasında olduğu sonucunu elde etmiştir. O tüm bu bulgular neticesinde dinin asıl olarak insan içinlik işlevinin sosyal hayata yeterince yansımadığını tespit etmiştir.

Eyüboğlu'nun bu çalışmasından Samsun Küçük Sanayi Sitesi Çırak ve kalfalarının, dini tutum ve davranış bakımından inançlı, ancak dinî bilgiler, ibadetler ve duygular bakımından zayıf oldukları anlaşılmaktadır. Onların ekonomik kalkınma ile alakalı görüşlerinin de, bireyselleşmenin belirginleşmesi yönüyle olumlu, kaza ve kader anlayışındaki tutumları dolayısıyla olumsuz olarak değerlendirilebilir.

'Sanayileşme ve Din' Konulu araştırmasında Akgül (1991) sanayileşme ve din ilişkisinin Konya Organize Sanayi Bölgesinde tesadüfi yöntemle seçilen 117 çırak, kalfa ve ustadan (Ç.K.U) oluşan örneklem grubuyla çalışarak, sanayileşme olgusunun dini hayat üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Buna göre sanayileşme ve sosyal değişme sürecine bağlı olarak Ç.K.U'larda çok az seviyede inançlarda gerileme, dini davranışlarda ise belirgin bir düşüş olduğunu tespit etmiştir. Sanayileşme sürecinde köyden kente göç edenlerin sosyal uyum dolayısıyla dini değerlerinde bir gerileme olmuştur. İbadetlere katılım yönünden namaz ibadeti azalmış ancak Cuma Namazı'na gitme, oruç tutma ve bayram namazlarına ilgi artmıştır. Ç.K.U'ların dini bilgilerini yetersiz gördükleri, bu yetersizliğin de dini yaşayışla ilgili problemlere yol açtığı anlaşılmaktadır. Okur-yazar olmayanlarla ilk ve ortaokul mezunlarının toplamı % 84 oranındadır. Deneklerin büyük çoğunluğunu ilkokul mezunları oluşturmaktadır. Sanayileşmenin dine etkisinin çeşitli yönleriyle incelendiği bu çalışmada eğitim düzeyi düşerken dine ilginin de düştüğü anlaşılmaktadır. Bu çalışmada eğitim seviyesinin düşük olmasının dini yaşantıyı olduğu gibi ekonomik kalkınmayı da olumsuz etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Kuran (2002) 'İslam'ın Ekonomik Yüzleri' adlı eserinde genel olarak Müslümanların gerilemelerindeki nedenler üzerinde durmaktadır. O, Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi'ne dayanarak, Müslüman bilim adamlarının % 64'ünün çağır açan yapıtlarını 1250'den önce, % 36'sının da 1250-1750 tarihleri arasında gerçekleştirdikleri üzerinde durmuştur. Günümüzde ise ona göre, Arap dünyasında

kişi başına düşen bilimsel üretim İsrail'dekinin yüzde birini oluşturmaktadır (Kuran, 2002. s. 217).

Kuran, Müslümanların belli bir tarihten sonra ekonomik kalkınma için temel teşkil edecek olan eğitim, bilim ve teknolojik gelişmelere gereken önemi vermedikleri kanaatindedir. Ayrıca o eğitim kurumlarında “ezberciliğe alışmış, klasiklere tapan öğrenciler yetiştirildiğini, böylece verdikleri mezunların, bilgiyi bulunup yayılacak bir kaynaktan çok edinilebilecek bir meta olarak gördüklerini ve gözlem ve deneye dayanan bilimsel yöntemlere verdikleri önemin azaldığı” (Kuran, 2002, s. 237) görüşündedir.

Kuran'a göre Müslümanlarca, Kur'an'ın ezberlenmesi anlaşılmasından daha önemli hale gelmiş ve düşünsel tutuculuk anlamına gelen 'ortodokside' çok davranışsal tutuculuk anlamına gelen 'ortopraksi' geçerli olmaya başlamıştır (Kuran, 2002, s. 158). Kuran böylece Müslümanların nasıl bir dini tutum ve davranış sergiledikleri ile ilgili tespitlerde bulunmaya çalışmaktadır.

Baro ve Cleary (2003) 'Religion And Economic Growth' başlıklı makalelerinde, ekonomik gelişmenin belirleyicileri hakkındaki ampirik araştırmaların, dinin etkisini belirgin bir şekilde göz ardı ettiği için, bir boşluk olduğu görüşündedirler. Kendileri ise bu boşluğu doldurmak üzere, ekonomik gelişmeyle ilgili olarak, kiliseye devam ve dini inançların etkilerini araştırmışlardır. Analizlerinde bağımlı değişken olarak, dini inançlar ve kiliseye katılımı esas almışlardır. Bağımsız değişken olarak bir dini çoğulculuk göstergesi, dinlerin farklı yönlerinin birleştirilmesi (composition) ve halihazırdaki resmi dinin varlığı, dini piyasanın (market) düzenlenmesini esas almışlardır. Onlar ekonomik gelişmenin, cennet ve cehennemle ilgili dini inançları geliştirdiğini, ancak kiliseye devamı olumsuz etkilediğini belirlemişlerdir. Bulunan sonuçlar, dini inançlarla ekonomik performans arasında bir ilişkiyi göstermektedir.

Baro ve Cleary, ekonomik kalkınmanın tek boyutlu olmayıp sosyal boyutunun da olduğunu belirtmektedirler. Bunun için sadece gelir seviyesinin

arttırılmasını değil, eğitim seviyesi, şehirleşme, hayat beklentisinin yükseltilmesi ve doğurganlık seviyesinin düşürülmesinin önemi üzerinde durarak kalkınmada dinin etkili olduğunu vurgularlar. Ancak onlara göre, başlangıçta kiliseye devam, ekonomik kalkınmada olumsuz bir sonuç doğuruyor gibi görünüyorsa da (kiliseye devam neticesinde) ölümden sonraki hayat, cennet ve cehennem inançlarını arttırarak ekonomik kalkınmaya katkı sağlama eğilimini belirlemiştir. Burada (insanların olumlu davranışlarında) cennetin sunduğu havuçtan çok cehennem (in sopasının) korkusunun daha etkili olduğuna işaret etmektedirler (Barro ve Cleary, 2003).

‘Is Islam a Drag on Growth?’ adlı makalesinde Noland (2003), yüz yıl önce Max Weber’in Batı’da kapitalizmin yükselişinin temelinde yatan etmenin Protestanlık olduğunu açıklayan *Protestan İş Ahlakı*’nı yayınladığını, onun takipçilerinin de, din ve ticari hayatın teolojik uyumunu araştırmaya devam ettiklerini belirtmektedir. Noland’a göre yapılan bu araştırmalarda kanıtlar İslam’ın gelişmeyi gerçekten sağlayabileceğini göstermektedir. Yani o, ekonomik gelişme üzerinde dini inancın olumlu etkisi olduğu ve özellikle ekonomik hayattaki tutumların büyüme hızı üzerinde doğrudan etkili olduğu görüşündedir. O, tarihte Müslümanların Batı’yı uzun bir dönem geliştirdiğini belirterek, İslam’ın gelişmenin önünde bir engel olmadığını savunur.

Davies (2004) ‘The Role of Religion In The Economy’ makalesinde tüm ekonomik faaliyetlerin insanlar tarafından gerçekleştirildiğini, bunun için insanın dini yapısının ekonomide de önemli rol oynadığını vurgular. O ekonomide insanın rolünü şu örneklerle açıklar. Ekonomide tüm çalışanlar, işçiler insandır, firmaların tüm yöneticileri, liderler, idareciler insanlar tarafından seçilir, para piyasalarını ve tüm ekonomik aktiviteleri yine insanlar yürütürler. O ekonomik faaliyetleri işgücü yönünden incelyerek *iş gücü ve malın çalınmasını kölelik* olarak değerlendirir ve işçilere haklarından daha az ücret ödemenin kölelik olduğunu belirtir. Kısaca o köleliğin bir işgücü hırsızlığı olduğu üzerinde durmaktadır.

Davies bu durumda kölelikçi işverenlerden işçileri, köleleştirici işçilerden de işverenleri korumak, kaliteli mal üretimini sağlamak, ücretlerin adil bir şekilde

belirlenmesi gibi konularda dinin rolü üzerinde durur. O dinin yönetimi rekabetçiliğe, doğruluğa, dürüstlüğe ve kaliteli üretime teşvik etme işlevine de değinir.

Ekonomide insan unsuru ve insan davranışlarının önemine işaret eden Davies, yeterli gelişmiş ekonomik aktivitenin kesinlikle insanların birbirlerine karşı iyi davranmaları ile artacağını, insanların birbirlerine kötü davranmaları nedeniyle de zayıf ve yetersiz ekonomilerin ortaya çıkacağı görüşüne yer verir. Dolayısıyla insan davranışlarına dinin etkisi nedeniyle, ekonomik kalkınmada dinin rolü ortaya çıkmaktadır (Davies, 2004).

Elbakian and Medvedko (2003) 'The Impact of Religious Values on the Economic Preferences of Russian Believers, Sociological Research' makalelerinde din ve ekonomi üzerinde durmaktadırlar. Din ve ekonomi arasındaki ilişki Antik çağlardan beri vardır. Din hâla (üretim ve iş hayatındaki davranışlar açısından) ekonomi sahasında inananların davranışları üzerinde güçlü bir etkiye sahiptir. Bu etki dünyadaki bütün dinlerde görülebilir. Ekonomik başarılar iş ahlâkı ve moral normların oluşturulması ile gerçekleştirilmektedir. Rusya'da (2000 tarihinde) Moskova'nın da bulunduğu bazı şehirlerde 2050 kişi üzerinde yaptıkları araştırmada, inananların sadece % 2.7' sinin ev kirası kazancından gelir elde ettiği belirlenmiştir. Bu gibi kimselerin bir atölye, bir araba, bankada para veya değerli eşyaları bulunmaktadır. Onlar gelirlerini bu yollardan temin etmektedirler. Çoğunluğu oluşturan (% 2.7'nin dışındaki % 97.3'lük) inananların düşük gelir düzeyi tam olarak anlaşılabilir. Çünkü kişi, (örneğin) malını kiraya vermek veya faiz geliri kazanmak için önce para kazanmak zorundadır. Ancak (bu günlerde) Rusya'da inananların ortalama geliri yüksek değil. Çünkü kendilerini düşük gelirli olarak değerlendiren inananların artı gelir temin edecekleri bir şeyleri yok. Bu durum ise Rusya'da dindarların ekonomik düzeylerinin düşük olduğunu göstermektedir.

Özdemir (2001) 'Religious and Socio-Economic Transformation of Turkey: the Case of the MÜSİAD' adlı çalışmasında derneğin yayınları ve diğer İslami hareket içi kaynaklardan da yararlanarak, Konya, İstanbul, ve Ankara'da 55

MÜSİAD üyesi işadamları ile görüşmeler yapmıştır. Özdemir, Weber ve izleyicilerinin, İslam dininde, serbest piyasa ve kapitalizm için gerekli olan rasyonel düşünen bireyci insan tipinin olmadığı gerekçesiyle, İslam dini ile serbest pazar ekonomisinin, kapitalizmin ve demokrasinin bağdaşmayacağı kanaatinde oldukları için, Weberci çözümlenmeyi ilk bakışta İslam dini açısından kullanmanın doğru olmayacakmış gibi gördüğünü düşünür.

Ancak Özdemir yaptığı sosyo-ekonomik ve dinsel-kültürel analizlerle tarihsel bir olgu olarak, dinsel dönüşümün yoğun bir şekilde yaşandığını, kapitalizmle eklemlenme ve içsel anlamda bir yenilenme, yeniden yorumlama sürecine girildiği görüşüne varmaktadır.

Özdemir, MÜSİAD üyeleriyle yaptığı görüşmeler ve incelediği MÜSİAD yayınlarından, artık ‘bir lokma bir hırka’ felsefesinden vazgeçilmek suretiyle bir tutum değişikliğine gidildiği ve ‘islami cihad’ yerine ‘iktisadi cihad’a daha çok önem vermeye başladığını belirlemiştir. Ona göre, MÜSİAD üyelerinin dönüşüm sürecinde, ekonomik kalkınma için gerekli olan bireysellik ve düşünsel özerklik ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu süreçte MÜSİAD’lı iş adamlarının İslam ülkeleriyle iş birliğinden çok, (en çok kâr getirecek) Avrupa ülkeleriyle (bilhassa Almanya) her tür iş ilişkisine girmeye meyilli oldukları anlaşılmaktadır. Bu iş ilişkileri ise Schumpeterian anlamda dinamik, yaratıcı ve girişimcilik özelliklerine sahip görünmektedir.

Özdemir bu gurubun modernleştirici, dinamik ve yenilikçi bir diğer yapısını da zayıf bağlar yaratıcı özelliği olarak görüyor. Çünkü *kuvvetli bağların* gerektirdiği yaşam tarzı, geleneksel ve tutucu, *zayıf bağlara* dayalı olan yaşam tarzı ise, şehirli, modern, yaratıcı ve yeni vaziyetlere ulaşabilecek bir yapıya işaret ediyor. Türkiye’de bir transformasyon süreci yaşayan MÜSİAD üyesi iş adamları, çok ortaklı şirket ve holdingleri benimsemekle beraber, birtakım tehlikeleri göz önünde bulundurdıkları için bu gibi şirketlere ortak olmayı pek düşünmemektedirler. Tabii ki iş örgütlenmelerinde önemli sorunlardan birisi, hızlı kentleşmenin getirdiği güven kavramıdır. Ekonomik kalkınma için önemli bir kriter olarak görülen **güven**, bu grup

üyeleri arasında da ‘önce bize sorun’ uyarısına neden olan hassas bir konu olma özelliğini taşımaktadır.

Thomas Li-Ping Tang, Jen Yann Tzeng (1991), ‘Demographic of the Protestant Work Ethic’ başlıklı makalelerinde Protestan iş ahlâkı (PİA)’nın neredeyse sosyal bilimcilerin tamamını etkileyen nadir teorilerden biri olduğunu ve dünyanın birçok ülkesinde farklı kültür ve toplumlarda araştırıldığını belirtmişlerdir. Bu araştırmada Protestan iş ahlâkı (PİA) ve demografik değişkenlerle ilişkisi 689 Amerikalı (Tennessee State) denek üzerinde incelenmiştir. Araştırma sonuçlarına göre (PİA) ile eğitim düzeyi arasında negatif bir ilişki bulunmuştur. Muhtemelen geleneksel değerlere daha az meyilli olmaları veya daha kolay iş bulabilmeleri nedeniyle eğitim düzeyi yüksek kişilerin PİA’yı daha az destekledikleri (Furnham, 1982; Ma, 1986) anlaşılmıştır. Araştırma sonuçları cinsiyet değişkeni ile PİA arasında bir ilişki olmadığını (ef.Buchholz, 1978; Goodale, 1973; Ma, 1986; MacDonald, 1972; Mirels ve Garrett, 1971; Tang, 1989) veya ırkla (Buchholz, 1978; Goodale, 1973) bir korelasyon olmadığını göstermektedir.

Yaş değişkeni ile ilgili sonuçlar da gençlerin PİA’ya, yaşlılara göre daha yatkın olduğunu ve sosyo-ekonomik durum bakımından da yüksek gelirli olanların düşük gelirli olanlara göre PİA’ya daha önem verdiklerini göstermektedir. Araştırmacılar son olarak, buldukları sonuçların tutum ve davranış içeren bir nosyonla açıklanabileceğini belirtmişlerdir.

European Stability Initiative (2005) ‘İslamic Calvinist Change and Conservatism in Central Anatolia’ raporu İslam’ın ‘hiçbir zaman modernlikle uyum sağlayamadığı’ inancının Batı’da yaygın olduğunu (Weberci bir yaklaşımla) vurgulamaktadır. Ancak rapor Kayserili iş adamlarının İslam’ın ‘ekonomik kalkınma ile çatışmadığı, tam aksine İslam’ın ekonomik kalkınma ile uyumlu olduğu görüşüne sahip olduklarına yer vermektedir. Bu rapora göre bazı iş adamları kendi durumlarını Protestanlık ve Kalvinizm’e benzetmeyi uygun görmüşlerdir.

Raporda MÜSİAD Kayseri şube başkanı “*Anadolu kapitalistlerinin yükselişi, sahip oldukları Protestan iş etiği sayesinde oldu, müsriflik yok, spekülasyon yok, kârlar yeniden yatırıma aktarılıyor*” derken, şehrin eski bir belediye başkanı da *Kayseri’yi anlamak için önce Max Weber’i okumak gerektiğini* ifade etmiştir.

Raporda daha çok Kayseri’nin ekonomik yönden önemli bir atılım gerçekleştiren Hacılar kasabasından bahsedilmektedir. Hacılar’ın ekonomik mucizesinin arkasında bireysel yardım ahlâkı ve ortaklaşma zihniyetinin yattığı belirtilmektedir. Araştırmada ayrıca çalışanların büyük çoğunluğunun Cuma Namazı’na gittiklerini, işverenlerin de çoğunun hacca gittiklerinden bahisle bölgenin insan tipolojisinin dindar bir yapıya sahip olduğu belirtilmektedir.

Raporda bölgedeki iş adamlarıyla yapılan görüşmelere de yer verilmiştir. Bir iş adamı işle ilgili görüşünü Hz. Muhammed’in *kazancın onda dokuzu ticarete ve cesarettedir* sözü ile açıklamıştır. Başka bir iş adamı da *dindar bir kişi için sıkı çalışmak iyiliktir ve bir fabrika açmak bir çeşit ibadet gibidir* düşüncesinde olduğunu belirtmiştir. Diğer iş adamları ile yapılan görüşmelerde onlar, *tasarruf, çalışma, doğruluk, dürüstlük, güvenilirlik, yenilikçilik ve müteşebbislik* gibi ekonomik kalkınma için gerekli olan birtakım kriterlerin bir değer olarak benimsenip davranışlara yansıtılması gerektiği üzerinde durmuşlardır. Bu arada gerek raporu hazırlayan kuruluşun, gerekse dindar Müslümanlardan oluşan bazı görüşmecilerin yöredeki ekonomik gelişmeyi ‘Kalvinizm ve Protestan ahlakı’ ile izah etmeye çalışmaları kamuoyunun dikkatini çekmiştir. Bu konuda bir akademisyen *yörenin kalkınmasında protestanlık ve Kalvinizm’in rol oynadığı veya bu yörede protestan-kalvinist bir topluluk olduğu için böyle bir ekonomik gelişme sağlandığı tarzında bir izlenim verilmeye çalışıldığı* görüşünü öne sürmüştür.

‘The Islamic Work Ethic in Arabia’, Ali (1988)’nin bu araştırması, Suudi Arabistan’da 117 işyeri yöneticisine uygulanmış olan bir anket çalışmasıdır. Araştırmada İslami iş ahlakı ile bireysellik ölçeği arasındaki korelasyon araştırılmıştır. Araştırma sonucunda İş yeri yöneticilerinin kendilerini İslam’ın iş ahlakına adadıkları ve bireyselliğe ılımlı bir eğilim gösterdikleri belirlenmiştir.

Ayrıca her iki değişken arasında pozitif bir korelasyon bulunmuştur. Diğer yandan bu çalışmada demografik ve organizasyonel değişkenlerin çok etkili olmadığı anlaşılmıştır.

Furnham ve Diğerleri (2001) 'A.Comparison Of Protestant Work Ethic Beliefs in Thirteen Nations, bu çalışma Birleşik Amerika, Avustralya, İngiltere, Almanya, Yunanistan, Hong Kong, Hindistan, İsrail, Yeni Zelanda, Zimbabwe olmak üzere 13 ülkede toplam 1821 denek üzerinde uygulanan Protestan iş ahlakı karşılaştırması ve ölçümü ile yapılan bir alan araştırmasıdır. Bu çalışmada denekler yedi adet iş ahlakı ölçeği doldurmuşlardır. Ölçeklerin güvenilirlik ve geçerlilikleri yapılmıştır. Ancak Cronbach yedi ölçeğin beşini güvenilir kabul etmiştir. Her ölçüm için farklı ülkelerden deneklerin iş ahlakı düzeyleri arasında anlamlı farklar bulunmuştur.

Birinci dünya ülkelerindeki zenginlerden oluşan deneklerin, protestan iş ahlakı düzeylerinin, Üçüncü dünya ülkelerindekilerden daha düşük bir eğilim gösterdiği belirlenmiştir.

Grier (1997)'in 'The Effect of Religion on Ecomic Development: A Cross National Study of 63 Former Colonies' başlıklı araştırmasında daha önce İngiltere kolonisi olan 29, İspanya kolonisi olan 17, Fransa kolonisi olan 17 olmak üzere toplam 63 ülkenin birtakım kalkınma ve büyüme kriterleri karşılaştırılmaktadır. Protestan ve Katolik inancının yaşandığı bu ülkeler arasında ekonomik büyüme ve kalkınma düzeyleri arasındaki farklar, onların kolonileri olan ülkelerde de görülmüştür. Weber'in kapitalizmin arkasında Protestan inancı ve iş etiği'nin rol oynadığı görüşü, Protestan veya Katolik olan İngiltere, Fransa ve İspanya'nın ekonomik kalkınmalarındaki fark, onların kolonilerinde de kendini göstermektedir. Bu araştırmadan da anlaşıldığı gibi, ekonomik kalkınmada insan davranışlarına etkileri dolayısıyla dini tutumların önemi görülmektedir.

Ergüder, Esmer ve Kalaycıoğlu (1991)'nun 'Türk Toplumunun Değerleri' adlı araştırmaları, Dünya Değerler Araştırması kapsamında, dünya üzerinde yerleşim

alanı bulunan bütün kıtalara yayılmış 40'tan fazla ülkede yapılan araştırmaların Türkiye ile ilgili bölümünü oluşturmaktadır. Bu proje, Michigan Üniversitesi'nden Prof. Ronald Inglehart'ın yönetiminde 10 kişilik bir uluslar arası yürütme komitesi tarafından koordine edilmiş olup iktisadi davranış kalıplarının çerçevesinin ve nedenlerinin daha iyi anlaşılmasına yardım etmeyi amaçlamaktadır. Çünkü ekonomide 'rasyonel tercih'in ne tür bir kültürel bağlamı olduğu konusu ihmal edilmiştir. Bunun için değer ve tutumlara bakmak amacıyla Inglehart tarafından geliştirilmiş olan bir mülakat cetveli Türkiye'nin 16 ilinde toplam 1029 kişilik bir örneklem grubu üzerinde uygulanmıştır.

Araştırmada Türkiye'deki sosyo-ekonomik değer ve tutum mirası hakkında Ülgener'e atıfla şu bilgilere yer verilmiştir; kadercilik, kanaatkarlık, riskten ve kişisel girişimden kaçınmak, rekabetten kaçınmak, yakın çevre dışındakilere güvensizlik, çalışmanın bir zorunluluk olarak görülmesi, çalışma süresini yoğun olmayan ve kısa bir tempoda tutmak, günlük yaşayıp ileriye dönük planlama yapmamak vb. gibi. Bu araştırmada ise şu bulgulara ulaşılmıştır. Türkiye'de kadercilik hâla yaygın bir toplumsal tutum olarak varlığını devam ettirmektedir. Kimler daha çok kaderci sorusuna gelince; gelir, sosyo-ekonomik statü ve gelir düzeyi azaldıkça, yaş ilerledikçe kadere inanma eğilimi artmakta, milli eğitim kurumlarına uzun süre devam etmiş olanlar, yüksek sosyo-ekonomik statüde olanlar, gençler ve aile gelir seviyesi yüksek olanlarda ise kadere inanma eğiliminin azalmakta olduğu belirlenmiştir. Ancak yapılan karşılaştırmalarda dindarlıkla kadere inanma arasındaki ilişki fazla önemsenecek düzeyde bulunmamıştır. Kadercilik Türk toplumunda yüksek olmakla beraber, bu yapı tevekkül (olumsuz manada) içinde bir toplum özelliği göstermemektedir. Türk toplumunda kader, hayatın anlaşılması veya genç yaşta ölümler gibi kabullenilmesi çok zor olan durumlara katlanabilmek için sığınılan bir açıklama biçimi olarak algılanmaktadır.

Kadercilik anlayışı yüksek bulunan Türk toplumunda deneklere, insanlara güvenip güvenmedikleri sorulduğunda onların başkalarına pek güven duymadıkları anlaşılmıştır. "Sizce genel olarak insanlara güvenilebilir mi; yoksa, başkalarıyla herhangi bir ilişki kurarken, ya da iş yaparken hiçbir zaman dikkati elden

bırakmamak mı gerekir?" diye sorulmuş, bu soruya deneklerin % 90'ı başkalarıyla herhangi bir iş ilişkisi kurarken veya iş yaparken devamlı dikkati elden bırakmamak gerekir cevabını vermiş, % 10'u ise insanlara güvenilebileceği görüşüne yer vermiştir.

Bulgular ayrıca Türk toplumunda yüz yüze ilişkilere önem verenlerin çok büyük bir oran oluşturduklarını ve bunların akrabalık veya aile bağlarını temel güvenilirlik ölçütü kabul ettiklerini de göstermektedir.

Türkiye'de deneklerin % 60'ı çalışmayı hoşlanarak veya ustaca yapılması gereken iş olarak görürken, % 36'sı ise çalışmayı yaşayabilmek için yerine getirilmesi gereken bir külfet veya kazançla orantılı olarak sürdürülmesi gereken faaliyetler olarak değerlendirmişlerdir.

Araştırmada yeniliklere açık olmak ile ilgili sorulan soruya, deneklerin yarısı yeni fikirlerin daha iyi olduğunu söylemişlerdir. Türk toplumunun her ne kadar % 50'si yeniliklere açık ise de, bilim konusunda, bilimin yararlı olduğunu düşünenlerin oranı daha fazla olup % 70'i geçmektedir. Rekabetin iyi olduğunu düşünenlerin oranı da % 50'yi geçmiş görünmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMA

2.1. PROBLEM

2.1.1. Araştırmanın Problemi ve Amacı

Daha çok Batı'da olmak üzere, dünyanın değişik ülkelerinde olduğu gibi ülkemizde de *ekonomik kalkınma ve din* konusu bilimsel olarak araştırılmaktadır. Çünkü insanoğlunun, mutlaka inandığı bir dini vardır. İnsanın inandığı dinin öğretileri, bireyin dinî tutumlarının bilişsel öğelerini oluşturmaktadır. İnsan din için değil, din insan için vardır. Bu nedenle dinin insanı ilgilendiren her konuyla bir ilişkisinin olması tabiidir. Bu bağlamda bireyin dinî tutum ve davranışlarıyla (bireyi ilgilendiren her konuda olduğu gibi) ekonomik kalkınma arasında bir ilişki göze çarpar.

İnsan genelde ekonomik kalkınma olarak ifade edilen bolluk ve refah içerisinde yaşamayı arzu eder. Ancak bu istek ve arzunun gerçekleştirilebilmesi, gösterilen çalışma, çaba ve gayretlere bağlıdır. Çünkü dünyada hiçbir şey kendiliğinden olmayacağı için, ekonomik kalkınma da kendiliğinden gerçekleşmez. Ekonomik kalkınmayı gerçekleştirebilecek olan varlık ise ekonomik kalkınma şuuruna ve motivasyonuna sahip olan insanoğludur. Bireyin bu konuda ancak bilinçli bir şekilde göstereceği uzun dönemli, yapıcı, geliştirici ve azimli çalışmaları sonucunda ekonomik kalkınma gerçekleşebilir.

Günümüzde insan ve toplumun ahlâki bozulma (corruption), çöküntü ve giderek daha çok dejenere olmaya başlamasının altında yatan en önemli etmenlerden birinin ekonomik yetersizlik olduğu söylenebilir. İnsanoğlunun ekonomik kalkınma sonucunda fakirlikten kurtularak bolluk ve refaha kavuşması, onun değer verdiği, kaybedeceği şeylere sahip olmasını sağlayabilir. Bireyin değer verdiği birtakım şeylere sahip olması ise kendisine ve diğer insanlara karşı daha sorumlu davranması açısından önemlidir. Bu durumda birey, yoksulluk ve fakirlikten kaynaklanabilecek

tehlikelere karşı kendisini daha güvenli hisseder. Ancak esas önemli mesele olan ekonomik kalkınma nasıl gerçekleştirilecektir? İktisat kurallarına göre, ekonomik kalkınma için, yatırımların artırılması ve tüketim harcamalarının da buna paralel olarak ayarlanması gerekir. Mandewille (Fetschner, 1990, s. 421; Sayar, 2005, s. 114-118) ve bazıları ‘dinî ve ahlakî tüm kurallar ekonomik kalkınmaya engel teşkil eder’ görüşünü savunsalar da, bir müslümanın tüketim harcamaları ile ilgili davranışları, inancı gereği, hem ekonomik kalkınma hızını artırıcı, hem de sosyal dengeyi koruyabilecek bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla bir Müslüman’ın yapacağı tüketim harcamalarıyla ilgili davranışları, zengin-fakir ayrımına yol açmayacağı gibi, aksine zenginlerle fakirler arasında samimi yakınlaşmalara bile vesile olabilecek birtakım özellikler içerir. Ekonomik kalkınma düşüncesi ve azminde olan bir insan, bu yoldaki gayretleri, çabaları ve çalışmaları ile bir yandan zihinsel melekelerini geliştirirken diğer yandan kendi ruh sağlığını koruyarak dengeli bir kişilik yapısını sürdürebilir.

Yeryüzünde ekonomik kalkınmalarını gerçekleştirmiş ve yüksek bir refah seviyesine ulaşmış ülkeler vardır. Ancak dünyada ekonomik kalkınmalarını gerçekleştirememiş, yoksulluk içinde yaşayan, iktisaden yetersiz, *az gelişmiş* ülkelerin oranı daha fazladır.

Dünyada bir kalkınma gerçekleştiremeyecek kadar fakir olan, fakir oldukları için yatırım yapamayan, yatırım yapamadıkları için üretim yapamayan, kısaca bir fasit daire içinde dönüp duranlara rastlamak mümkündür. Ancak ekonomik bakımdan fakir olan bu insanların yatırım için bulamadıkları paraları bazen gösterişli düğünlerde, eğlencelerde, törenlerde veya silah alımı için harcayabildiklerine rastlamak da mümkündür. İnsan üretken olmayan bu gibi tutum ve davranışları ile kendisini fakirlik çemberinin içinde bırakmaya adeta mahkum eder. Bu durumu da çoğu zaman değişmez bir kader ve alın yazısı olarak düşünür. Ne var ki, dünyada o fakirlik çemberini kıranlar olmuştur, ekonomik bakımdan yetersiz olup fakirliğin kısır döngüsü içinde kıvranan kişi veya toplumların da bu çemberden ancak ekonomik kalkınma için gerekli olan tutum ve davranışlarını geliştirdikleri takdirde kurtulabilecekleri düşünülmektedir.

Bu durumda fakirliğin kısır döngüsünden nasıl çıkılacaktır? Daha doğrusu geri üretim ve gelir seviyesinden, yüksek, bol üretim ve gelir seviyesine çıkış nasıl gerçekleştirilecektir? Bu süreçte insanın dini tutum ve davranışları ile ekonomik kalkınmayı ortaya çıkaran kriterler arasında ne gibi ilişkiler vardır?

Çalışmamızda *İslam ekonomisi*, *İslam ekonomi doktrini* veya *İslam ekonomi modeli* vb gibi görüşleri araştırmayı amaçlamıyoruz. Zaten konumuzla ilgili olarak, Batı'nın kalkınmasında *Protestan ekonomisi* değil *Protestan ahlakı* üzerinde durulmaktadır.

Ayrıca çalışmamızda dinlerin birbirlerine olan üstünlüklerini veya ekonomik kalkınma ile ilgili görüşlerini de karşılaştırmayı amaçlamıyoruz.

Diğer yandan araştırmamız, ekonomik kalkınma üzerine bir uzmanlık çalışması değildir. Biz, bir din psikolojisi çalışması yapacağımızdan, ekonomik kalkınma-din ilişkisini, din psikolojisi açısından değerlendirmeyi amaçlamaktayız.

Ekonomik kalkınmada etkili olan birtakım kriterlerden söz edilebilir. Bu ekonomik kalkınma kriterlerinin benimsenip uygulanması ile dini tutum ve davranışlar arasında ne gibi ilişkiler vardır? Her dinin kendine has özellikleri dolayısıyla ekonomik kalkınma ile ilgili görüşleri de birbirlerinden farklı olabilir. Veya o dinin mensuplarının dini anlama, yorumlama ve uygulama tarzlarına göre de farklılıklar gösterebilmektedir.

Daha çok Batı'da ve daha az da ülkemizde olmak üzere ekonomik kalkınma ve din ilişkisi genel olarak dinler tarihi ve sosyolojik açıdan ele alınmaktadır. Ancak ekonomik kalkınma ve din ilişkisinin psikolojik yönünün de olması dolayısıyla, biz de konuyu din psikolojisi açısından inceleyerek, *ekonomik kalkınmada dinî tutum ve davranışların çift yönlü rolü* üzerine yapılacak bir çalışmanın yararlı olacağını düşündük. Bu araştırmanın esas amacı, genel olarak dini tutum ve davranışlarla demografik değişkenler ve ekonomik kalkınma kriterleri ile ilgili kişilik özellikleri

ve ekonomik bölgelere göre bazı ekonomik kalkınma kriterleri ile ilgili kişilik özellikleri arasındaki ilişkileri incelemektir.

2.1.2. Hipotezler ve Sorular

1. Dinî tutum ve davranışlarla, yaş grupları, medeni durum, meslek grupları, eğitim düzeyleri ve sosyo-ekonomik düzey arasında anlamlı bir ilişki bulunurken, cinsiyet değişkeni arasında bir ilişki yoktur.
2. Tasarruf ve tutumluluk davranışıyla, dinî tutum ve davranışlar arasında pozitif bir ilişki vardır.
3. Dinî tutum ve davranışlarla çalışmaya verilen önem arasında pozitif bir ilişki vardır.
4. Akılcı ve yaratıcı düşünce ve yeniliklere açık olmakla dinî tutum ve davranışlar arasında pozitif bir ilişki vardır.
5. Zaman planlaması ile dinî tutum ve davranışlar arasında negatif bir ilişki vardır.
6. Dinî tutum ve davranışlarla işe verilen önem arasında pozitif bir ilişki vardır.
7. Eğitim, bilim ve teknolojik gelişmelere verilen önemle dinî tutum ve davranışlar arasında pozitif bir ilişki vardır.
8. İnsanların güvenilir olmaları ile, dinî tutum ve davranışlar arasında pozitif bir ilişki vardır.
9. Müteşebbislik zihniyeti ile dinî tutum ve davranışlar arasında negatif bir ilişki vardır.
10. Bireylerin sahip olduklarıyla yetinme anlayışıyla dini tutum ve davranışlar arasında pozitif bir ilişki vardır.
11. Dini tutum ve davranışlarla beraber iş yapma anlayışı arasında negatif bir ilişki vardır.
12. Gerekli tüketim harcamalarını yapmakla dini tutum ve davranışlar arasında pozitif bir ilişki vardır.
13. Dinî tutum ve davranışlarla tembelliğe yer vermeyen bir kader ve tevekkül anlayışı arasında pozitif bir ilişki vardır.
14. Modern bir hayatın gerektirdiği düzeyde enerji kullanımı ile dinî tutum ve davranışlar arasında negatif bir ilişki vardır.

15. Dinî bayramlar, kutsal gün, gece ve mekanlara verilen önem ve ziyaretlerle dinî tutum ve davranışlar arasında pozitif bir ilişki vardır.
16. Dinî tutum ve davranışlarla doğruluk ve dürüstlüğe verilen önem arasında pozitif bir ilişki vardır.
17. Bireylerin ekonomik imkanlarının gelişmesi ile dinî tutum ve davranışlar arasında pozitif bir ilişki vardır.
18. Başkalarına güvenle dinî tutum ve davranışlar arasında negatif bir ilişki vardır.
19. Tüm yaşam ve çalışma hayatında sevgi unsuruna verilen önemle dinî tutum ve davranışlar arasında pozitif bir ilişki vardır.

Çalışmamızda bu hipotezlerin test edilmesi ile beraber şu soruların da cevaplanmasına çalışılacaktır.

1. Ekonomik bölgelere göre bireylerin sahip olduklarıyla yetinme anlayışları arasında farklılıklar var mıdır?
2. Ekonomik bölgelere göre dinî bayramlar, kutsal gün, gece ve mekânlara verilen önem arasında farklılıklar var mıdır?
3. Bireyin ekonomik imkânlarının gelişmesinde dinî tutum ve davranışların rolü olduğunu kabul edenlerin ekonomik bölgelere göre sıralaması nasıldır?
4. Ekonomik bölgelere göre bireylerin dinî davranış boyutu arasında farklılıklar var mıdır?
5. Yaş gruplarına göre eğitim, bilim ve teknolojik gelişmelere verilen önem arasında ne gibi farklar vardır?

2.1.3. Araştırmanın Önemi

Dinî inanç ve gelenekler, birçok alanda olduğu gibi toplumun sosyo-ekonomik yapısı üzerinde de etkili olmaktadır. Çünkü tüm yönleriyle hayat bir bütünlük arz ettiği için İslam dini de hayatı bir bütün olarak kabul eder. Bu nedenle İslam dini, Müslümanların (hayatta) çalışıp iyi işler yapmaları konusuna önem verir. Allah bu konuda Kur'an-ı Kerim'inde insanlara "Ey Muhammed de ki; çalışınız; çalışmalarınızı muhakkak Allah, Resulü, ve mü'minler görüp değerlendireceklerdir"

(Tevbe, 9/105), “Erkek ve kadından her kim inanmış olarak iyi işler yaparsa biz ona refah bir hayat yaşatırız ve onlara ecirlerini yaptıklarının en güzelinden öderiz.” (Nahl, 16/97) vb. ayetlerle yol göstermektedir. Diğer yandan Kur’an insanlara çalışmalarıyla Allah’ın onlara faydalanmaları için bol bol ihsanda bulunduğunu da bildirerek çalışanların çalışmalarının karşılığını alacaklarını müjdeliler (Bakara, 2/29, 168; Maide, 5/88; A’raf, 7/31, 32).

İslam dinî Müslümanların ne dünya için ahireti, ne de ahiret için dünya hayatını terk etmelerini tavsiye eder ve bu konuda insanların dünya-ahiret dengesini korumaya çalışmalarını talep eder. Diğer bir ifade ile İslam dini Müslümanlardan hayatlarını dünya ahiret dengesini sürdüreceği şekilde tanzim etmelerini talep eder. “Hiç ölmeyecek gibi dünya için, hemen ölecekmiş gibi ahiret için çalışınız” (Suyutî, I, s.77, H. No: 1201) H.Ş’i ile insanların ahiret hayatı için dünya hayatından vazgeçmelerini uygun görmez. O bir bakıma modern iktisat görüşlerinde önemle üzerinde durulan insanların çalışmalarını teşvik eder. Ana prensip, maddi ve manevi problemlerin beraberce ele alınması olunca, ekonomik faaliyetler çoğu zaman manevi prensiplerle bir arada yer alırlar (Zaim, 1995, s. 25).

İslam medeniyetinin gelişme döneminde genel olarak Müslümanların, maddi ve manevi görevlerini yerine getirmeye çalışarak, dünya ve ahiret hayatının gerektirdiği tarzda yaşadıkları düşünülebilir. Geçmişte dinî ve dünyevî görevlerini yerine getirmek hususunda çok duyarlı olan Türkler’in bu özellikleri fark edilerek örnek gösterilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak Protestan mezhebinin kurucusu olan Luther (1483-1546) Müslümanları dinlerinin gerektirdiği şekilde yaşadıklarını göz önünde bulundurarak “Türkler içki içmezler, çok az yerler, çok basit giyinirler, tantanalı bina yapmazlar, doğru sözlü oldukları için yemin etmezler, çalışkandırılar, dinî ve ahlakî bakımdan yüksek bir standarda sahiptirler, Tanrının rızasını kazanmaktan kaynaklanan güzel ve düzenli bir din anlayışları vardır, bunun için Türkleri örnek almalıyız.” (Weber, 2001; Hagemann, 2000, s. 15, 21) sözlerinin dikkate değer olduğunu düşünüyoruz.

Weber (2005), Batı kalkınmasının altında yatan etmenin protestan ahlakı olduğu görüşündedir (s. 30). Bu konuda Keskiöglü (1965), Dr. Muhammed

Berhy'nin Hıristiyanlık ancak İslâmiyet'teki esasları taklit ederek, Protestanlık adıyla yeni bir şekil aldıktan sonra, modern bir medeniyete kavuşabildiği görüşünü dile getirmektedir. Berkes (1972) İslamiyetin Batı'ya etkisi ile ilgili olarak "Din sosyologları Latin milletlerinin yıkılmasını onların katolik oluşlarına bağlamış ve Anglo-Saksonların ileri durumunu da Katolik geleneklerinden kurtarmaları ve İslâmî ilkelere yaklaşmaları sağlamıştır. Eğer İslâm'dan Protestanlık yoluyla alınan bu ilkeler, ilerlemenin nedenleri olarak kabul edilirse, aynı zamanda bunlar İslâm'ın en modern ve en mantıklı bir din olduğunun tecrübi bir delilini teşkil etmez mi?"(s. 389; akt.: Türkoğan, 1996, s. 85; Berkes, 1978, s. 294) diye düşünmektedir.

Kısaca Batı medeniyetinin arkasında Protestanlığa etkisi dolayısıyla bir bakıma İslâm medeniyetinin varlığından söz edilebilir. Günümüze geldiğimizde ise, Batı'ya öncülük eden, parlak İslâm medeniyeti artık varlığını sürdürmemektedir. Müslümanların ise çoğu konularda olduğu gibi, ekonomik kalkınma konusunda da bir atılım gerçekleştirememiş oldukları görülmektedir. Çalışmamızla ilgili olarak Hz. Muhammed'in "Veren el alan elden üstündür." (Hadisi Şerif Nesai, Zekat, 51, 60, 93) sözünü (günümüz Müslümanları için) düşündüğümüzde, Müslümanların *veren el değil, alan el* olduklarını görürüz. Diğer yandan Konfüçyüs'ün "*Göç alan ülkeler, göç veren ülkelerden daha müreffeh*." (Barlas, 2007; Şahin ve Doğanay, 2001, s. 81) ifadesinden de anlaşılacağı üzere Müslümanların ne veren el, ne de müreffeh oldukları açık olarak görülebilir.

"Geleneksel fakir ve geri toplumdaki kalkınma hamlesine geçmek için yapılması zorunlu olan hazırlık ve atılım ön şartlarının gerçekleştirilmesi zannedildiğinden çok önemlidir" (Birdal ve Ulutan, 1992, s. 213).

Vural (1986), günümüzde az gelişmiş ülkelerin büyük bir çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu, bu nedenle İslamlığın, iddia edildiği gibi ekonomik kalkınmayı önleyici bir rolü olup olmadığı sorusunun, zihinleri meşgul ettiği görüşündedir. O, "İslamlığın ekonomik hayata ne gibi etkilerde bulunduğunu araştıran bilimsel etütler, bildiğimiz kadarıyla yoktur. Cumhuriyetin laik aydınları,

İslâmiyet ve ekonomik hayat arasındaki ilişkileri gün ışığına çıkarmayı görev saymalıdırlar” (s. 292, 293) diye düşünür.

Yukarıda da belirtildiği gibi dinle ekonomik hayat arasındaki ilişkiyi konu alan bilimsel araştırmaların önemi daha çok ortaya çıkmaktadır.

2.1.4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırmanın kişisel bilgi ve ekonomik kalkınmayla ilgili soruları, tutum ve davranış araştırma projesi adı altında incelediğimiz kişisel bilgi ve ekonomik kalkınma kriterleri ile sınırlıdır.

Dini tutum ve davranış (dindarlık) düzeyi, dini tutum ve davranış ölçeğinin ölçtüğü niteliklerle sınırlıdır.

Araştırmamız Ege, İç Anadolu ve Akdeniz ekonomik bölgeleri ile sınırlıdır.

Araştırmamızı Türkiye'nin ekonomik kalkınma açısından önemli gördüğümüz üç ayrı bölgesinde, temsil gücü yüksek üç ayrı il ve bu illerin bazı ilçelerinde gerçekleştirdik. Bunları; Batı Anadolu ve Ege Bölgesi'nin önemli bir merkezi durumunda olan İzmir ili ve bazı ilçelerini 'Ege Ekonomik Bölgesi', İç Anadolu Bölgesi'nden Konya ve bazı ilçelerini 'İç Anadolu Ekonomik Bölgesi', limanı, serbest bölgesi ve geniş bir hinterlandı (bir limanı besleyen bölge, çevre) dolayısıyla önemli bir ticaret, sanayi ve tarım üretim merkezi olan Mersin ve bazı ilçelerini 'Akdeniz Ekonomik Bölgesi' olarak belirledik.

Araştırmamızı ekonomik hayatın genelini göz önünde bulundurarak, mümkün olduğu kadar geniş bir kitleyi temsil edebilecek örneklem grubu ile gerçekleştirmeyi amaçladık. Ancak uygulamamız sırasında, anketlerimize ciddi ve güvenilir cevaplar verebilecek muhataplar bulabilmenin kolay olmadığını gördük. Çalışmamız parasal kaynaklarla sınırlı olmakla beraber, daha çok örneklem gurubuna ulaşarak güvenilir bilgiler temin etmek, sadece maddi imkânların arttırılmasına da bağlı değildir.

Bazı iş adamlarının anketlere verecekleri cevapların kendilerine mali yönden zarar verebileceği korkusu taşımaları, bazılarının ise üst makamlardan gelen çok sayıda istatistik amaçlı formları doldurmaya karşı artık duyarsızlaşmaları ve bazılarının da bu gibi çalışmaların kendilerine maddi bir getirisi olmayan ve zaman kaybına yol açan uğraşlar olarak değerlendirmeleri, örneklem sayısının sınırlı kalmasında etkili olmuştur.

Araştırmamızın Ege Ekonomik Bölgesi ile ilgili bölümünde İzmir Valiliği anket uygulamalarımızı 28 Şubat-28 Haziran 2006 tarihleri arasında ve günün 10.00-17.00 saatleri ile sınırlı tutmuştur.

Çalışmalarımız sonunda denekler tarafından cevaplandırılarak geri dönen anket formlarından değerlendirmeye uygun görülenlerin toplam sayısı 1128 olarak belirlenmiştir.

2.1.5. Sayıtlar (Varsayımlar).

“Araştırmada, bazı başlangıç noktalarının, ayrıca kanıtlanmasına gerek görülmeden, *doğru* olarak kabul edilmesi gerekebilir. Bu kabule, varsayım (sayıltı, faraziye, ‘assumption’) denir...Araştırmacı kullandığı ‘ölçme aracının yeteri kadar geçerli ve güvenilir olduğunu’ kabul edebilir ya da örnekleme sonucunda ‘evrenden aldığı grubun evreni temsil ettiği’ varsayımında (sayılıtısında) bulunabilir” (Karasar, 2003, s. 71).

Araştırma bir takım aksiyomları (varsayımları) esas alır. Ancak aksiyomlar mutlak doğru oldukları anlamını taşımazlar. Bir hipotez cümlesi, iki hüküm cümlesinden oluşmaktadır. Bunlardan birincisi şart cümlesi, diğeri ise cevap cümlesidir. Şart cümlesi aksiyomatik yapıya sahip olan bir varsayım (sayıltı) cümlesidir. Aksiyomlarla hipotezler ön hükümler ve genellemeler oldukları için birbirlerine benzerler. Yanlış ya da doğru olabilirler. Varsayımlar test edilmez. Onlar araştırmanın üzerine kurulduğu temel niteliğinde kabul edildikleri için doğrulukları tartışmasız olarak kabul edilirler. Hipotezlerin ise doğruluk ve yanlışlıkları test edilir

(Arslantürk, 1995, s. 34, 35; Kaptan, 1989, s. 61). Biz de sayıltıları belirlerken bu hususları göz önünde bulundurduk.

Deneklerin dindarlık düzeylerini ölçmek amacıyla kullanılan dini tutum ve davranış ölçeği geçerli bir araç olarak kabul edilmiştir.

Deneklerin kendilerine bırakılan anketleri samimi ve ciddi bir şekilde dolduracakları kabul edilmiştir.

Araştırmada doldurdukları anketleri geçerli sayılarak hesaplamaya tabi tutulan örneklem sayısı evreni temsil edecek büyüklüktedir.

İstatistik işlemlerde bilgisayardan yararlanılmış, analiz ve test hesaplamalarında SPSS for WINDOWS 9.0 istatistik paket programı kullanılmış, kullanılan bu programın verdiği neticeler doğru kabul edilmiştir.

2.2. YÖNTEM

2.2.1. Araştırmanın Modeli

Araştırma, gerçek bilgiyi bulmak ve geliştirmek için sarf edilen bir çabadır. Dolayısıyla araştırma bir veri toplama yöntemi ve metodoloji değildir. Bu bakımdan veri toplama ve metodoloji ile karıştırılmamalıdır. Yani metod ve teknikler araştırmanın gerçekleştirilebilmesi için birer araçtır. Esas amaç doğru bilgiyi elde etmek ve bunu gerçekleştirmek için ele alınan konuyu belli bir model belirleyerek incelemektir. Kısaca bir araştırma, bir araştırma modelini uygulamak için ortaya konan bir gayreti ifade eder (Arslantürk, 1995, s. 173).

“Araştırma, temelde, bir arama, öğrenme, bilinmeyeni biliniyor yapma, karanlığa ışık tutma, kısaca bir aydınlanma sürecidir; mevcut durumdan özlenen duruma geçebilmek için gerekli kararları almada zorunlu olan verileri toplayıp değerlendirmedir” (Karasar, 2003, s. 22).

Bu araştırmada problemle ilgili hipotezlerin test edilmesi ve bazı sorulara cevap bulunabilmesi için dini tutum ve davranış ölçęęi ile ekonomik kalkınma kriterlerini içeren bir kişisel bilgi anketinin uygulandığı ampirik bir yöntem kullanılmıştır. Yaş, medeni durum, cinsiyet, meslek, eğitim düzeyi ve sosyo-ekonomik durumla ilgili kişisel bilgilerin sabit olması ve deneklerin ekonomik kalkınma kriterleri ile ilgili kendilerini tanımlama biçimlerinin değişebilir olması nedeniyle değişkenlerin karşılaştırılması açısından, araştırmamızda iki uygulama gerçekleştirilmiştir. Birincisinde kişisel bilgi ile ilgili değişkenler bağımsız değişken olarak, dini tutum ve davranışla ilgili değişkenler bağımlı değişken olarak kabul edilmiştir. İkincisinde ise Dini tutum ve davranışlarla ilgili değişkenler bağımsız değişken olarak alınırken kişilerin ekonomik kalkınma kriterleri ile ilgili kendilerini tanımlama özellikleri bağımlı değişken olarak alınmıştır. Bulguların değerlendirilmesinde her iki uygulama da göz önünde bulundurulacaktır.

2.2.2. Evren ve Örneklem

Evren, araştırma sonuçlarının genellendiği, araştırma kapsamı içerisinde yer alan ortak özelliklere sahip birimler bütünü oluşturur (Ural ve Kılıç, 2005, s. 27). Karasar (1995) alan araştırmalarında (ifade edilen) *genel* ve *alışma* evreni ayırımı yapmıştır (s. 109, 110). Genel evren, ulaşılması nerdeyse imkânsız sayılabilecek bir bütünü ifade eden ve tanımlanması kolay soyut bir kavramdır. Çalışma evreni ise ulaşılabilen, hakkında bilimsel olarak bilgi verilecek ve genellemeler yapılabilecek olan evrendir (Arseven, 1993, s. 92, 93; Ural ve Kılıç, 2005, s. 27).

Araştırmamızın genel evreni Türkiye’de çeşitli mesleklerde görev yapan ve aynı zamanda bizzat ekonomik faaliyetleri gerçekleştirenler, dar anlamda çalışma evreni ise Ege, İç Anadolu ve Akdeniz Ekonomik Bölgelerini temsilen İzmir (451), Konya (330) ve Mersin (347) il ve bazı ilçelerindeki sanayi, esnaf, ticaret, serbest meslek, ziraat, işçi ve imalâtcılık gibi çeşitli mesleklerde çalışan toplam 1128 kişilik örneklem grubundan oluşmaktadır. Örneklem grubu, araştırma amacına uygun verileri, ulaşılması çok zor veya imkânsız sayılabilecek sayıda birey içeren evren yerine, daha sınırlı ve ulaşılabilir sayıda birey aracılığıyla elde ederek sonuçları tüm

evrene geneller (Ural ve Kılıç, 2005, s. 27). Kuşkusuz Türkiye'deki meslek gruplarının tamamı yukarıda saydıklarımızdan ibaret değildir. Bizim bu meslek gruplarını seçmemizin nedeni ise bunların ekonomik yaşamda hayli etkin olması ve bazı meslek tanımlamalarında sınırların çok geniş ve kapsayıcı olmasındandır. Bu arada bazı iş dallarında devlet memurlarının ikinci iş olarak çalıştıkları, ancak bunu yasal çekince nedeniyle, bazılarının da, yapılan yasal düzenlemenin emekli çalışanlara vergi / sigorta primi ödeme zorunluluğu getirmesi nedeniyle, çalıştıkları iş kolunu belirtmekten kaçındıkları gözlenmiştir.

Araştırmamızda evreni oluşturan birimlerin sınırlarını belirleme gücü, geniş bir alana yayılmış örneklem birimlerini soruşturma maliyeti ve örneklem planının yürütülmesine ilişkin zorluklar nedeniyle basit tesadüfi usulle küme örnekleme yöntemi ve kartopu örnekleme yöntemi birlikte uygulanmıştır. *İstatistiksel tekniklerin uygulanabilmesi için grup içi örneklem sayısı en az 30 birimden oluşması beklenir* (Ural ve Kılıç, 2005, s. 41). Örneklem büyüklüğü konusunda Roscoe (1975) çok değişkenli araştırmalar için örneklem büyüklüğünün, değişken sayısının en az on katı alınmasının daha güvenilir sonuçlar vereceği görüşüne yer vermiştir (akt.: Ural ve Kılıç, 2005, s. 42). Araştırmamızdaki örneklem sayıları da bu kıstaslara uygun olarak belirlenmiştir.

Tablo 1. Deneklerin Ekonomik Bölgelere Göre Dağılımı

EKONOMİK BÖLGELER	n	%
Ege Ekonomik Bölgesi	451	40.0
İç Anadolu Ekonomik Bölgesi	330	29.3
Akdeniz Ekonomik Bölgesi	347	30.7
TOPLAM	1128	100.0

Tablo 1'de deneklerin % 40'ını (n = 451) Ege Ekonomik Bölgesi, % 29.3'ünü (n = 330) İç Anadolu Ekonomik Bölgesi, % 30.7'sini (n = 347) de Akdeniz Ekonomik Bölgesinden tesadüfi yöntemle seçilen denekler oluşturmaktadır. Deneklerin Ekonomik Bölgelere göre dağılımında Ekonomik Bölgelerin nüfus oranı ve ticaret hacmi göz önünde bulundurulmaya çalışılmıştır.

Tablo 2. Deneklerin Sektörlere ve Yörelere Göre Dağılımı

SEK ve YÖR	n	%	SEK ve YÖR	n	%
Kemeraltı	105	9.3	Meram San.	72	6.4
Çiğli	75	6.6	Beyşehir	113	10.0
Ayakkabıcılar	54	4.8	Merkez	206	18.3
Oto Y. Par.	29	2.6	Serbest Böl.	40	3.5
Tekstilciler	18	1.6	Anamur	40	3.5
Oto Kent	57	5.1	Erdemli	35	3.1
Sanayi	136	12.1	Mut	38	3.4
Yeni Foça	23	2.0	Silifke	31	2.7
Sanayiciler	56	5.0	TOPLAM	1128	100.0

Örneklem grubu mümkün olduğu kadar geniş ve etkili sektörlerden oluşturulmaya çalışılmıştır. Şüphesiz yukarıda yer alan sektörlerin tüm ekonomik faaliyetleri kapsadığı söylenemez. Ancak bu sektörlerin birbirlerinden tamamen bağımsız olmadıklarını ve burada zikredilmeyen birçok sektörün bu sektörlerle bir şekilde ilişkili olabileceği düşünülmüştür. Örneklem grubumuzu oluşturan sektörler, ekonomik kalkınma sürecinde tarıma dayalı sanayilerin teşvik edildiği düşünülerek ve uzman görüşü alınarak belirlenmeye çalışılmıştır. Daha önce din sosyolojisi açısından sanayileşme ve din bağlamında Konya, Samsun ve Mersin’de sadece sanayi sektöründe yapılan çalışmalar olmuştur (Akgül, 1991; Eyüboğlu, 1994; Karaman, 2000). Ancak yaptığımız bu çalışmanın ekonomik kalkınma gibi geniş bir alanı kapsamaması ve üç ayrı ekonomik bölgede yürütülmesi nedeniyle temsil gücünün daha geniş olabilmesi için mümkün olduğu kadar sektör sayısının geniş tutulması düşünülmüştür.

Tablo 3. Deneklerin Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

YAŞ GRUPLARI	n	%
13- 19	17	1.5
20- 35	461	40.8
36- 59	568	50.4
60- +	63	5.6
Cevapsız	19	1.7
TOPLAM	1128	100.0

Tablo 3'te 13-19 yaş grubunda olan deneklerin sayısının 17, oranının ise % 1.5 olduğu görülmektedir. Daha önce Eyüpoğlu (1994)'nin yaptığı araştırmada 15-18 yaş grubu arasındaki deneklerin oranı % 74.2 olarak belirlenmiştir. Akgül (1991)'ün araştırmasında ise 13-21 yaş grupları arasındaki deneklerin % 54.70'lik bir oranını teşkil ettikleri anlaşılmıştır. Bizim yaptığımız bu çalışmada 13-19 yaş grubundaki deneklerin sayısının çok düşük çıkmasının nedenini, ilköğretimde başlatılan sekiz yıllık mecburi eğitim uygulamasına bağlıyoruz. Deneklerin 20-35 yaş grubunda olanların sayılarının 461 ve oranı % 40.8, 36-59 yaş grubunda olanların sayıları 568 ve oranı %50.4 olduğu göz önünde bulundurulursa deneklerin % 91.2 gibi büyük bir çoğunluğunu 20-59 yaş grubu oluşturmaktadır. Deneklerin 60 yaş ve üzerinde olanların sayısı 63, oranı ise % 5.6 olarak belirlenmiştir. Son yaş grubundaki bu düşüşte ise Türkiye'deki emeklilik yaşının etkili olabileceğini düşünüyoruz. Ekonomik yönden gelişmiş çoğu Batı ülkelerinde emeklilik yaşı 65 hatta 67 olması dolayısıyla ekonomik kalkınmada 60 yaşın üzerindeki oranın daha yüksektir. Ülkemizde 60 yaş ve üzerindeki iş hayatındaki oranının daha düşük olması ekonomik kalkınmada dikkat çekici bir durumdur.

Tablo 4. Deneklerin Medeni Durumlarına Göre Dağılımı

MEDENİ DURUM	n	%
Evli	881	78.1
Bekar	235	20.8
Cevapsız	12	1.1
TOPLAM	1128	100.0

Tablo 3'te yaşları yirminin altında olanların sayısının 17 olduğu, yaşları 25'in altında olanların sayısı da 108 olduğu göz önünde bulundurulursa toplam deneklerin % 20.8'ini bekârların oluşturması normal görülebilir. Bu sonuç aynı zamanda yapacak bir işi olanların medeni durumlarını evlenme yönünde değiştirdiklerini, yani iş güvencesinin evlilikte önemli bir kriter olduğu sonucunu da çıkarabiliriz. Akgül (1991)'ün araştırmasında bekârların oranının % 57.27 olduğu belirlenmiştir. Akgül'ün ve bizim medeni durumla ilgili bulduğumuz sonuçlar yaş grupları göz önünde bulundurulduğunda birbirine yakın çıkmıştır.

Tablo 5. Deneklerin Cinsiyetlerine Göre Dağılım

CİNSİYET	n	%
Erkek	953	84.5
Kadın	171	15.2
Cevapsız	4	.4
TOPLAM	1128	100.0

Deneklerin % 84.5'ini oluşturan 953 kişinin erkek, % 15.2'sini oluşturan 171 kişinin de bayan oldukları tablo 5'de görülmektedir. Kadın ve erkekler arasındaki bu farklılık, kadınların ekonomik faaliyetlerde sayıca daha az bir oran teşkil ettiklerini göstermektedir. Ekonomik faaliyetlerde kadınların sayıca daha az yer almalarını, ekonomik kalkınmaya daha az katkı sağladıkları anlamında değerlendiremeyiz. Ancak kalkınmış ülkelerde kadınların iş hayatındaki oranı daha yüksek düzeydedir. Burada dinin çalışma ile ilgili hükümleri göz önünde bulundurulursa, kadın-erkek ayrımı yapılmadığı ve kadınların çalışmasını kısıtlayan bir hükme rastlanmadığı görülür. Yukarıdaki tabloda kadınlar ile erkekler arasındaki farka daha çok harici şartların, kültürün ve geleneğin neden olduğu düşünülebilir.

Tablo 6. Deneklerin Meslek Türlerine Göre Dağılım

MESLEKLER	n	%
Sanayici	64	5.7
Esnaf	309	27.4
Ticaret	149	13.2
Serbest Meslek	249	22.1
Ziraat	28	2.5
İşçi	135	12.0
İmalatçı	25	2.2
Cevapsız	169	15.0
TOPLAM	1128	100.0

Tablo 6'da deneklerin meslek türlerine göre dağılımları yer almaktadır. Bu tablodaki veriler anket uyguladığımız kişilerin kendilerini uygun gördükleri ve tanımladıkları meslek türüne göre belirlenmiştir. Meslek tanımlarından da hatırlanacağı üzere bazı mesleklerin birbirine çok yakın olduğunu bu yüzden de kişilerin meslek algılarını kesin çizgilerle ayırmanın güçlüğüne hatırlatmak isteriz. Tablo 6'de elde edilen bulgulara göre deneklerin % 5.7'sinin sanayici, % 27.4 gibi

büyük bir bölümünün esnaf. % 13.2'sinin ticaretle uğraştığını, % 22.1'inin serbest meslek mensubu olduğunu, % 2.52'sinin ziraatle uğraştığını, % 12'sinin işçi olduğunu ve % 2.22'sinin ise imalatçı olduğunu görüyoruz. Meslek türünü cevapsız bırakanların oranı ise % 15 tir. Meslek belirtmeyenlerin daha çok devlet memuru olarak görev yaptıklarını ve bundan dolayı, *meslek olarak yaptıkları ikinci işlerini* kendileri açısından sakıncalı olabileceği düşüncesi ile belirtmedikleri düşünülebilir.

Tablo 7. Deneklerin Eğitim Düzeylerine Göre Dağılım

EĞİTİM DÜZEYİ	n	%
İlk Okul	236	20.9
Orta Okul	179	15.9
Lise	338	30.0
Meslek.Y.O	180	16.0
Lisans	148	13.1
Y. Lisans	31	2.7
Doktora	5	.4
Cevapsız	11	1.0
TOPLAM	1128	100.0

Tablo 7'deki bulgulara göre deneklerin tamamının okuma yazma bildikleri anlaşılmaktadır. Eğitim düzeylerine göre dağılım oranları ise şöyle bulunmuştur; ilkokul mezunu olanların oranı % 20.9, ortaokul mezunu olanların, % 15.9, lise mezunlarının oranı % 30, meslek yüksekokulu mezunu olanlar % 16, fakülte mezunu olanlar % 13.1, yüksek lisans yapanların oranı % 2.7 ve beş kişinin doktora yaptıklarını ve oranlarının % .4 olduğu belirlenmiştir. Bu tabloya göre deneklerimizin lise ve üzeri eğitim kurumlarından mezun olanların oranı % 62.2 gibi bir düzeyi oluşturmaktadır. Ancak uzmanlaşmanın dünyada önem kazandığı göz önünde bulundurulursa doktora yapmış olanların sayısının ve oranının gayet düşük düzeyde olduğunu söyleyebiliriz. Ekonomik kalkınmada eğitimin önemi açıktır. Ancak yukarıda verdiğimiz tabloda gördüğümüz bulgular tamamen nicelik ifade etmektedir. Eğitimde nitelik önemlidir, eğitim düzeyi ve kalitesi iş verimini, dolayısıyla ekonomik kalkınmayı arttıracak önemli kriterlerden birini oluşturur.

Tablo 8. Deneklerin Sosyo-Ekonomik Düzeylerine Göre Dağılımı

SOSYO-EKONOMİK DÜZEY	n	%
Düşük	173	15.3
Orta	756	68.5
Yüksek	174	15.4
Cevapsız	25	2.2
TOPLAM	1128	100.0

Deneklerin sosyo-ekonomik düzeyleri ile ilgili bulgular Tablo 8’de gösterilmiştir. Bu bölümde bireylerin kendilerini sosyo-ekonomik yönden hangi düzeyde gördükleri esas alınmıştır. Örneğin A şahsının kendisini uygun gördüğü sosyo-ekonomik düzey aynı şartlardaki ve gelir düzeyindeki B şahsı için farklı olabilir. Bu tabloya göre ekonomik düzeylerini *orta* bulanların oranı % 68.5 ile en yüksek seviyede bulunmuştur. Sosyo-ekonomik düzeylerini *düşük* ve *yüksek* olarak belirtenlerin oranı ise hemen - hemen birbirine eşit çıkmıştır. Bu tablo toplumun orta düzeyde ekonomik gelire sahip olduğunu göstermektedir ki Eflatun’un sağlıklı bir toplumun ancak orta sınıf üzerinde ayakta kalabileceğini söylediği (Eflatun,1975,s.111) hatırlanırsa bu tablodaki bulgulara göre evrenin dengeli bir yapıya sahip olduğu düşünülebilir.

2.2.3. Veri Toplama Araçları

Verilerin toplanmasında dini tutum ve davranış düzeyini belirlemek amacıyla bir dini hayat ölçeği ve ekonomik kalkınma kriterlerine de yer verilen kişisel bilgi anketi içeren bir form uygulanmıştır. Ayrıca konuyla ilgili başkaları tarafından daha önce yapılmış olan mülakatlar, açık oturum ve sempozyumlar, medya aracılığıyla izlenen programlar veya doğrudan yapılan görüşmelere de yer verilmiştir.

Dini Hayat Ölçeği olarak daha önce D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Din psikolojisi Anabilim Dalı öğretim elemanları tarafından geliştirilmiş ve Yıldız (1998) tarafından güvenilirlik ve geçerliği test edilerek uygulanmış olan bir ölçek

kullanılmıştır (s. 60). Bu konuda bizim yapmış olduğumuz güvenilirlik karşılaştırması da (Tablo. 9) kullanılan ölçeğin güvenilir olduğunu göstermektedir. Geliştirilen ölçek *İnanç, duygu, davranış ve bilgi* olmak üzere dini hayatın dört boyutunu inceleyen bir araç olarak uygulanmıştır. Bu ölçek Glock ve Stark'ın(1965) ve Glock'un (1972) ölçek çalışmalarından yararlanılarak geliştirilmiş ayrıca onların kullandığı *etki* boyutuna Faulkner ve DeJong'un (1966) ve O'connell (1975)'in de açıkladıkları gibi diğer boyutlarla korelasyonları düşük çıkması nedeniyle yer verilmemiştir. Yıldız (2006) Türkiye'de dindarlığı ölçmek için yapılan çalışmalarda tercih edilen modellerin genelde Batı kaynaklı olduğunu ve bunların arasında da Glock'un modelinin (Frat, 1977; Yaparel, 1987; Yavuz, 1987; Köktaş, 1993, 1997; Koştaş, 1995; Yıldız, 1998) tercih edildiğini belirtir (s. 98). Bu ölçeğin uygulamasında dört maddelik dini inanç, yedi maddelik dini duygu, 10 maddelik dini davranış ve dokuz maddelik dini bilgi boyutu olmak üzere toplam 30 maddeye yer verilmiştir.

Ölçeğin inanç boyutunda katılıyorum (2), kararsızım (1) ve katılmıyorum (0) seçenekleri yer almaktadır. Bu boyutta değerlendirme en fazla 8 en az 0 puandır. Duygu boyutu ile ilgili maddelerin cevaplandırılmasında, dini duygunun derecesine göre, pek çok (3), çok (2), biraz (1), hiç (0) şıklarından birini işaretleyenlerin alabilecekleri en yüksek puan 21, en düşük puan ise 0 puandır.

Davranış boyutunda, dini davranışın hangi sıklık derecesinde yapıldığını belirlemek amacıyla maddelerde her zaman (3), çoğu zaman (2), bazen (1), hiç (0) şıklarına yer verilmiştir. Buna göre davranış boyutundan en fazla 30, en az 0 puan alınabilecektir.

Ölçeğin bilgi boyutunda dini bilgi içeren maddelere doğru-yanlış şıkları konmuştur. Bu kısımda işaretlenen her doğru cevaba (1), her yanlış cevaba (0) puan verileceği için bilgi boyutundan en yüksek 9, en düşük 0 puan alınabilecektir. Sonuç olarak dini tutum ve davranışlarla ilgili tüm boyutlardan alınabilecek puanların toplamı en yüksek 68, en düşük 0 puandır.

Anketin ekonomik kalkınma ile ilgili bölümünde ise ekonomik kalkınmada öne çıkan birtakım kriterlerle beraber kişisel bilgiler yer alacaktır. Bu konuda bazı uzmanlarla iş adamlarının görüşleri alınmış, (Fukuyama, 1998; TÜSİAD 1991; Özgüven, 1988; Birdal ve Ulutan, 1992) gibi kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu kaynaklar ekonomik kalkınmanın ‘büyüme’ gibi rakamlarla ifade edilememesi ve kalkınmışlığa doğru giden bir süreç olması dolayısıyla (ekonomik kalkınmanın) ancak kriterlerinden bahsedilebileceğine yer vermişlerdir. TÜSİAD’ın Türk Toplumunun Değerleri ile ilgili raporu hakkında daha önce bilgi vermiştik. Ancak ekonomik kalkınma anlamında sanayileşen toplumda bireyin kişisel özellikleri, yeni değerlere inanan, beklenti ve tutumları Ortaçağ iktisat ahlakından hayli farklı bir yapıya gerek duymaktadır. Yeni değerlerle bireyden müteşebbis, sahip olduğu ile yetinmeyen, kişisel çaba ve hırsla değer veren, rekabetçi, akılcı ve hesaplama dayalı, ileriye planlayan, teknolojik gelişmeleri izleyen ve ona katkıda bulunmaya çalışan, bilimsel bilgi peşinde koşan ve onu hayata tatbik eden, zaman kavramına ve akılcı düşünceye önem veren bir kişi olması bekleniyor. (TÜSİAD, 1991, s. 6). Dolayısıyla modern insan yeni deneyimlere açık, bilgi ve haber (information) toplayan, zamana değer veren, kaderciliğin yerini alan bir planlılığa inanan, etrafındaki insanlara da güvenilebileceği duygusunu taşıyan, bilim ve tekniğe önem veren, insan vakarına ve haysiyetine değer veren vb. gibi kişilik özelliklerine sahip olan insan anlamındadır (Inkeles ve Smith, 1974, s. 19-25; akt.: TÜSİAD, 1991, s. 7).

Bir kalkınma örneği olarak Japon kalkınmasında; yüksek bir eğitim seviyesi ve okuma alışkanlığı, çalışma aşkı, çalışma disiplini ve çalışmaya susayış, yaratıcılık anlayışı, moral ve geleneksel değerlere bağlılık, yüksek verim ve kalite, yüksek bir tasarruf zihniyeti, başkalarına güven, birbirlerini selamlamaları ve birbirlerine saygı duymaları önemli kriterler olarak karşımıza çıkmaktadır (Özgüven, 1988, s. 153, 286, 287). Ancak Türkiye’deki sosyo-ekonomik kültür mirası ise şöyledir; kadercilik, kanaatkarlık, riskten ve kişisel girişimden kaçınmak, yakın çevre dışındakilere güvensizlik, çalışmanın bir zorunluluk olarak görülmesi ve çalışma süresinin kısa ve düşük tempoda tutulması vb. birtakım uygulamalar şeklindedir. Kişisel bilgi ve ekonomik kalkınma ile ilgili kriterler, uzman görüşlerinden ve

yukarda verdiğimiz kaynaklardan da yararlanılarak düzenlenmiş, daha sonra tez danışmanım Prof. Dr. Recep Yaparel'in düzeltme ve yönlendirmeleriyle son şeklini almıştır (bkz. EKLER)

Tablo 9. Dini tutum ve davranış ölçeğinin güvenilirliği ile ilgili boyutlar arasındaki korelasyonlar

DHB	Pearson Correlation	x	S	Sıg (2-tailed)	SAYI
İnanç	.378	7.95	.37	.000	1128
Duygu	.698	18.28	3.21	.000	1127
Davranış	.900	26.07	4.83	.000	1128
Bilgi	.417	7.02	1.64	.000	1125
DTDP	1.000	59.36	7.45		1128

2.3. İŞLEM

2.3.1. Uygulama

Hazırlamış olduğumuz anketin uygulanmasını Türkiye'nin üç önemli ekonomik bölgesini temsilen İzmir, Konya ve Mersin illerinde 2006 yılında gerçekleştirdik. Anketimizde *Tutum ve Davranış Araştırma Projesi: Ekonomik Kalkınmaya İlişkin Bir Araştırma* başlığı altında, çalışmamızla ilgili bir yönerge yer almaktadır. Yönergede ise; araştırma projesiyle ilgili kısa bilgi, anketi doldururken nelere dikkat edileceği ve anketi dolduranların kimliğinin belli olmaması için herhangi bir bilgi vermelerine gerek olmadığı belirtilmiştir. Anketin birinci bölümünde demografi soruları ve ekonomik kalkınma kriterleri, ikinci bölümünde ise dini tutum ve davranış ölçeği yer almaktadır. Anketin hazırlık safhasında konumuzla ilgili literatür incelenerek, araştırmalarda kullanılan anket tekniklerinden yararlanılmıştır (Arsever, 1993; Arslantürk, 1995; Bilgin, 1999; Kaptan, 1989; Karasar, 1995; Peker, 1991). Anket formunun birinci bölümünde 23, ikinci bölümünde 30 soruya/maddeye yer verilmiştir. Diğer yandan anket formunun okuyanlar tarafından açık olarak anlaşılabilmesi için hem ön uygulama yapılmış, hem de uzman görüşleri alınmıştır. Bu arada formu doldurma süresinin uzamasının deneklerin soruları sağlıklı bir şekilde işaretlemelerini olumsuz etkileyebileceği düşünülerek (anketleri doldurma süresi) en fazla 10 dakika alacak şekilde ayarlandı.

Anket uygulamasına geçmeden önce aşağıda belirteceğimiz bazı resmi işlemler yapılmıştır. Bunlar sırasıyla D.E.Ü.Sos.Bil. Enstitüsü Müdürlüğü bilgilendirilmiş, Başbakanlık İstatistik Kurumu'na müracaat edilerek gerekli resmi yazı alınmış ve İzmir Valiliği ile Emniyet Müdürlüğünden resmi izin alınmıştır. Uygulama öncesi alınan bu izinler dolayısıyla Konya ve Mersin'de yapılacak anket uygulamaları için ayrıca bir izin alınmamıştır. Uygulamaya başlarken mümkün olduğunca samimi ve güvenli bir ortam oluşturarak bireyleri bilgilendirmeye gayret ettik (Tüm çalışmalarımız süresince Konya ve Mersin'de olmak üzere sadece iki denek tarafından, yaptığımız bu çalışmalarla ilgili yasal iznimizin olup olmadığı soruldu). Ayrıca anket formlarını verirken yaptığımız açıklamalar sırasında herhangi bir tepki doğurmaması için '*anket*' yerine '*görüşme formu*' ifadesini kullanmaya da dikkat ettik. Gerek bu ilk tanıtım ve açıklamalar sırasında gerekse daha sonraki görüşmelerde konumuzla ilgili mülakat yapma fırsatları yakaladık. Çeşitli nedenlerle yardım alan çok az bir kısım hariç, anketleri büyük bir çoğunlukla bireylerin bizzat kendileri doldurmuşlardır. Çoğu anket çalışmalarında olduğu gibi, bizim yapmış olduğumuz bu çalışmada da örneklem gruplarına dağıtılan anket formlarından bir kısmı geri dönmemiştir (yaklaşık % 20), diğer bir kısmı ise çok geç döndüğü için analiz hesaplamalarına dahil edilememiştir. Geri dönen formların Ege ekonomik Bölgesi'nden 451'i, İç Anadolu Ekonomik Bölgesi'nden 330 ve Akdeniz Ekonomik Bölgesi'nden elimize ulaşan 347 adet olmak üzere toplam 1128 anket formu değerlendirmeye alınmıştır. Genel olarak bu çalışmalarımız sırasında çeşitli kişi ve kuruluşlardan farklı düzeylerde çok olumlu katkı ve destek gördük (Çiğli Atatürk Organize Sanayi Bölgesi Genel Md.lüğü, Işık Kent Ayakkabıcılar Sitesi Dernek Başkanlığı, Kemeraltı Esnaf Derneği (başkanı), Mersin Serbest Bölgesi görevlileri, Meram Sanayi Çıraklık Eğitim Merkezi Md. lüğü, İzmir Enternasyonal Fuarçılık Organizasyonu, Mersin Atatürk Endüstri Meslek Lisesi Md.lüğü, Erdemli Müftülüğü, Anamur Sağlık, Mut ve Beyşehir İmam Hatip Lise müdürlükleri, Mersin Meslek Adamları Birliği, Konya Şeker Müstahsilleri Birliği Yönetimi, mali müşavirler ve çok sayıda kişi. Ayrıca anket formu dağıtılan iki fabrikada, bırakılan form miktarı yeterli gelmeyince, firma yönetimi anketleri fotokopi ile çoğaltmak suretiyle deneklere dağıtmışlardır). Bir araştırma kuruluşu sahibi olan Erhan Göksel'in ifadesiyle değerlendirmeye alınacak bir adet anket maliyetinin en az 20

TL olduğu düşünülürse, yaptığımız bu çalışmada, (sadece maddî portresi açısından bile baksak) önemli bir destek gördüğümüzü belirtebiliriz.

Uygulama sırasında anket çalışmalarımızla ilgili taleplerimizi formları doldurmak suretiyle yerine getirmeye söz veren ve belirtilen zamanda hazır eden kişi veya firmaların işlerinin iyi ve piyasada belli bir saygınlıkları olduğu gözlenmiştir. Ayrıca uğradığımız bazı iş yerlerinde bireylerin hitap tarzı, konuşma şekli, giyim kuşam stilleri, bürolarının görünümü ve verdikleri sözü yerine getirme tarzları ile genel olarak onların ekonomik durumları arasında doğru orantılı bir ilişkinin varlığı da gözlenmiştir. Yapmış olduğumuz diğer bir tespit de ekonomik hayatın sürdürüldüğü tüm sektörlerde (bazıları modern tarzda olmak üzere cami ve lojmanları bizzat yaptırmışlar ve bunların bazılarında din görevlilerinin maaşlarını da karşılamaktadırlar) cami ve mescitlerin bulunduğu ve din görevlilerinin iş çevreleri ile samimi bir iletişim ortamı oluşturdukları şeklindedir.

2.3.2. Veri Analizinde Kullanılan İstatistikî İşlemler.

Sosyal bilimlerde ‘olani’ tespit, gelecekte ‘olması muhtemel olanlar’ hakkında önemli bir veri teşkil eder. Ancak mevcut veriler gelecekte olacakları bilme garantisi vermezler. Örneğin K. Marx’ın kapitalist toplumdan komünist topluma geçme kehanetinin gerçekleşmediği gibi. Ancak sosyal hayatta tekrarlamalar olduğu için ilerde olabilecek bir olayı bir noktaya kadar önceden tahmin etmek mümkün olabilmektedir (Arslantürk, 1995, s.169). Bunun için elde ettiğimiz sonuçlar hem bilimsel olarak bir durum tespiti hem de ileriye yönelik kehanetler değil ama birtakım tahminlerde bulunmayı kolaylaştırabilir.

Arslantürk (1995) daha çok makro ve nitel çalışmalara ağırlık veren Kıta Avrupası’nın aksine Amerika’da daha çok mikro ve nicel araştırmalara önem verildiğini, nicel çalışmalarda en önemli metot ve tekniklerin matematik ve istatistik metot ve teknikler olduğunu belirterek “Sayı olarak ifadesi mümkün olan olay ve olguların birbirlerine bağıntıları istatistik kanunları şeklinde ifade edilirler. Sebepleri muhtelif, sonuçları aynı olan olaylar ele alınarak belirli bağıntılara varılır.” (s. 169)

ifadesine yer verir. Biz de nicel çalışmalarda kullanılan istatistik metot ve teknikleri kullandık.

Araştırmada deneklerin dinî tutum ve davranış düzeylerini belirlemek amacıyla Yıldız (1998)'in daha önce (Glock'un ölçeğinden yararlanarak) geliştirip uyguladığı dört boyutlu (Dini hayat ölçeği) dinî tutum ve davranış ölçeği kullanılmıştır.

Puanlama işleminde, ölçeğin her bir boyutu için deneklerin işaretledikleri cevapların puan değeri önceden belirlenmiştir. Buna göre bireyin her dinî boyuttan aldığı puanlar toplanmış daha sonra da dinî boyutların tamamından almış olduğu puanlar toplanarak kişinin toplam dinî tutum ve davranış puanları belirlenmiştir.

Yapılan istatistik işlemlerinde karşılaştırmalar dinî tutum ve davranış puanlarıyla demografi ve deneklerin ekonomik kalkınma kriterleri açısından kendilerini nasıl tanımladıklarına göre yapılmıştır. T testi iki farklı örneklem gurubunun ortalamalarını karşılaştırdığı için biz de hipotez testlerinde iki grup arasında T testi uyguladık. “T testi, iki örneklem grubu arasında ortalamalar açısından fark olup olmadığını araştırmak için kullanılır. T testi, bir gruptaki ortalamanın diğer gruptaki ortalamadan önemli derecede farklı olup olmadığını belirler” (Kalaycı, 2005, s. 74). Çoklu karşılaştırmalarda ise F testi olarak bilinen, varyans analiz (Anova-Manova, Post Hoc) testleri yapılarak uygulanmıştır. Yapılan analizler sonucunda p değeri 0.05'ten küçük bulunduğunda gruplar arasında anlamlı bir fark var demektir. P değeri 0.01'ten küçük çıktığında ise iki grup arasında daha yüksek düzeyde anlamlı (önemli) bir fark var demektir (Kalaycı, 2005, s.146). Gruplar arasında anlamlı bir fark bulunup-bulunmaması, hipotezimizin doğrulanıp-doğrulanmaması açısından önemli bir değerdir.

Çalışmamızın demografik değişkenlerle ilgili kısmında deneklerin dini tutum ve davranış düzeyleri bağımlı değişken, demografik özellikleri bağımsız değişken, deneklerin ekonomik kalkınma kriterleri açısından kendilerini belirledikleri kişisel özellikleri bağımlı değişken, dinî tutum ve davranış düzeyleri ise bağımsız değişken olarak değerlendirilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR

Bu bölümde, araştırmanın amaçları doğrultusunda toplanan bulgular ve analizler yer alacaktır.

3.1. DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLERLE İLGİLİ BULGULAR

3.1.1. Dinî Tutum ve Davranışlarla Demografik Değişkenler Arasındaki Korelasyonlar.

Tablo 10. Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamalarının Yaş Grupları, Medeni Durum, Meslek Grupları, Eğitim Düzeyi, Sosyo- Ekonomik Düzey ve Cinsiyet Değişkenleri ile Olan Korelasyonları

Değişkenler	Y. Grup.	M. Dur.	M. Grup.	E. Düz.	S-E. Düz.	Cinsiyet	DTD
Y. Grup.	1.000						
M. Dur.	-.451 **	1.000					
M. Grup.	-.144 **	.150 **	1.000				
E. Düz.	-.176 **	.226 **	.089 **	1.000			
S-E. Düz.	.069 *	-.057	-.064	.269 **	1.000		
Cinsiyet	-.210 **	.245 **	.218 **	.166 **	.016	1.000	
DTD	.178 **	-.252 **	-.072 *	-.137 **	.072 *	-.094 **	1.000

(** p< .01, *p< .05)

Tablo 10'da yer alan, dinî tutum ve davranışların bağımsız değişkenlerle olan korelasyon katsayılarının belirlenmesi Pearson moment-product yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir (Kalaycı, 2005, s.116). Bilgisayarda yapılan hesaplamalar neticesinde Dinî tutum ve davranış puan ortalamaları ile bağımsız değişkenleri oluşturan yaş grupları (p< .01), medeni durum (p< .01), meslek grupları (p< .05), eğitim düzeyi (p< .01), sosyo-ekonomik düzey (p< .05) ve cinsiyet değişkenleri (p< .01) arasında anlamlı bir korelasyon bulunmuştur. Bu sonuçlar ise cinsiyetle ilgili hipotez hariç, diğer hipotezlerimizi destekler niteliktedir. Ayrıca aynı tabloda bağımsız değişkenler ve kendi aralarındaki korelasyonlar da yer almaktadır.

3.1.1.1. Yaş Grupları ile İlgili Bulgular.

Tablo 11.Yaş Gruplarına Göre Dini Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları ve Standart Sapmaları

YAŞ GRUPLARI.	n	%	x	S
13 - 19	17	1.5	55.94	7.66
20 - 35	461	40.8	57.75	8.10
36 - 59	468	50.4	60.56	6.46
60 -	63	5.6	60.49	9.00
Cevapsız	19	1.7		
TOPLAM	1128	100.0		

Tablo 11 incelendiğinde deneklerin yaş gruplarına göre DTD puan ortalamaları arasında fark olduğu görülmektedir. Buna göre 36-59 yaş grubunun DTD puan ortalamaları diğer yaş gruplarına göre en yüksek, 13-19 yaş grubuna mensup olan deneklerin DTD puan ortalamaları en düşük olduğu görülmektedir.

Elde edilen verilere göre DTD puan ortalamaları arasındaki farkın önemli olup olmadığını test etmek amacıyla yaş grupları arasında varyans analizi yapılmış, sonuçlar Tablo 12’de gösterilmiştir.

Tablo 12.Yaş Gruplarına Göre Dini Tutum ve Davranış Puan Ortalamalarına İlişkin Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

KAYNAK	K T	S D	K O	F	p
Gruplar Arası	2293.095	3	764.365	14.131	p< .01
Gruplar İçi	59770.076	1105	54.091		
TOPLAM	62063.170	1108			Önemli

(ANOVA = ANalysis Of VAryans)

Tablo 12’de deneklerin yaş gruplarına göre dini tutum ve davranış puan ortalamalarına ilişkin varyans analizi (ANOVA) sonuçları incelendiğinde yaş grupları ile DTD puan ortalamaları arasındaki fark anlamlı bulunmuş ve p değeri yüksek düzeyde anlamlı çıkmıştır. Gruplar arasında bulunan anlamlı farkın hangi

gruplar arasında olduğunu test etmek için uygulanan F testi (Tukey HSD) sonuçları Tablo 13'te gösterilmiştir.

Tablo 13. Yaş Gruplarına Göre Dini Davranış Puan Ortalamalarına İlişkin F- Testi, Tukey HSD Sonuçları

YAŞ GRUPLARI	x	13-19	20-35	36-59	60 +
13 - 19	55.94				
20 - 35	57.75			p< .01	p< .05
36 - 59	60.56				
60 +	60.49				

Tablo 13'te yapılan Tukey H.S.D testi sonucunda, deneklerin yaş gruplarına göre DTD puan ortalamaları arasındaki anlamlı farkın 20-35 ile 36-59 yaş grupları ve 20-35 ile 60 ve üzeri yaş grupları arasındaki farklardan kaynaklandığı anlaşılmıştır. Ortaya çıkan bu sonuçlar ilgili hipotezimizi doğrular mahiyettedir.

3.1.1.2 Medeni Durumla İlgili Bulgular

Tablo 14. Deneklerin Medeni Durumlarına Göre Dini Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları

MEDENİ DURUM	n	%	x	S	t değeri	p
Evli	881	78.1	60.28	6.57	8.674	p< .01
Bekar	235	20.8	55.67	9.34		
Cevapsız	12	1.1				
TOPLAM	1128	100.0				Önemli

Deneklerin medenî durumlarına göre dinî tutum ve davranış puan ortalamalarına ilişkin bulgular Tablo 14'te verilmiştir. Tabloda yer alan verilere göre deneklerin medeni durumlarına göre DTD puan ortalamaları arasında fark vardır. Buna göre evli olan deneklerin DTD puan ortalamaları bekârlardan daha yüksek görünmektedir. Evli ve bekârlar arasındaki bu farkın anlamlı olup olmadığını belirlemek için t testi yapılmış ve DTD puan ortalamaları arasındaki farkın yüksek düzeyde anlamlı olduğu belirlenmiştir. Bulduğumuz sonuç ise hipotezimizin medeni durumla ilgili kısmının doğrulandığını göstermektedir.

3.1.1.3. Meslek Grupları ile İlgili Bulgular.

Tablo 15. Meslek Gruplarına Göre Dini Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları ve Standart Sapmaları

MESLEK GRUPLARI	n	%	x	S
Sanayici	64	5.7	57.70	7.44
Esnaf	309	27.4	60.09	6.44
Ticaret	149	13.2	60.03	7.53
Serbest Meslek	249	22.1	58.88	7.97
Ziraat	28	2.5	59.64	7.76
İşçi	135	12.0	57.87	7.95
İmalatçı	25	2.2	57.96	9.09
Cevapsız	169	15.0		
TOPLAM	1128	100.0		

Tablo 15’de deneklerin meslek türlerine göre DTD puan ortalamaları ve standart sapmaları görülmektedir. Tablo 15’de meslek türlerine göre deneklerin DTD puan ortalamaları ve standart sapmaları arasında fark vardır. Ayrıca DTD puan ortalamaları en yüksek olan deneklerin meslek türünü esnaf, en düşük olanları ise sanayiciler teşkil etmektedir. Elde edilen bulgulara göre meslek türleri açısından deneklerin DTD puan ortalamaları arasındaki farkın önemli olup olmadığını belirlemek amacıyla varyans analizi yapılmış ve sonuçlar Tablo16’da gösterilmiştir.

Tablo 16. Meslek Gruplarına Göre Dini Tutum ve Davranış Puan Ortalamalarına İlişkin Varyans Analizi

KAYNAK	K T	S D	K O	F	p
Gruplar Arası	800.993	6	133.499	2.424	p< .05
Gruplar İçi	52424.904	952	55.068		
TOPLAM	53225.898	958			Önemli

Tablo 16’da deneklerin meslek türlerine göre DTD puan ortalamaları ile ilgili kareler toplamı, serbestlik dereceleri, kareler ortalamaları ve F değeri bulunmaktadır. Yapılan varyans analizi sonucunda gruplar arasındaki farkın $p < .05$ düzeyinde anlamlı olduğu anlaşılmaktadır.

Gruplar arasında görülen farkın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek amacıyla F testi uygulanmış ve sonuçlar Tablo 17’ de gösterilmiştir.

Tablo 17. Meslek Gruplarına Göre Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamalarına İlişkin F testi, TUKEY HSD Sonuçları

M. GRUP.	x	San.	Esnaf	Tic.	S. Mes.	Ziraat	İşçi	İmalât.
Sanayici	57.70							
Esnaf	60.09						p<.05	
Ticaret	60.03							
S. Meslek	58.88							
Ziraat	59.64							
İşçi	57.87							
İmalatçı	57.96							

Tablo 17’ de DTD puan ortalamalarına göre esnaflarla işçiler arasında $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir fark görülmektedir. Diğer meslek türleri arasında ise anlamlı bir fark bulunmamıştır. Ortaya çıkan bu sonuçlar hipotezimizi doğrulamaktadır.

3.1.1.4. Eğitim Düzeyi ile İlgili Bulgular

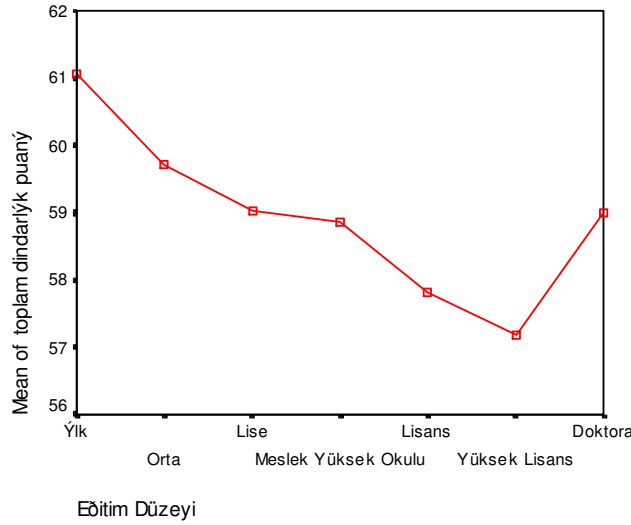
Tablo 18. Deneklerin Eğitim Düzeylerine Göre Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları ve standart sapmaları

E. DÜZEYİ	n	%	x	S
İlkokul	236	20.9	61.06	6.29
Ortaokul	179	15.9	59.70	6.59
Lise	338	30.0	59.02	7.84
M Y O	180	16.0	58.86	7.61
Lisans	148	13.1	57.82	8.36
Y. Lisans	31	2.7	57.19	9.06
Doktora	5	.4	59.00	6.08
Cevapsız	11	1.1		
TOPLAM	1128	100.0		

Eğitim düzeyi ile ilgili soruya deneklerin çok az bir kısmı (11 kişi) hariç, büyük bir çoğunluk (1117 kişi) cevap vermiştir. Tablo 18’de deneklerin eğitim düzeylerine göre DTD puan ortalamaları arasında fark görülmektedir. DTD puan ortalamaları

açısından İlkokul mezunlarının en yüksek, yüksek lisans mezunlarının en düşük düzeyde oldukları belirlenmiş bulunmaktadır. Eğitim düzeylerine göre DTD puan ortalamaları arasındaki farkın önemli olup olmadığını test etmek amacıyla varyans analizi yapılarak sonuçlar tablo 19’da gösterilmiştir.

Grafik 1. Eğitim ve DTD Düzeyinin Grafiği

Tablo 19. Deneklerin Eğitim Düzeylerine Göre Dini Tutum ve Davranış Puan Ortalamalarına İlişkin Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

KAYNAK	K T	S D	K O	F	p
Gruplar Arası	1287.345	6	214.557	3.905	p< .01
Gruplar İçi	60981.688	1110	54.938		
TOPLAM	62269.038	1116			Önemli

Tablo 19’da, deneklerin eğitim düzeylerine göre DTD puan ortalamaları ile ilgili kareler toplamı, serbestlik dereceleri, kareler ortalamaları ve F değeri bulunmaktadır. Yapılan varyans analizi sonucunda gruplar arasındaki farkın $p < .01$ düzeyinde önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Gruplar arasındaki bu farkın, hangi gruplar arasında gerçekleştiğini belirlemek için F testi uygulanmış ve sonuçlar Tablo 20’de gösterilmiştir.

Tablo 20. Dindarlık Ortalama Puanları Açısından Deneklerin Eğitim Düzeyi Değişkenine Uygulanan Tukey-HSD Testi Sonuçları

EĞİTİM DÜZEYİ	x	İlk.O	Orta.O	Lise	MYO	Lisans	Y. Lis.	Dokt .
İlkokul	61.06			p< .05	p< .05	p< .01		
Ortaokul	59.70							
Lise	59.02							
MYO	58.86							
Lisans	57.82							
Y. Lis.	57.19							
Doktora	59.00							

Tablo 20’de, eğitim düzeylerine göre deneklerin ilkokul mezunları ile lise mezunları, meslek yüksekokulu mezunları ve fakülte mezunları arasında DTD puan ortalamaları farkının önemli olduğu bulunmuştur. Alınan bu sonuçlar ise ilgili hipotezimizin doğrulandığını göstermektedir.

3.1.1..5. Sosyo-Ekonomik Düzeyle İlgili Bulgular

Tablo 21. Deneklerin Sosyo- Ekonomik Düzeylerine Göre Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları ve Standart Sapmaları

SOSYO-EKONOMİK DÜZEY	n	%	x	S
Düşük	173	15.3	58.85	7.34
Orta	756	67.0	59.15	7.48
İyi	174	15.4	60.75	7.19
Cevapsız	25	2.2		
TOPLAM	1128	100.0		7.43

Tablo 21’de deneklerin sosyo-ekonomik düzeylerine göre DTD puan ortalamaları ve standart sapmaları görülmektedir. Sosyo-ekonomik düzeylerine göre deneklerin DTD puan ortalamaları arasında fark vardır. Ayrıca DTD puan ortalamaları en yüksek olan deneklerin sosyo-ekonomik düzeyleri yüksek olanlar, DTD puan ortalamaları en düşük olan deneklerin ise sosyo-ekonomik düzeyleri düşük olanlar teşkil etmektedir.

Sosyo-ekonomik düzey açısından deneklerin DTD puan ortalamaları arasındaki farkın anlamlı olup olmadığını belirlemek amacıyla varyans analizi yapılmış ve sonuçlar Tablo 22’de gösterilmiştir.

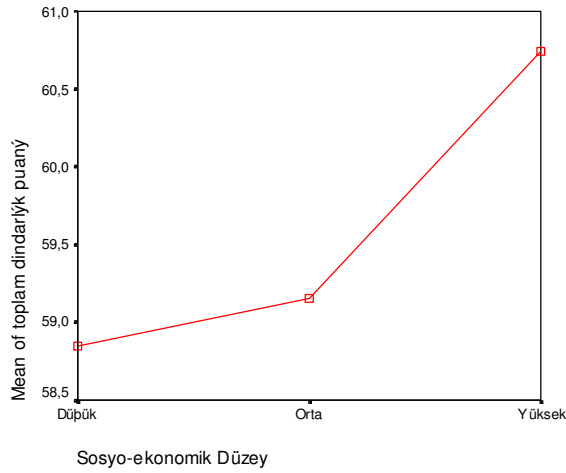
Tablo 22. Deneklerin Sosyo- Ekonomik Düzeylerine Göre Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamalarına İlişkin Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

KAYNAK	K T	S D	K O	F	p
Gruplar Arası	412.093	2	206.047	3.746	p< .05
Gruplar İçi	60505.167	1100	55.005		
TOPLAM	60917.260	1102			Önemli

Tablo 22’de deneklerin sosyo-ekonomik düzeylerine göre DTD puan ortalamaları ile ilgili kareler toplamı, serbestlik dereceleri, kareler ortalamaları ve F değeri bulunmaktadır. Yapılan varyans analizi sonucunda gruplar arasındaki farkın p< .05 düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir.

Gruplar arasındaki bu farkın hangi gruplar arasında gerçekleştiğini belirlemek için F testi uygulanmış ve sonuçlar Tablo 23’te gösterilmiştir.

Grafik 2. Sosyo-Ekonomik Düzey ve DTD Grafiği

Tablo 23. Dinî Tutum ve Davranışlar Açısından Deneklerin Sosyo-Ekonomik Düzeyleri ile İlgili Tukey HSD Testi Sonuçları

SOSYO-EKONOMİK DÜZEY	x	Düşük	Orta	Yüksek
Düşük	58.85		p< .05	p< .05
Orta	59.15			
Yüksek	60.75			

Tablo 23’de sosyo-ekonomik düzeyleri düşük olanlarla, orta ve yüksek olanlar arasında DTD puan ortalamaları farkının önemli olduğu görülmektedir. Ortaya çıkan bu sonuç ilgili hipotezimizin doğrulandığını göstermektedir.

3.1.1.6 Cinsiyet Değişkeni ile İlgili Bulgular.

Tablo 24. Deneklerin Cinsiyetlerine Göre Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları

CİNSİYET	n	%	x	S	t değeri	p
Erkek	953	84.5	59.65	7.28	3.158	p< .01
Kadın	171	15.2	57.70	8.17		
Cevapsız	4	.4				
TOPLAM	1128	100.0				Önemli

Tablo 24’te görüldüğü gibi deneklerin cinsiyetlerine göre yapılan DTD puan ortalamalarına ilişkin karşılaştırmalarda erkeklerin (n= 953), DTD puanları (x= 59.65; S= 7.28) ile, bayanların (n= 171) puanları (x= 57.70; S= 8.17) arasında fark olduğu anlaşılmıştır. Her iki grubun ortalamaları arasındaki farkın anlamlı olup olmadığını belirlemek amacıyla t testi yapılmıştır. Yapılan t testi sonucunda ortaya çıkan farkın anlamlı olduğu anlaşıldığı için ilgili hipotezimizin doğrulanmadığı anlaşılmıştır. Çünkü hipotezimiz deneklerin cinsiyetlerine göre DTT puan ortalamaları arasında anlamlı bir fark çıkmayacağı yönünde idi.

3.2. EKONOMİK KALKINMA KRİTERLERİ İLE İLGİLİ BULGULAR

3.2.1. Dini tutum ve Davranışlarla Tasarruf ve Tutumluluk, Çalışmaya Verilen Önem, Akılcı ve Yaratıcı Düşünce, Zaman Planlaması, İşe Verilen Önem, Eğitim Bilim ve Teknolojiye Verilen Önem ve Güvenilir Olmaya Verilen Önem Arasındaki Korelasyonlar.

Tablo 25. Dini tutum ve Davranışlarla Tasarruf ve Tutumluluk, Çalışmaya Verilen Önem, Akılcı ve Yaratıcı Düşünce, Zaman Planlaması, İşe Verilen Önem, Eğitim Bilim ve Teknolojiye Verilen önem ve Güvenilir Olmaya Verilen Önem Arasındaki Korelasyonlar

KARŞILAŞTIRMA	Tas. ve Tut.	Çalışma	Ak. ve Ya. Düş.	Z. Plan	İş. Ver. Ön.	E. ve Bilim	Gü. Olmak
DTD	,109**	,162**	,003	,097**	,077*	,114**	,078**

(* p< .05, ** p< .01)

Yukarıdaki tabloda dini tutum ve davranış puan ortalamaları ile bazı değişkenler arasındaki korelasyonlar gösterilmiştir. Tablo 25, DTD ile tasarruf ve tutumluluk, çalışmaya verilen önem, zaman planlaması, eğitim ve bilime verilen önem ve güvenilir olmak gibi değişkenler arasında p< .01 düzeyinde; işe verilen önem değişkeni arasında p< .05 düzeyinde anlamlı korelasyonların olduğu, akılcı ve yaratıcı düşünce arasında ise bir korelasyon bulunmadığını göstermektedir.

3.2.1.1. Tasarruf ve Tutumlulukla İlgili Bulgular

Tablo 26. Tasarruf ve Tutumluluk Açısından Dini Tutum ve Davranış Puan ortalamaları Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları

TASARRUF ve TUTUMLULUK	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	1021	90.51	59.49	7.38	3.621	p< .01
Olumsuz	70	6.20	56.16	8.39		
Cevapsız	37	3.29				
TOPLAM	1128	100.00				Önemli

Tasarruf ve tutumluluk açısından denekler (tutumlu / tasarruflu, müsrif / cimri anlamında, *olumlu* ve *olumsuz* olmak üzere) iki grupta değerlendirilmiştir. Tablo 26'da olumlu grupta olan deneklerin (n= 1021; % 90.51) DTD puan ortalamaları

($x= 59.49$; $S= 7.38$), olumsuz grupta olanların ($n = 70$; % 6.20) D.T.D Puan ortalamalarının ($x= 56.16$; $S=8.39$) olduğu ve her iki grupta DTD puan ortalamaları ve tüm değerlerin birbirinden farklı olduğu görülmektedir. DTD puan ortalamaları arasındaki bu farkın anlamlı (önemli) olup-olmadığını test etmek için t testi yapılmış ve t değerinin (3.621) olduğu, iki grup arasındaki farkın da $p< .01$ düzeyinde anlamlı olduğu anlaşılmıştır. Yaptığımız t testi ile elde edilen bu sonuçlar ilgili hipotezimizin doğrulandığını göstermektedir.

3.2.1.2. Çalışmaya Verilen Önemle İlgili Bulgular.

Tablo 27. Çalışmaya Verilen Önem Açısından Deneklerin Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları

ÇALIŞMAYA VER. ÖNEM	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	847	75.08	59.96	7.00	5.378	$p< .01$
Olumsuz	232	20.56	57.03	8.51		
CEVAPSIZ	99	4.36				
TOPLAM	1128	100.00				Önemli

Kendi kişisel özelliklerini çalışmaya verdikleri öneme göre tanımlamaları göz önünde bulundurulduğunda, çalışmaya önem verenler (olumlu) ve çalışmaya gerekli önemi vermeyenler (olumsuz) olmak üzere iki grupta değerlendirilmiştir. Buna göre Tablo 27’de olumlu grubu oluşturanların ($n= 847$; % 75.08) DTD puan ortalamaları ($x= 59.96$; $S= 7.00$), olumsuz grubu oluşturanların ($n= 232$; % 20.56) DTD puan ortalamaları ($x= 57.03$; $S= 8.51$) arasında fark bulunmaktadır. Her iki grubun DTD puan ortalamaları arasındaki farkın anlamlı olup olmadığını belirlemek amacıyla t testi yapılmıştır. Yapılan bu test sonucunda t değeri 5.378 ve gruplar arasındaki fark ($p< .01$) anlamlı bulunmuştur. Bulunan bu sonuçlar ilgili hipotezimizi doğrular niteliktedir.

3.2.1.3. Akılcı ve Yaratıcı Düşünce ile İlgili Bulgular.

Tablo 28. Akılcı ve Yaratıcı Düşünce Açısından Grupların Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları

Ak. ve Yar. Düş.	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	1073	95.12	59.37	7.46	.099	p> .05
Olumsuz	36	3.19	59.25	7.58		
Cevapsız	19	1.69				
TOPLAM	1128	100.00				Önemsiz

Tablo 28’de akılcı ve yaratıcı düşünce ile yeniliklere açık olmak konusunda deneklerin kendilerini değerlendirme biçimine göre olumlu grubu (n= 1073; %95.12) oluşturanların DTD puan ortalamaları (x= 59.37; S= 7.46), olumsuz grubu oluşturanların(n= 36; % 3.19) DTD puan ortalamaları (x= 59.25; S= 7.58) arasında fark görülmektedir. Bu farkın önemli olup olmadığını anlamak için t testi yapılmıştır. Yapılan t testi sonucunda t değeri .099 bulunmuş ve iki grup arasındaki farkın p> 0.05 düzeyinde olduğu anlaşılmıştır. Bu sonuç ise iki grup arasında dinî tutum ve davranışlar açısından anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir. Bu durumda hipotezimiz doğrulanmamıştır.

3.2.1.4. Zaman Planlaması ile İlgili Bulgular.

Tablo 29. Deneklerin Zaman Planlaması Yapmaları Açısından Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları

ZAMAN PLAN.	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	594	52.65	60.03	7.45	-3.241	p < .01
Olumsuz	512	45.39	58.57	7.41		
Cevapsız	22	1.96				
TOPLAM	1128	100.00				Önemli

Tablo 29’da zaman planlaması yaptıklarını ifade eden denekler olumlu, zaman planlaması yapamadıklarını belirtenler olumsuz grubu oluşturacak şekilde gruplandırılmışlardır. Buna göre olumlu grubu oluşturanların (n= 594; % 52.65)

DTD puan ortalamaları ($x= 60.03$; $S= 7.45$), olumsuz grubun ($n= 512$; % 45.39) DTD puan ortalamaları ($x= 58.57$; $S= 7.41$) arasında fark vardır. Belirlenen bu farkın anlamlı olup olmadığını anlamak için t testi yapılmıştır. Yapılan t testi sonucunda t değerinin -3.241 olduğu ve iki grup arasındaki farkın $p < .01$ düzeyinde anlamlı olduğu anlaşılmıştır. Bulunan bu sonuca göre ilgili hipotezimiz doğrulanmamıştır.

3.2.1.5. İşe Verilen Önemle İlgili Bulgular.

Tablo 30. İşe Verilen Öneme Göre Deneklerin Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları

İŞE VER. ÖNEM	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	612	54.25	59.87	7.27	-2.529	$p < .05$
Olumsuz	472	41.84	58.72	7.61		
Cevapsız	44	3.91				
TOPLAM	1128	100.00				Önemli

Denekler işe verdikleri önem açısından olumlu ve olumsuz olmak üzere iki grupta değerlendirilmiştir. Tablo 30'da gösterilen olumlu grubun ($n= 612$; % 54.25) DTD puan ortalamaları ($x= 59.87$; $S= 7.27$), olumsuz grubun ($n= 472$; % 41.84) DTD puan ortalamaları ($x= 58.72$; $S= 7.61$) arasında fark bulunmaktadır. Bu farkın önemli olup olmadığını anlamak için t testi yapılmıştır. Test sonucuna göre t değeri -2.529 olduğu ve iki grup arasındaki DTD puan ortalamalarına ilişkin fark $P < .05$ düzeyinde anlamlı olduğu anlaşılmıştır. Bulunan bu sonuca göre ilgili hipotezimiz doğrulanmıştır.

3.2.1.6. Eğitim, Bilim ve Teknolojik Gelişmelere Verilen Önemle İlgili Bulgular.

Tablo 31. Eğitim, Bilim ve Teknolojik Gelişmeler Açısından Deneklerin Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları

EĞİT. BİL. TEK.	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	1046	92.73	59.54	7.24	-3.834	$p < .01$
Olumsuz	64	5.67	55.88	10.03		
Cevapsız	18	1.60				
TOPLAM	1128	100.00				Önemli

Tablo 31’de denekler, teknolojik gelişmeleri ortaya çıkarmak, ona katkıda bulunmak ve izlemek, hizmetlerin düzeyini yükselterek yüksek verim ve kaliteye ulaşmak için, eğitim ve bilime önem vererek destekleyenlerle, önem vermeyenler olumlu ve olumsuz olmak üzere iki grupta incelenmiştir. Buna göre olumlu grupta yer alanların (n= 1046; % 92.73) DTD puan ortalamaları (\bar{x} = 59.54; S= 7.24), olumsuz grupta yer alanların (n= 64; % 5.67) DTD puan ortalamaları (\bar{x} = 55.88; S= 10.03) arasında fark vardır. İki grup arasındaki farkın anlamlı olup olmadığını belirlemek amacıyla t testi yapılmıştır. Yapılan t testi sonucunda t değerinin -3.834 olduğu, gruplar arasındaki farkın $p < .01$ düzeyinde anlamlı olduğu anlaşılmıştır. Elde ettiğimiz bu bulgular, ilgili hipotezimizi doğrular mahiyettedir.

1.2.1.7. Bireyin Kendisinin Güvenilir Olması ile İlgili Bulgular.

Tablo 32. Deneklerin Güvenilir Olmak Açısından Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t testi Sonuçları

G. OLMAK	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	1097	97.25	59.49	7.40	-2.606	$p < .01$
Olumsuz	18	1.59	54.89	9.15		
Cevapsız	14	1.16				
TOPLAM	1128	100.00				

Kendilerini güven duygusuna gereken önemi veren veya vermeyen bir kişi olarak tanımlayan denekler olumlu ve olumsuz olmak üzere iki grupta incelenmiştir. Olumlu grubun (n= 1097; % 97.25) DTD puan ortalamaları (\bar{x} = 59.49; S= 7.40), günümüzde güven duygusuna gereken önem verilmediği için kendilerinin de önem vermediklerini belirten olumsuz grubun (n= 18; % 1.59) DTD puan ortalamaları (\bar{x} = 54.89; S= 9.15) arasında fark olduğu görülmektedir. Ortaya çıkan bu farkların anlamlı olup olmadığını belirlemek amacıyla t testi yapılmıştır. Yapılan test sonucunda t değerinin -2.606 olduğu ve gruplar arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark olduğu belirlenmiştir. Tablo 32’ de bulunan bu sonuç ilgili hipotezimizi doğrular mahiyettedir.

3.2.2. Müteşebbislik, Sahip Olduklarıyla Yetinmek, Ortak İş Yapmak, Gerekli Tüketim Harcamalarını Yapmak, Tembelliğe Yer Vermeyen Bir Kader ve Tevekkül Anlayışı, Enerji Tüketimi, Kutsal Gün ve Gecelere Verilen Önemle Dinî Tutum ve Davranış Ortalamaları Arasındaki Korelasyonlar

Tablo 33. Müteşebbislik, Sahip Olduklarıyla Yetinmek, Ortak İş Yapmak, Gerekli Tüketim Harcamalarını Yapmak, Tembelliğe Yer Vermeyen Bir Kader ve Tevekkül Anlayışı, Enerji Tüketimi, Kutsal Gün ve Gecelere Verilen Önemle Dinî Tutum ve Davranış Ortalamaları Arasındaki Korelasyonlar

KARŞI LAŞ.	Müteşebbislik	Sahip Ol. yetinmek	Ortak İş	Gerekli Tük.	Kad. ve Tev.	Enerji T.	Kut. G. ve G.
DTD	-,081**	-,216**	,041	,045	,036	-,028	,270**

(** p< .01)

Tablo 33'te, deneklerin dinî tutum ve davranış puan ortalamaları ile müteşebbislik anlayışı, sahip olduklarıyla yetinme anlayışı ve kutsal gün ve gecelere verilen önem arasında p< .01 düzeyinde anlamlı, diğer değişkenler arasında p> .05 olduğu için anlamlı bir ilişkinin olmadığı anlaşılmıştır.

3.2.2.1. Müteşebbislik Zihniyeti ile İlgili Bulgular

Tablo 34. Deneklerin Müteşebbislik Açısından Dini Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t testi Sonuçları

MÜTEŞEBBİSLİK	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	487	43.17	58.72	8.05	2.698	p< .01
Olumsuz	607	53.81	59.94	6.83		
Cevapsız	34	3.02				
TOPLAM	1128	100.00				Önemli

Tablo 34'te deneklerin kendilerini müteşebbislik açısından değerlendirme biçimlerine göre olumlu ve olumsuz olmak üzere iki grup bulunmaktadır. Bu gruplardan müteşebbislik bakımından olumlu olanların (n= 487; % 43.17) DTD puan ortalamaları (x= 58.72; S= 8.05), müteşebbis yapıda olmayanların oluşturduğu olumsuz grubun (n= 607; %= 53.81) DTD puan ortalamaları (x= 59.94; S= 6.83) arasında bir fark vardır. Grupların DTD puan ortalamaları arasındaki bu farkın istatistik açıdan anlamlı olup olmadığını araştırmak için t testi uygulanmıştır.

Yapılan t testi sonucunda t değerinin 2.698 ve gruplar arasındaki farkın $p < .01$ düzeyinde anlamlı olduğu belirlenmiştir.

Bu sonuca göre, müteşebbislik zihniyetiyle dini tutum ve davranış düzeyi arasında negatif yönde bir fark olduğu için hipotezimizin doğrulandığını söyleyebiliriz.

3.2.2.2. Deneklerin Sahip Olduklarıyla Yetinme Anlayışlarıyla İlgili Bulgular

Tablo 35. Deneklerin Sahip Olduklarıyla Yetinme Anlayışlarına Göre Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları

KANAAT KARLIK A.	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	238	21.09	56.36	8.81	7.318	$p < .01$
Olumsuz	858	76.06	60.26	6.79		
Cevapsız	32	2.85				
TOPLAM	1128	100.00				Önemli

Denekler sahip olduklarıyla yetinme anlayışları açısından incelendiğinde *neden daha fazlasına sahip olmayayım* düşüncesinde olanlar Tablo 35’de olumlu gurubu oluşturmuştur. Sahip olduklarıyla yetinebileceklerini belirtenler ise olumsuz grupta yer almışlardır. Bu durumda sahip olduklarıyla yetinme yönünden olumlu gurubun ($n = 238$; % 21.09) DTD puan ortalamaları ($x = 56.36$), Olumsuz gurubun ($n = 858$; % 76.06) DTD puan ortalamalarından daha düşük düzeyde olduğu gözlenmiştir. Her iki grup arasındaki fark ($t = 7.318$) $p < .01$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Bulunan bu sonuç ise dindarlık düzeyinin artması ile sahip olduklarıyla yetinme anlayışının artması arasında doğru orantılı bir farkı ve ilgili hipotezimizin doğrulandığını göstermektedir. Ekonomik kalkınmada sahip olduklarıyla yetinme uygulaması ise olumsuz bir durumdur.

3.2.2.3. Beraber (Ortak) İş Yapma Anlayışıyla İlgili Bulgular

Tablo 36. Beraber (Ortak) İş Yapmak Açısından Deneklerin Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t testi Sonuçları

ORTAK İŞ YAPMAK	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	416	36.87	59.69	7.60	-1.326	p> .05
Olumsuz	665	58.95	59.07	7.43		
Cevapsız	47	4.18				
TOPLAM	1128	100.00				Önemsiz

Tablo 36’da başkalarıyla beraber (ortak) iş yapabileceklerini ifade eden denekler olumlu grupta, diğerleri ise olumsuz grupta yer almışlardır. Ortak iş yapma konusunda olumlu bulunan gurubun (n= 416; % 36.87) dindarlık puan ortalamaları (x= 59.69), olumsuz gurubun (n= 665; % 58.95) dindarlık puan ortalamalarından (x= 59.07) daha yüksek bulunmuştur. Ancak iki grup arasındaki fark (t= - 1.326) p> .05 düzeyinde olduğu için, iki grup arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı anlaşılmıştır. Tablo 36’da olumlu gurubun dindarlık ortalama puanı olumsuz gurubun dindarlık ortalama puanından çok az bir farkla önde olmasına rağmen gruplar arasında sayı itibarı ile fark vardır. Buna göre olumlu grup diğer guruptan 249 kişi daha azdır, iki grup arasında % 22.08 ‘lik bir fark göze çarpmasına rağmen yapılan t testi sonuçları ilgili hipotezimizi doğrulamamaktadır.

3.2.2.4. Tüketim Harcamaları ile İlgili Bulgular

Tablo 37. Tüketim Harcamaları Açısından Deneklerin Dini Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları

TÜKETİM HARCAMASI	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	1060	93.97	59.42	7.44	-1.511	p> .05
Olumsuz	43	3.81	57.67	7.59		
Cevapsız	25	2.22				
TOPLAM	1128	100.00				Önemsiz

Tüketim harcamaları açısından *gerekli harcamaları yapabilirim* görüşünde olan denekler Tablo 37’de olumlu grubu, tüketim konusunda, gerekli harcamaları yapmaktan kaçınırım görüşünde olanlar ise ekonomik kalkınma kriterleri açısından olumsuz grubu oluşturmaktadırlar. Bu tabloda gösterilen olumlu grubun (n= 1060; % 93.97) DTD puan ortalamaları (x= 59.42), olumsuz grubun (n= 43; % 3.81) DTD puan ortalamalarından daha yüksek olduğu görülmektedir. Ancak iki grup arasında görülen bu fark (t= -1.511) p> .05 çıktığı için anlamlı bulunmamıştır. Sonuç olarak Tablo 37’de karşımıza çıkan bu bulgular ilgili hipotezimizin doğrulanmadığını, ancak dini tutum ve davranış düzeyi yüksek olanların gerekli harcamaları yapabilecekleri yönünde bulunmuştur.

3.2.2.5. Tembelliğe Yer Vermeyen Bir Kader ve Tevekkül Anlayışıyla İlgili Bulgular

Tablo 38. Deneklerin Tembelliğe Yer Vermeyen Kader ve Tevekkül Anlayışlarına Göre Dini Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları

KADER VE TEVEKKÜL	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	957	84.84	59.45	7.38	-1.200	p> .05
Olumsuz	135	11.96	58.63	8.06		
Cevapsız	36	3.20				
TOPLAM	1128	100.00				Önemsiz

Tablo 38’de tembelliğe yer vermeyen kader ve tevekkül anlayışına göre olumlu manâda kader ve tevekkül anlayışında olanlarla, olumsuz bir kader ve tevekkül anlayışına sahip olanlar olmak üzere iki grupta incelenmişlerdir. Buna göre olumlu tevekkül ve kader anlayışında olanların (n= 957; % 84.84) DTT puan ortalamaları (x= 59.45), kader ve tevekkül anlayışı açısından olumsuz gurubu oluşturanların (n= 135; % 11.96) puan ortalamalarından (x= 58.63) daha yüksek olduğu görülmektedir. Bununla beraber iki grup arasında (t= -1.200) p> .05 olması nedeniyle ortaya çıkan fark önemli bulunmamıştır. İki grup arasında istatistik açıdan bir fark bulunmaması ilgili hipotezimizin doğrulanmadığını göstermektedir.

3.2.2.6. Modern Bir Hayatın Gerektirdiği Düzeyde Enerji Kullanımıyla İlgili Bulgular

Tablo 39. Deneklerin Modern Bir Hayatın Gerektirdiği Düzeyde Enerji Kullanımlarına Göre Dini Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t testi Sonuçları

ENERJİ TÜKETİMİ	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	540	47.87	59.18	7.64	.912	p> .05
Olumsuz	542	48.04	59.59	7.31		
Cevapsız	46	4.09				
TOPLAM	1128	100.00				Önemsiz

Tablo 39’da *enerji tüketimlerinin modern bir yaşamın gerektirdiği düzeyde olduğunu* belirtenler ve *enerji tüketimlerinin modern bir yaşamın gerektirdiği düzeyde olmadığını* ifade eden denekler, ekonomik kriterler açısından olumlu ve olumsuz iki grupta değerlendirilmiştir. Olumlu grubun (n= 540; % 47.87) DTD puan ortalaması (x= 59.18), olumsuz grubun (n= 542; % 48.04) DTD puan (x= 59.59) ortalamasından daha düşük düzeydedir. İki grup arasındaki puan farkı (t= .912) p> .05 olduğu için anlamlı bir fark bulunmamıştır. Ortaya çıkan bu sonuç, ilgili hipotezimizin doğrulanmadığını göstermektedir.

3.2.2.7. Dinî Bayramlar Kutsal gün, Gece ve Mekanlara Verilen Önem ve Ziyaretlerle İlgili Bulgular

Tablo 40. Dinî Bayramlar Kutsal Gün, Gece ve Mekânlara Verilen Önem ve Ziyaretlerle İlgili Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları

KUTSAL GÜN VE GECELER	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	890	78.90	60.42	6.26	-9.303	p< .01
Olumsuz	213	18.88	55.43	9.62		
Cevapsız	25	2.22				
TOPLAM	1128	100.00				Önemli

Tablo 40’ta, dinî bayramlar, kutsal gün, gece ve mekânlara önem verip gerekli ziyaretleri yerine getirdiklerini ifade edenler olumlu grup bu gibi uygulamalara itibar etmeyenler ise olumsuz grubu oluşturmuştur. Buna göre olumlu grupta yer alan

deneklerin (n= 890; % 78.90) DTD puan ortalamaları (x= 60.42), olumsuz grubun (n= 213; % 18.88) puan (x= 55.43) ortalamasından daha yüksek düzeyde olduğu görülmüştür. Her iki grup arasındaki fark (t= - 9.303) $p < .01$ gibi yüksek düzeyde önemli bulunmuştur. Ortaya çıkan bu sonuç ilgili hipotezimizin doğrulandığını göstermektedir.

3.2.3. Doğruluk ve Dürüstlüğe Verilen Önem, Bireyin Ekonomik İmkânlarının Gelişmesi, Başkalarına Güven ve Tüm Yaşam ve Çalışma Hayatında Sevgi Unsuru ile Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki Korelasyonlar.

Tablo 41. Doğruluk ve Dürüstlüğe Verilen Önem, Bireyin Ekonomik İmkânlarının Gelişmesi, Başkalarına Güven ve Tüm Yaşam ve Çalışma Hayatında Sevgi Unsuru ile Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki Korelasyonlar

KARŞI LAŞTIRMA	Doğruluk ve Dürüstlük	Ekonomik Gelişme	Başkalarına Güven	Sevgi Unsuru
DTD	,181**	,248**	-,039	,159**

(** $p < .01$)

Tablo 41’de dinî tutum ve davranışlarla doğruluk ve dürüstlüğe verilen önem, ekonomik imkânların gelişmesi, tüm yaşam ve çalışma hayatında sevgi unsuru arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı ilişki olduğu, başkalarına güvenle ilgili anlamlı bir ilişki olmadığı görülmektedir.

3.2.3.1. Doğruluk ve Dürüstlüğe Verilen Önemle İlgili Bulgular

Tablo 42. Doğruluk ve Dürüstlüğe Verilen Önem Açısından Deneklerin Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları

DOĞRULUK VE DÜRÜSTLÜK	SAYI	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	910	80.67	60.01	6.96	-6.123	$p < .01$
Olumsuz	197	17.93	56.51	8.63		
Cevapsız	21	1.40				
TOPLAM	1128	100.00				Önemli

Tablo 42’de *doğruluk ve dürüstlüğe gereken önemi* verdiği belirtenler olumlu, *bu gibi değerlere itibar etmek her (zaman) yerde geçerli değildir* görüşünde olanlar olumsuz grubu oluşturmuşlardır. Olumlu grubun (n= 910; % 80.67) DTD

puan ortalaması ($x= 60.01$), olumsuz grubun ($n= 197$; % 17.93) D.T.D puan ortalamasından ($x= 56.51$) daha yüksek bulunmuştur. İki grup arasındaki fark ($t= -6.123$) $p< .01$ düzeyinde anlamlı olduğu anlaşılmıştır. Ortaya çıkan bu sonuç, konuyla ilgili hipotezimizi doğrular mahiyettedir.

3.2.3.2. Bireyin Ekonomik İmkânlarının Gelişmesiyle İlgili Bulgular

Tablo 43. Bireyin Ekonomik İmkânlarının Gelişmesiyle İlgili Dinî Tutum ve Davranış Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları

EKONOMİK GELİŞME	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	860	76.24	60.36	6.15	-8.488	$p< .01$
Olumsuz	244	21.61	55.90	10.21		
Cevapsız	24	2.15				
TOPLAM	1128	100.00				Önemli

Tablo 43'te ekonomik imkânlarının gelişmesinde dinî tutum ve davranışlarının olumlu rolü olmuştur görüşünde olanlar olumlu, olumsuz rolü olmuştur veya hiçbir rolü olmamıştır, görüşünde olanlar olumsuz grubu oluşturmuşlardır. Yukarıda yer alan olumlu grubun ($n= 860$; % 76.24) DTD puan ortalaması ($x= 60.36$), olumsuz grubun ($n= 244$; % 21.61) DTD puan ($x= 55.90$) ortalamasından daha yüksek düzeyde olduğu görülmektedir. İki grup arasındaki bu fark ($t= -8.488$) $p< .01$ düzeyinde önemli bulunmuştur. Bu sonuç ilgili hipotezimizin doğrulandığını göstermektedir.

3.2.3.3. Başkalarına Güvenle İlgili Bulgular

Tablo 44. Başkalarına Güven Açısından Dinî Tutum ve Davranış Puan Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları

BAŞKALARINA GÜVEN	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	239	21.18	58.76	8.10	1.301	$p> .05$
Olumsuz	866	76.77	59.47	7.29		
Cevapsız	23	2.05				
TOPLAM	1128	100.00				Önemsiz

Tablo 44'te *genel olarak başkalarına güven duyabileceklerini* ifade edenler *olumlu*, *başkalarına güven duymayacaklarını* ifade edenler *olumsuz* grupta yer almışlardır. Başkalarına güven duyabilirim görüşünde olan olumlu grubun (n= 239; % 21.18) DTD puan ortalamasından (x= 58.76), olumsuz grubun (n= 866, % 76.77) DTD puan ortalaması (x= 59.47) daha yüksektir. İki gurup arasındaki fark (t= 1.301) $p > .05$ önemli bulunmadığı için başkalarına güven açısından deneklerin dinî tutum ve davranış puan ortalamaları arasında önemli bir fark bulunmamıştır. Hipotezimiz yapılan istatistik işlemler sonucunda mikro ve nicel açıdan doğrulanmamıştır. Ancak makro ve nitel açıdan doğrulanmıştır diyebiliriz.

3.2.3.4. Tüm Yaşam ve Çalışma Hayatında Sevgi Unsuruna Verilen Önem ile İlgili Bulgular

Tablo 45. Tüm Yaşam ve Çalışma Hayatında Sevgi Unsuru İle İlgili Dinî Tutum ve Davranış Ortalamaları, Standart Sapmaları ve t Testi Sonuçları

SEVGİ UNSURU	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	913	80.93	59.90	7.71	-5.334	$p < .01$
Olumsuz	192	17.02	56.77	8.62		
Cevapsız	23	2.05				
TOPLAM	1128	100.00				Önemli

Tablo 45'de *tüm yaşam ve çalışma hayatında sevgi unsuru gereklidir* görüşünde olanlar *olumlu*, *gerekli değildir herkes işini yapsın yeter* görüşünde olanlar ise *olumsuz* grupta yer almışlardır. Buna göre Olumlu grupta yer alanların (n= 913; % 80.93) DTD Puan ortalaması (x= 59.90), olumsuz grubu oluşturanların (n= 192 ; % 17.02) DTD puan ortalamasından (x= 56.77) daha yüksek bulunmuştur. Her iki gurup arasındaki fark (t= -5.334) $p < .01$ önemli bulunduğu için ilgili hipotezimizin doğrulandığını belirtebiliriz.

3.2.4. Ekonomik Bölgelere Göre Bireylerin Sahip Olduklarıyla Yetinme, Dinî Bayramlar, Kutsal Gün, Gece ve Mekanlara Verilen Önem ve Ziyaretler, Bireyin Ekonomik İmkânlarının Gelişmesi ile Dinî Davranış Boyutu Arasındaki Korelasyonlar

Tablo 46. Ekonomik Bölgelere Göre Bireylerin Sahip Olduklarıyla Yetinme, Dinî Bayramlar, Kutsal Gün, Gece ve Mekânlara Verilen Önem ve Ziyaretler, Bireyin Ekonomik İmkânlarının Gelişmesi ile Dinî Davranış Boyutu Arasındaki Korelasyonlar

KARŞILAŞTIRMA	Sahip Olduk. yetinme	Kutsal g ve g	Ekonomik gelişme	Dinî davranış
Ekonomik Bölgeler	-,072*	-,008	,119**	-,137**

(* p< .05, ** p< .01)

Tablo 46’da Ekonomik bölgelere göre deneklerin sahip olduklarıyla yetinme yaklaşımı arasında p< .05, ekonomik gelişmelerinde dindarlıklarının rolü olduğunu kabul edenler ve dini davranışlar arasında p< .01 düzeyinde anlamlı bir korelasyon vardır, kutsal zamanlar ve mekânlarla verilen önem açısından bir korelasyon yoktur.

3.2.4.1. Ekonomik Bölgelere Göre Deneklerin Sahip Olduklarıyla Yetinme Anlayışlarıyla İlgili Bulgular

Tablo 47. Ekonomik Bölgelere Göre Deneklerin Sahip Olduklarıyla Yetinme Anlayışlarıyla İlgili Puan Ortalamaları ve Standart Sapmaları

EKONOMİK BÖLGELER	n	%	S	x
Ege. E. B	442	39.18	.43	1.24
İç Anadolu.E.B	317	28.10	.42	1.23
Akdeniz.E.B	337	29.87	.38	1.17
Cevapsız	32	2.85		
TOPLAM	1128	100.00	.41	

Tablo 47’de deneklerin (kişilik yapısı olarak) ekonomik kalkınama kriterleri açısından önemli olan, neden daha fazlasına sahip olmayayım, anlayışında olanların ortalamaları Ege Ekonomik Bölgesinde (n= 442; % 39.18; x= 1.24) en yüksek, İç Anadolu Ekonomik bölgesinde (n= 317; % 28.10; x= 1.23) ve Akdeniz Ekonomik Bölgesinde (n= 337; % 29.87; x= 1.17) en düşük düzeyde olduğu ve kanaatkarlık açısından ekonomik bölgeler arasında farklılıklar bulunduğu anlaşılmıştır.

Ekonomik bölgeler arasındaki farkın önemli olup olmadığını öğrenmek için varyans analizi yapılmış ve sonuçlar Tablo 48’de gösterilmiştir.

Tablo 48. Ekonomik Bölgelere Göre Deneklerin Sahip Oldukları ile Yetinme Anlayışlarına İlişkin Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

KAYNAK	K T	S D	K O	F	p
Gruplar Arası	1.136	2	.568	3.351	p< .05
Gruplar İçi	185.182	1093	.169		
TOPLAM	186.318	1095			Önemli

Tablo 48’de, gruplar arasında $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir fark bulunmuştur. Bulunan bu farkın hangi gruplar arasında anlamlı olduğunu belirlemek için F testi yapılmış ve sonuçlar Tablo 49’da gösterilmiştir.

Tablo 49. Ekonomik Bölgelere Göre Deneklerin Sahip Olduklarıyla Yetinme Anlayışı İle İlgili Puan Ortalamalarına İlişkin F Testi, Tukey HSD Sonuçları

EKONOMİK BÖLGELER	x	Eg E.B	İç Anadolu E.B	Akdeniz E.B
Ege.E.B	1.24			p< .05
İç Anadolu.E.B	1.23			
Akdeniz. E.B	1.17			

Tablo 49’de Ekonomik bölgelere göre bireylerin sahip olduklarıyla yetinme anlayışlarıyla ilgili yapılan karşılaştırmada Ege Ekonomik Bölgesi ile Akdeniz Ekonomik Bölgesi arasında $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir fark bulunmuştur.

3.2.4.2. Ekonomik Bölgelere Göre Kutsal Gün, Gece ve Bayramlara Verilen Önemle İlgili Bulgular

Tablo 50. Ekonomik Bölgelere Göre Kutsal Gün, Gece ve Bayramlara Verilen Önemle İlgili Puan Ortalamaları ve Standart Sapmaları

EKONOMİK BÖLGELER	n	%	S	x
Ege.E.B	444	39.36	.38	1.82
İç Anadolu.E.B	323	28.63	.42	1.77
Akdeniz.E.B	336	29.78	.38	1.82
CEVAPSIZ	25	2.23		
TOPLAM	1128	100.00	.39	

Tablo 50’de deneklerin Ekonomik Bölgelere göre kutsal gün, gece ve bayramlara verdikleri önemle ilgili puan ortalamaları arasında fark vardır. Görülen

bu farkın anlamlı olup olmadığını anlamak için varyans analizi yapılmış ve sonuçlar tablo 51’de gösterilmiştir.

Tablo 51. Ekonomik Bölgelere Göre Kutsal Gün, Gece ve Bayramlara Verilen Önemle İlgili Puan Ortalamalarına İlişkin Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

KAYNAK	K T	S D	K O	F	p
Gruplar Arası	.699	2	.350	2.248	p> .05
Gruplar İçi	171.168	1100	.156		
TOPLAM	171.868	1102			Önemsiz

Kutsal gün ve gecelere verilen önem açısından ekonomik bölgeler arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır. Yaptığımız istatistik işlemleri neticesinde Ege ve Akdeniz Ekonomik Bölgelerinde aynı düzeyde olan kutsal gün ve gecelere katılımı ilgili ortalamalar, İç Anadolu ekonomik Bölgesinden daha düşük görünmektedir.

3.2.4.3. Ekonomik Bölgelere Göre Deneklerin Ekonomik Gelişmelerinde Dinî Tutum ve Davranışlarının Rolü Olduğunu Kabul Edenlerle İlgili Bulgular.

Tablo 52. Ekonomik Bölgelere Göre, Ekonomik İmkanlarının Gelişmesinde Dinî Tutum ve Davranışlarının Rolü Olduğunu Kabul Edenlerle İlgili Puan Ortalamaları ve Standart Sapmaları

EKONOMİK BÖLGELER	n	%	S	x
Ege.E.B	438	38.82	.44	1.74
İç Anadolu.E.B	325	28.81	.43	1.76
Akdeniz.E.B	341	30.23	.35	1.86
CEVAPSIZ	24	2.14		
TOPLAM	1128	100.00	.42	

Tablo 52’te ekonomik bölgelere göre ekonomik imkânlarının gelişmesinde dinî tutum ve davranışlarının rolü olduğunu kabul edenlerle ilgili ortalamalar yer almaktadır. Burada ortalamalar arasında fark olduğu görülmektedir. Sırayla en yüksek Akdeniz, İç Anadolu ve Ege ekonomik bölgeleridir.

Grupları arasındaki farkların anlamlı olup olmadığını test etmek için varyans analizi yapılmış ve sonuçlar tablo 53’te gösterilmiştir.

Tablo 53. Ekonomik Bölgelere Göre Ekonomik İmkânlarının Gelişmesinde Dinî Tutum ve Davranışlarının Rolü Olduğunu Kabul Edenlerle İlgili Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

KAYNAK	K T	S D	K O	F	p
Gruplar Arası	3.038	2	1.519	8.92	P< .01
Gruplar İçi	187.034	1101	.170		
TOPLAM	190.072	1103			Önemli

Tablo53'te yapılan varyans analizi sonucunda gruplar arasındaki farkın $P < .01$ düzeyinde anlamlı olduğu anlaşılmıştır.

Guruplar arasında görülen farkın hangi guruplar arasında oluştuğunu anlamak için yaptığımız F testi Tablo 54'te gösterilmiştir.

Tablo 54. Ekonomik Bölgelere Göre Ekonomik İmkânlarının Gelişmesinde Dinî Tutum ve Davranışlarının Rolü Olduğunu Kabul Edenlerle İlgili F Testi, Tukey HSD Sonuçları

EKONOMİK BÖLGELER	x	Ege.E.B	İç Anadolu.E.B	Akdeniz.E.B
Ege.E.B	1.74			p< .01
İç Anadolu.E.B	1.76			p< .01
Akdeniz. E.B	1.86			

Tablo 54'te ekonomik bölgeler arasında ortaya çıkan farkların Ege Ekonomik Bölgesi ile Akdeniz ekonomik bölgesi ve İç Anadolu Ekonomik Bölgesi ile Akdeniz Ekonomik Bölgesi arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı olduğu yönündedir.

3.2.4.4. Ekonomik Bölgelere Göre Dinî Davranışlarla İlgili Bulgular

Tablo 55. Ekonomik Bölgelere Göre Dinî Davranış Puan Ortalamaları ve Standart Sapmaları

EKONOMİK BÖLGELER	n	%	S	x
Ege.E.B	451	39.94	5.63	25.16
İç Anadolu.E.B	330	29.26	3.74	26.66
Akdeniz.E.B	347	30.60	4.44	26.69
TOPLAM	1128		4.83	

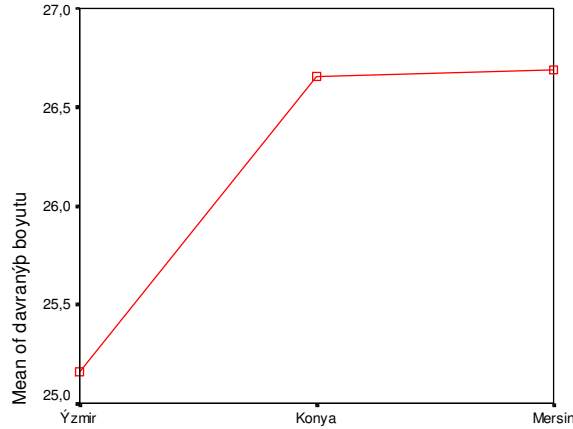
Tablo 55’te, ekonomik bölgelere göre dinî davranış puanları arasında farklar vardır. Bu farkların önemli olup olmadığını test etmek için varyans analizi yapılmış ve sonuçlar tablo 56’da gösterilmiştir.

Tablo 56. Ekonomik Bölgelere Göre Dini Davranış Ortalamalarına İlişkin Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

KAYNAK	K T	S D	K O	F	p
Gruplar Arası	619.971	2	309.986	13.579	p< .01
Gruplar İçi	25681.496	1125	22.828		
TOPLAM	26301.467	1127			Önemli

Tablo 56’de Ekonomik Bölgelere göre dinî davranış ortalamaları arasında görülen farkın $p < .01$ düzeyinde anlamlı olduğu anlaşılmıştır. Gruplar arasında görülen farkların hangi gruplar arasında gerçekleştiğini anlamak için F testi yapılmış ve sonuçlar tablo 57’de gösterilmiştir.

Grafik 3. Bölgelere Göre Dinî Davranış Grafiği

iii

Tablo 57. Ekonomik Bölgelere Göre Deneklerin Dini Davranış Ortalamalarına İlişkin F Testi, Tukey HSD Sonuçları

EKONOMİK BÖLGELER	x	Ege E.B	İç Anadolu E.B	Akdeni E.B
Ege.E.B	25.16		p< .01	p< .01
İç Anadolu.E.B	26.66			
Akdeniz. E.B	26.69			

Tablo 57’de ekonomik bölgelere göre dinî davranış ortalamaları ile ilgili karşılaştırmalarda Ege ile İç Anadolu ve Akdeniz Ekonomik Bölgeleri arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark bulunmuştur.

3.2.4.5. Yaş Gruplarına Göre Eğitim, Bilim ve Teknolojik Gelişmelere Verilen Önemle İlgili Bulgular.

Tablo 58. Deneklerin Yaş Gruplarına Göre Eğitim, Bilim ve Teknolojik Gelişmelere Verilen Önemle İlgili Ortalamalar ve Standart Sapmaları

YAŞ GURUPLARI	n	%	S	x
13 - 19	16	1.44	.40	1.81
20 - 35	457	40.51	.28	1.91
36 - 59	557	49.37	.19	1.96
60 -	61	5.40	.13	1.98
CEVAPSIZ	37	3.28		
TOPLAM	1128	100.00		

Tablo 58’de deneklerin yaş guruplarına göre eğitim bilim ve teknolojik gelişmelere verilen önemle ilgili ortalamalar arasında farklar vardır. Buna göre en düşük grubu yaşları 13- 19 arası olanlar($x= 1.81$), en yüksek grubu ($x= 1.98$) ise yaşları 60’ın üzerinde olanlar teşkil etmektedir. Gruplar arasında görülen bu farkların anlamlı olup olmadığını anlamak için tablo 58’de varyans analizi yapılmıştır.

Tablo 59. Yaş Gruplarına Göre Eğitim, Bilim ve Teknolojik Gelişmelere Verilen Önemle İlgili Varyans analizi (ANOVA) Sonuçları

KAYNAK	K T	S D	K O	F	p
Gruplar Arası	1.044	3	.348	6.388	$p < .01$
Gruplar İçi	59.202	1087	5.446E-02		
TOPLAM	60.246	1090			Önemli

Yapılan varyans analizi sonucunda eğitim, bilim ve teknolojik gelişmelere verilen önem açısından yaş guruplarına göre puan farkları $p < .01$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Abu farkların hangi yaş gurupları arasında olduğunu belirlemek için F testi yapılmış ve daha sonraki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 60. Yaş Gruplarına Göre Eğitim Bilim ve Teknolojik Gelişmelere Verilen Önemle İlgili Ortalamalara İlişkin F Testi, Tukey HSD Sonuçları

YAŞ GRUPLARI	x	13 - 19	20 - 35	36 - 59	60 -
13 - 19	1.81			p> .05	p< .05
20 - 35	1.91			p< .01	
36 - 59	1.96	p> .05	p< .01		
60 -	1.98	p< .05			

Bu tabloda yaşları 13-19 olanlarla yaşları 60'ın üzerinde olanlar arasında $p < .05$, yaşları 20-35 olanlarla 36-59 arasında olanlar arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark görülmüştür.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

4.1.DİNİ TUTUM VE DAVRANIŞLAR, DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLER, VE EKONOMİK KALKINMA KRİTERLERİ İLE İLGİLİ BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Herbart'a göre zihin fiziksel bir madde olmadığı için üzerinde deneyler yapılamaz. Ancak birey zihin üzerinde deneyler yapamasa da, zihnin matematiksel yasaları oluşturulabilir. Herbart, psikolojinin bu bağlamda matematiksel bir bilim olabileceğini kabul etmiştir (Bruno, 1982, s. 37). Biz de bu bölümde birtakım matematik işlemleri gerektiren istatistik sonuçları üzerinde duracağız.

4.1.1. Dindarlık ve Yaş Değişkenleri Arasındaki İlişkiler

Yapılan korelasyon analizinde dini tutum ve davranış ortalamaları ile yaş değişkeni ve yaş gurupları değişkeni arasında $p<.01$ düzeyinde anlamlı bir korelasyon bulunmuştur. Tüm yaş guruplarının dini tutum ve davranış puan ortalamaları 55-68 aralığında olduğu için dindarlık düzeyi yüksek olan grup içerisinde yer alsalar bile, yaş guruplarına göre deneklerin dindarlık puan ortalamaları arasında farklar vardır.

Yaş gurupları arasındaki dini tutum ve davranış farklarının anlamlı olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılan varyans analizi sonuçlarına göre ortalamalar arasında $F= 14.131$ ve $p< .01$ düzeyinde anlamlı bir fark olduğu belirlenmiştir. Daha sonra yapılan Tukey-HSD testi sonucunda ise varyans analizi ile (guruplar arasında) ortaya çıkan ilişkilerin hangi yaş gurupları arasında gerçekleştiği belirlenmiştir. Buna göre 13-19 ($n= 17$, $x= 55.94$) yaş guruplarıyla, 36-59 ($n= 468$, $x= 60.56$) yaş gurupları arasında $p<.01$ ve 60 + yaş ($n= 63$, $x=60.49$) gurupları arasında $p< .05$ düzeyinde anlamlı bir fark bulunmuştur. Bulunan bu sonuçlar ilgili hipotezimizi destekler yöndedir.

Yıldız (1998), Karaca (1997), Thorson ve Powel (1990)'ın çalışmalarında da dindarlık açısından yaş gurupları ile ilgili benzer bulgulara ulaşılmıştır. Yaş gurupları ile dindarlık düzeyi karşılaştırmalarında 13 yaşından başlayarak 60 yaşına kadar, yaş düzeyinin artmasıyla dindarlık düzeyindeki artış arasında doğru orantılı bir ilişki olduğunu söyleyebiliriz. Iannacone (1998) de yaş ve dindarlık arasındaki ilişkiyi benzer şekilde bulmuştur. Allport (1969) yaş ve dindarlık açısından dinî duygunun, bireyin yaşı büyüdükçe yayılıp diğer duygularla bütünleşeceğini ve yaş ilerledikçe kişi 'ahlâkı' mutlak bir tarzda savunarak bunu garanti altına almak için bir Tanrının mutlaka var olması gerektiğine inandığı görüşündedir (s. 39).

Yaş gurupları arasındaki karşılaştırmada 13-19 yaş gurubunun dini tutum ve davranış puan ortalamaları ($x= 55.94$), 36-59 yaş gurubunun ($x= 60.56$) puan ortalamalarından önemli düzeyde düşük çıkmıştır. Her iki yaş gurubunun kendine has özellikleri nedeniyle, yaş gurupları arasındaki bu farklılıkları gelişim psikoloji açısından değerlendirebiliriz. Bu durumda daha ergenliğin bunalımlı dönemlerine girmeden önce dine ilgi yüksek seviyelere ulaşmaktadır. Ergenlikten önceki bu dönemde camiye gitme cemaate katılma, ibadetleri yerine getirme artar, ancak kısa süren bu dönemden sonra ergenlik bunalımlarının başlaması ile dini şüphe ve çatışma dönemine girilir (Hökelekli, 1998, s. 274). Ayrıca bunalımlı ergenlik döneminde din eğitimindeki yetersizlikler, metotsuzluklar ve medya (Yıldız, 1998, s. 104) gibi bireyin çevresinden de kaynaklanabilen birtakım nedenlerin dindarlık düzeyi üzerinde olumsuz yönde etkili olduğunu düşünebiliriz.

36-59 yaş gurupları arasında ise geride kalan hayatın bir değerlendirmesi yapılır ve orta yaş krizini atlatanlar kaçınılmaz son olan ölümü kabullenirler. Bu durum onların kendi eksikleri ve başkalarının hatalarını daha kolay kabullenmelerini sağlar (Yaparel, 1987, s. 21). Bu dönemde dinî değerler büyük önem taşımaktadır (Hökelekli, 1998, s. 285). Burada tüm yaş guruplarına mensup olanların iş hayatının bizzat içinde olmaları dolayısıyla Ahilik geleneği ve kültürünün, hâla ahlak konusunda olduğu gibi, dindarlık konusunda da olumlu bir etkisinin olabileceğini akla getirmektedir.

60 yaş ve daha büyüklerin oluşturduğu grupta insanlar, hayatın sınırlı olduğunu ve ölümün kaçınılmaz son olduğunu düşünmeye başladılar. Bunun için yaşları ilerledikçe insanların dini inançlara daha çok önem verme eğiliminde olduklarını söyleyebiliriz. Bu dönemde geçmişin muhasebesi yapılarak ihmal edilen dini görevlerin telafisi yoluna gidilebilmektedir. Diğer yandan aynı dönemde geçmişte yapılan hataların ve günahların bağışlanması için ibadet ve dualarda artış gözlenebilir. Buna göre yaş düzeyinin artmasıyla doğru orantılı olarak, dini tutum ve davranış düzeyinin de artıyor olmasını normal bir sonuç olarak değerlendirebiliriz.

4.1.2. Dini Tutum ve Davranışlar ve Medeni Durum Değişkenleri Arasındaki İlişkiler

Hipotez oluşturulurken bekârların yaş ortalamalarının düşük olacağını ve buna bağlı olarak da (gelişim psikolojisi açısından) küçük yaşlarda dindarlık düzeyinin düşük olacağını düşündük (Iannacone, 1998; Yıldız, 1998; Karaca, 1997; Thorson ve Powel, 1990; Allport, 1969). Medeni durum açısından evlilerin daha fazla sorumluluk bilincine sahip olacakları ve daha önce yapılan birtakım araştırma sonuçlarını da göz önünde bulundurarak, evlilerin bekârlardan daha dindar olacaklarını düşündük.

Deneklerin medeni durumları açısından evliler ($n=881$, $x=60.28$) ve bekârlar ($n=235$, $x=55.67$)'in dini tutum ve davranış(dindarlık) ortalamaları arasında fark görülmüş ve bu farkın anlamlı olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılan t testi sonucunda gruplar arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bulunan bu sonuç ise hipotezimizin doğrulandığını göstermektedir.

Konuyla ilgili olarak, Yıldız (1998), (Glock'un dindarlık modelinden yararlanarak geliştirilen bir ölçeği kullanmak suretiyle yaptığı) araştırmasında evliler ($n=20$, $x=57.65$) ile bekârlar ($n=529$, $x= 43.61$) arasında dindarlık düzeyi açısından fark bulmuştur. Bu fark yapılan t testi sonucunda iki grup arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı olduğunu göstermiştir. Yıldız ayrıca evlilerle bekârlar arasındaki dindarlık farkının dindarlığın tüm boyutları arasında da kendini gösterdiğini belirtmektedir (s. 104, 105).

Karaca (1997), Hoge'nin İçsel Dindarlık ve Motivasyon Ölçeği'nden yararlanarak yaptığı araştırmada, evlilerin(n=361, x=33.29) bekârlardan (n=161, x=31.35) daha dindar olduklarını ve bu iki grup arasındaki farkın $p < .01$ düzeyinde anlamlı olduğu sonucunu bulmuştur (s. 195, 199, 232).

Akgül (1991)'ün Konya sanayi kesimi çalışanları üzerinde yaptığı araştırmada bekarların sayısının 67, evlilerin 49 olduğunu, ayrıca 13-21 yaş gurupları arasında (n= 64)'ki deneklerin 22-60 yaş gurupları arasında (n=53)'ki deneklerden daha fazla olduklarını, her iki guruptaki deneklerin dindarlık ortalamalarını birbirine yakın bulmuştur (s. 203, 206, 209, 210). Dolayısıyla Akgül'ün araştırmasına göre medeni durumla, dindarlık düzeyi arasında önemli bir fark bulunmamıştır diyebiliriz.

Hıristiyan kültürü içerisinde yapılan ve dindarlık ölçütü olarak 'kiliseye devam sıklığı'nın esas alındığı bazı çalışmalarda ise Türkiye'de elde edilen sonuçların tam tersine, (bekarlar daha çok günahkarlık duygusu taşımalarından dolayı, günah çıkarmak amacıyla evlilere göre daha çok kiliseye gittikleri için) daha dindar oldukları belirlenmiştir (Argyle ve Beit-Hallahmi, 1975, s. 51-52; akt: Yıldız, 1998, s. 105).

4.1.3. Meslek Grupları ile Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler

“İnsanlar geçimlerini sağlamak için bir meslek sahibi olmak zorundadırlar. Meslek bir kimsenin geçimini sağlamak için sürekli olarak yaptığı iş olarak tanımlanır. Fert mesleğini çeşitli yollardan kazanabilir” (Akhun ve Sezgin, 1991, s. 9).

İbn Haldun'a göre çeşitli meslek dalları ve zanaatlar insanın düşünce kabiliyetini geliştirmektedir. Bunun sonucu olarak da zihni yapısı gelişen insanlar zanaatları ve ilimleri daha da geliştirmektedir (Ugan, 1988, c. II, s. 438-440; Kozak, 1984, s. 41). Bunun için mesleki yönlendirme yapılırken bireyin özellikleri ile seçilecek mesleğin özellikleri göz önünde bulundurulması gerekir. Meslek, bireye

yeteneklerini kullanma ve kendini geliştirip gerçekleştirme imkânı sağlar (Baldık, 2005, s. 516).

Armaner (1973) bazı meslekler ile ruh hastalıkları arasında doğrudan olmasa da dolaylı bir münasebet düşünülebileceğini belirtmektedir (s.89). Bazı ruh hastalıklarının tedavisinde ise meslek ve iş hayatının birey üzerindeki olumlu katkısından yararlanılmaktadır. Çünkü işin, anlama ve bilme, yeni bir şey imal edebilme, maddeye sahip olma, hakim olma ve kumanda etme, (yaptığı vazife bakımından) kendini mühimseme, gurur ve şeref duyma ihtiyacına imkân verme fonksiyonu vardır (Bize ve Milhaud, 1964, s 33). Bu fonksiyonların insanın kendini gerçekleştirmesinde olumlu katkı sağlayacağını düşünüyoruz.

Meslek türlerine göre deneklerin dindarlık düzeyleri arasında fark bulunmuştur. Ancak bu farklar üç değişik dindarlık grubu arasında olmayıp, aynı dindarlık grubu içinde, yani 55-68 gibi yüksek dindarlık aralığında görülen farklılıklardır. Buna dayanarak biz tüm meslek gruplarını oluşturan kesimlerin dindar olduklarını ifade edebiliriz. Ayrıca Dindarlık düzeyi açısından en yüksek olan meslek grubunu esnaf (n= 309, x= 60.09), en düşük dindarlık gurubunu ise sanayiciler (n= 64, x= 57.70) oluşturmuştur. Meslek grupları arasındaki dindarlık farkının önemli olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılan varyans analizi sonucunda $F= 2.424$ ve $p < .05$ düzeyinde önemli olduğu belirlenmiştir. Daha sonra yapılan Tukey HSD testinde hangi meslek grupları arasında dindarlık açısından anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Buna göre esnaf ve işçiler arasında $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Bulunan bu sonuçlar hipotezimizin doğrulandığını göstermektedir.

Dini inanç olarak Katolik İtalya ile Protestan Almanya'da da işçiler ve esnaf arasında benzer sonuçlar bulunmuştur. Her iki ülkede işçilerin dini pratiklere en az ilgi duyan meslek gurubunu teşkil ettikleri ve dini tutum ve davranış düzeylerinin esnaf ve zanaatkarlardan daha düşük olduğu belirlenmiştir (Pin, s. 292, 293; Greinacher, 1963, s. 345, 356; akt: Günay, 1987, s. 35, 36).

Eyüboğlu (1996)'nın endüstri ve Fransız devrimlerinden sonra Batı'da kilise aleyhine başlayan tartışmanın Doğu'ya da sıçradığını ve bu süreçte dinin konumunu belirtmek amacıyla “Sosyal ilerleme fabrika kurmakla mümkündür, ve din de fabrikanın kapısına kadar gelebilir ama içeri giremez.”(s.1) görüşü de işçilerin dindarlık düzeylerinin neden düşük olduğu hakkında bir ipucu verebilir. Rivers (2006) da teknolojinin dini zayıflatacak birçok şeye sahip görüldüğünü ve sanki yeni bir din olma namzeti olarak karşımıza çıktığı görüşündedir (s.517). Bu nedenle Rivers'in tabiriyle *dine meydan okuyan* teknolojinin, sanayicilerin ve işçilerin dindarlıkları üzerinde olumsuz birtakım etkiler yapma ihtimalini arttırıyor mu? Sorusu akla gelmektedir.

Günay (1987)'ın ifadesiyle Max Weber'e göre, modern toplumda din, üst tabakaların durumunu meşrulaştırıcı bir fonksiyon görmesi sebebiyle, işçi kesiminin dine en azından ilgisiz kalmasına yol açmaktadır (Günay, 1987, s. 37). Ayrıca 20. yüzyılın başlarında Sovyetler Birliği'nin kurulmasına yol açan 1917 proleter devrimi ile tanrıyı ve dini inkâr eden komünist düşüncenin, işçilerin dini tutum ve davranışlarını olumsuz etkilemiş olabileceğini de düşünüyoruz.

Esnafın dindarlık düzeyinin yüksek çıkmasını ise Ahi gelenek ve kültürünün bıraktığı izlerin hâla olumlu etkisi dolayısıyla olabileceğini düşünüyoruz.

4.1.4. Dinî Tutum ve Davranışlarla Eğitim Düzeyi Arasındaki İlişkiler

Sanayi toplumu sonrasında bilgi toplumu gelmekte ve eğitim düzeyi de bilgi toplumunun en önemli özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Genellikle bilgi toplumu ile sanayi toplumu karşılaştırılarak değerlendirilmekte, karşılaştırma ise fotokopi ve bilgisayar fonksiyonları örnek gösterilerek yapılmaktadır. Sanayi toplumunda, fotokopi makinesi gibi tek tip üretim ve benzer ürünler söz konusu iken, bilgi toplumu, bilgisayar gibi ürün üzerinde değişiklik ve geliştirme yapmaya elverişli bir yapıya sahip görünmektedir (Bacanlı, 1997, s. 126).

Eğitim, alışanları işyerinde motive eden en önemli faktörlerden biri olarak, farklı insanlarla iletişime girmek ve yeni bir Şeyler öğrenmek gibi, (bireyi motive edici) birçok unsuru da içermektedir (nen ve Tüzün, 2005, s. 83).

Eğitim düzeyi ile ilgili olarak tüm grupların dini tutum ve davranış ortalamaları 55-68 puan aralığında olduğu için dindarlık düzeyi yüksek olan grup içinde yer almaktadırlar. Elde ettiğimiz bulgulara göre dinî tutum ve davranışlarla deneklerin eğitim seviyeleri arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir korelasyon bulunmuştur. Bu durumda tüm eğitim grupları arasında dindarlık düzeyi açısından az da olsa fark görülmektedir ve bulunan bu farklar gruplar arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı olduğunu ortaya çıkar mıştır. Yapılan Tukey-HSD testi sonucunda ilk okul mezunları ile lise ve meslek yüksekokulu mezunları arasında $p < .05$ düzeyinde, fakülte mezunları arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark bulunmuştur.

Eğitim düzeylerine göre aralarında anlamlı bir ilişki olan ilkokul ($x=61.06$), lise ($x=59.02$) ve fakülte ($x=57.82$) mezunlarının dindarlık puanları karşılaştırıldığında dindarlık düzeyi arttıa eğitim düzeyinin düştüğü belirlenmiştir. Bu sonuçlar ise eğitim düzeyinin artması ile daha çok sekülerleşmenin yaşandığı, bunun da dindarlık düzeyini negatif yönde etkilediğini ifade edebiliriz. Tüm eğitim gruplarının hem yüksek dindarlık grubu içinde yer almaları, hem de eğitim düzeylerinin artması ile dindarlık düzeyinin göreceli olarak dş göstermesi, anlaşılabilir bir durumdur.

Elde ettiğimiz bu sonuçların ilgili hipotezimizi doğruladığını ifade edebiliriz. Akgül (1991)'n Konya Organize Sanayi Bölgesinde 117 rneklem grubu üzerinde yaptığı araştırmada da benzer sonuçlara ulaşılmıştır (s. 203-204). Aynı Şekilde Yıldız (1998)'in yaptığı araştırmada da fakülteler arasında dindarlık ortalamaları açısından birtakım farklar görülse de genel olarak fakülte ğrencilerinin dindarlık puan ortalamaları düşük düzeyde bulunmuştur (s. 85).

Eđitim düzeyi arttıka protestan iř ahlakı düzeyinin dūřtūđunu gōsteren benzer sonuqlara Li-Ping Tang ve Tzenk (1991) de ulařmıřlardır. Onlar bu durumu, eđitim düzeyi yūksel olanların, dūřūk olanlara gōre daha az çabayla daha iyi iřler bulabilecekleri ile açıklamaktadırlar (Ma, 1986; Furnham, 1982; akt: Li-Ping Tang-Tzenk, 1991).

Baro (2003), kiliseye katılımın toplum düzeyini eđitle arttırabileceđini, ancak eđitimin ise dindarlık düzeyini dūřūrebileceđi ihtimalini de hatırlatır. O, ekonomik kalkınmada eđitimin gerekli, ancak nasıl bir eđitim sorusunun da önemli olduđu gōrūřūndedir. Barro'ya gōre dindarlıkla eđitim arasında pozitif bir iliřki vardır. O, eđitimin, ekonomik kalkınma için ōngōrūlen nūfus planlamasında önemli ve olumlu bir iřlev gōrdūđunu de savunmaktadır (s. 19-35).

Furnham (1984)'e gōre psikolog ve sosyologlar Protestan iř ahlakını aile içine taşıma girişiminde bulunarak Weber'in teorisini operasyonelleştirmişlerdir. Bōylece ebeveynlerce aşılanan iř ahlakı, çocukların kendi başlarına okuma alişkanlığı kazanmalarına, zevk ve haz veren şeylerden feragat etmelerine ve yūksel başarı motivasyonunun gerektirdiği mūkemmel eğitimi sağlayabilmektedir. Bu başarılı çocuklar daha sonra başarılı girişimciler ve iř alanları yaratan kişilere dōnūřmektedir.

Kuzgun ve Sevim (2004) eğitim düzeyi arttıka kadının çalışmasına karşı olumlu tutumların arttığını ancak eğitim düzeyi arttıka dini yōnelimin azaldığını belirlemişlerdir (s. 24). Genel olarak eğitim ve dindarlık düzeyi açısından bulunan diğer sonuqlarla bizim bulduğumuz sonuqlar arasında bir benzerlik gōrūlmektedir. Kuzgun ve Sevim'in elde ettiği bulgularda eğitim düzeyinin dūřmesi ile dini yōnelimin artması, buna karşılık kadının çalışma hayatına katılmasına karşı bir tutumun savunulmasını ise eğitim düzeyinin kişinin tutum değiştirmesinde etkili olduğunu gōstermektedir.

Bizim ve Polonya'da 1961'de bulunan sonuqların tam tersine, Fransa'da 1956 ve ABD'de 1946 yıllarında yapılan araştırmalarda eğitim düzeyi yūkseldiķe

dine yöneliş artmaktadır (Günay, 1987, s. 30). Buna göre eğitim düzeyi düştükçe artan dindarlıktan çok eğitim düzeyi arttıkça artan bir dindarlığın ekonomik kalkınmada daha etkili olabileceği sonucunu çıkarabiliriz.

4.1.5. Sosyo-Ekonomik Düzey ile Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler

Net bir tanım yapılmamakla beraber, sosyo-ekonomik düzeyin yalnızca sınıf kavramını değil, bireylerin eğitim düzeyi, meslek türü, gelir seviyesi gibi kriterleri içerdiği kabul edilmektedir. Genellikle sosyo-ekonomik düzey kavramından *alt (düşük), orta ve üst (iyi)* olmak üzere katagorik olarak üç sosyo-ekonomik düzey göz önünde bulundurulmakta, örneğin düşük (alt) ekonomik düzey söz konusu olduğunda eğitim düzeyi, ekonomik durumu ve toplum içerisindeki statüsü düşük olanlar anlaşılmaktadır (Bacanlı, 1997, s. 98).

Biz de örneklem gruplarını sosyo-ekonomik açıdan belirlerken, bireylerin kendilerini sosyo-ekonomik yönden tanımlamalarına göre *düşük, orta ve iyi* olmak üzere üç grupta değerlendirdik. Bu gruplandırmada özellikle her hangi bir yıllık gelir miktarı ve sosyal statüyü ölçü almadık, çünkü bazı kişiler için *yüksek* kabul edilen sosyo-ekonomik düzey, başkaları tarafından *orta* veya *düşük* bir düzey anlamına gelebilmektedir. Ayrıca araştırmamızda ekonomik kalkınma üzerinde durulacağı ve daha çok rakamlarla ifade edilen büyüme konusuna girilmeyeceği için de, sosyo-ekonomik düzeyle ilgili olarak her hangi bir yıllık gelir rakamlandırmasına yer verilmemiştir. Bu konuda bireylerin kendilerini hangi sosyo-ekonomik grupta görmüş oldukları esas alınmıştır.

Elde ettiğimiz bulgulara göre sosyo-ekonomik düzey bakımından düşük grubu oluşturanların (n= 173, x= 58.85), orta seviyede olanların (n= 756, x= 59.15) ve iyi seviyede olanların (n= 174, x= 60.75) dindarlık puanları arasında farklar vardır. Bu sonuçlara göre dindarlık düzeyi arttıkça sosyo-ekonomik düzey de

artmaktadır ki bu durum dindarlıkla sosyo-ekonomik düzey arasında anlamlı bir ilişkiyi ortaya çıkarmaktadır.

Yapılan korelasyon analizinde dindarlıkla sosyo-ekonomik düzey arasında ve yapılan varyans analizi ile de guruplar arasında $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir korelasyon ve fark bulunmuştur. Daha sonra bu farkın hangi sosyo-ekonomik düzeyler arasında olduğunu ortaya çıkarmak için Tukey HSD testi yapılmıştır. Buna göre *düşük* sosyo-ekonomik grupla *orta* ve *yüksek* gruplar arasında $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir fark olduğu ortaya çıkmıştır.

Hipotez oluştururken dindarlığın ekonomik kalkınmaya bir engel teşkil etmeyeceği düşünülüyordu ki elde ettiğimiz bulgular da hipotezimizi doğrulamaktadır. Yıldız (1998) sosyo-ekonomik düzeyle dindarlık arasında anlamlı bir ilişkiye rastlamamış, ancak dindarlığın sadece bilgi boyutu ile $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir ilişki belirlemiştir (s. 106). Köktaş (1993) ise dindarlıkla sosyo-ekonomik düzey arasında negatif bir ilişki bulmuştur (s. 214). Köktaş'ın bulduğu sonuçlar bizim bulduğumuz sonuçlarla tam bir zıtlık göstermekte yani sosyo-ekonomik düzey düştükçe dindarlık artmakta, sosyo-ekonomik düzey arttıkça dindarlık düşmektedir. Bu değişikliğin, dinî değerlerin zaman içinde daha ön plana çıkması sonucunda sosyal etki (social impact)'den kaynaklanabileceğini düşünüyoruz.

4.1.6. Cinsiyet Değişkeni ile Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler

Yapılan korelasyon analizinde dini tutum ve davranışlarla cinsiyet değişkeni arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir korelasyon bulunmuştur. Karşılaştırma iki grup arasında olduğu için yapılan t testi sonucunda cinsiyetlerine göre erkek ($n = 953$, $\bar{x} = 59.65$) ve kadınlar ($n = 171$, $\bar{x} = 57.70$) arasındaki farkın $p < .01$ düzeyinde anlamlı olduğu bulunmuştur. Bu sonuç ise ilgili hipotezimizin doğrulanmadığını göstermektedir.

Ancak bulduğumuz sonuç Yıldız (1998)'in da bulduğu gibi (s. 97) erkeklerin kadınlardan daha dindar oldukları yönünde çıkmıştır.

Hipotez oluştururken, Kayıklık (2000, s. 70), Iannacone (1998) ve Mişigan Üniversitesinde Survey Resarch Center (1957)'in çeşitli mezhepler ve cinsiyete göre (Katolik ve Protestan) kiliseye devamla ilgili olarak dini yönelim bakımından kadınların erkeklerden daha dindar olduklarını (akt.: Günay, 1986, s. 80) belirlemiş olmaları dolayısıyla biz de kadınların dinî tutum ve davranış düzeylerinin erkeklerden daha yüksek olacağı düşüncesi ile böyle bir hipotez hazırladık.

Kuzgun ve Sevim (2004) dinî yönelimler (s. 22) ve Li-Ping Tang ve Tzenk (1991) Protestan iş ahlakı ile cinsiyet arasında bir fark bulmamışlardır.

4.1.7. Tasarruf ve Tutumluluk Davranışıyla Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler

Ekonomik kalkınma için tasarruf ve yatırımların önemi üzerinde durulsa da (Çağlayan, 1999, s. 66), refahın daha hızlı artması, yani ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek için daha çok tasarruf etmek gerektiği bilinmelidir (Alkin, 1999, s. 73). Türkiye'nin ekonomik kalkınmada anlamlı bir atılım yapabilmesi ve teknolojiyi yakalayabilmesi için, tasarruflarını bugünkünün iki katına çıkarması gerekir (Önder, 1999, s. 79).

Tasarruf, kalkınma ve büyüme için, sürüp giden tüketim ihtiyaçlarının bir kısmını gidermekten vazgeçmek suretiyle kaynakların arta kalanının ayrılması ve bunların sermaye birikimine yönlendirilmesi anlamına gelmektedir. Başka bir ifade ile cari tüketimden, harcamaların saptırılmasına tasarruf adı verilmektedir. Ne var ki iktisadî manada az gelişmiş ülkelerin fakir insanların tasarruf yapabilmeleri kolay değildir. Ancak bu konuda moral değerler, ahlak ve din unsuru bu fakir grupların tasarruf yapmalarında etkili olabilir (Dülgeroğlu, 1991, s. 93, 98).

Müslümanın davranışlarına yön veren, İslam'ın ekonomiye bakış açısına hakim olan prensiplerin en önemlilerinden biri israf yasağıdır. Bu yasakta, nimetleri en küçük parçasına kadar değerlendirme duyarlılığı vardır. Bunun için tasarruf ve tutumluluğun teşvik edilmesi kişinin ekonomik kalkınmasını hızlandıracaktır (Zaim, 1995, s. 97). Hisarcıklıoğlu (2001)'na göre tasarruf ve tutumluluğu arttırmak için tasarruf eğilimi yüksek olan ülkelerin örnek alınması gerekmektedir (Hisarcıklıoğlu, 2001, s. 472).

Kısaca ekonomik kalkınmada tasarruf ve tutumluluk çok önemli bir adımdır. Çünkü gerekli olan yatırımların yapılabilmesi ve üretimin başlatılabilmesi için tasarrufların büyük önemi vardır. Ancak tasarruf çok zor şartlarda gerçekleştirilebilmiş olsa bile yatırıma ve üretime dönüşme garantisi yoktur.

Tasarrufların yatırım ve üretime dönüştürülerek bir kalkınma sağlanabilmesi, geliri eline geçiren kişiye ya da yönetime bağlıdır (Dülgeroğlu, 1991, s. 98). Bu noktada insanın psikolojik durumu, kişinin dinî inançları, dini anlama yorumlama biçimi, kısaca dini tutum ve davranışları da belirleyici olabilir.

İktisat kanunlarına göre, bir ülkenin ekonomik kalkınmasını gerçekleştirebilmek için yatırımlarını arttırması, tüketim harcamalarını da buna imkan verecek seviyede tutması gerekmektedir. Bir Müslümanın tüketim harcamalarındaki tutum ve davranışı, hem iktisadî kalkınma hızını arttırıcı yönde tesir edecek, hem de sosyal dengeyi, fakir-zengin arasında husumete, kıskançlık ve hasede yol açmayacak şekilde koruyacaktır (Zaim, 1995, s. 72).

Baro ve Mc Cleary (2003)'e göre dinî inançlar; tasarruf, iş ahlakı, dürüstlük ve yeniliklere açık olmak gibi kişisel özellikleri teşvik ederek ekonomik gelişmeler sağlayabilir (s.23). Onlar, dinî inançlarla tutumluluk, iş ahlakı, dürüstlük ve yeniliklere açık olmak gibi kendine has bireysel özellikler arasında bir ilişki olduğu görüşündedirler (s. 37).

Tutumlulukla cimrilik arasında fark olmasına rağmen Budak (2000) tutumluluğu cimrilikle aynı anlamda alarak “**tutumluluk** parsimony Latince parsmonia = cimrilik, tutumluluk. Modern bilimde, bir duruma, olguya, vb. ilişkin iki alternatif teoriden veya açıklamadan, daha basit olanının seçilmesi gerektiği görüşü” (s. 777) diye açıklamıştır.

Tasarruf ve tutumluluğun tutku ve ihtirasa dönüşmüş aşırısı cimrilik yani gerektiği halde harcamama durumu ve zıttı ise israf, müsrifliktir. Her iki kişilik özelliği de psikolojik açıdan bir hastalık olarak değerlendirilmese de aşırı bir tutku halini aldığı anda hastalığa dönüşebilecek bir yapı oluşturmaktadırlar (Adasal, 1979, s. 96, 97). Konfüçyüs’te israfı ve cimriliği doğru bulmadığı için israfın itaatsizliğe, cimriliğin rezilliğe yol açacağına işaret etmektedir (Özel, 2006). Zaten bizim de tasarruf ve tutumluluktan kastettiğimiz cimrilik derecesinde bir tutumluluk değildir. Çünkü ekonomik kalkınma ile ilgili hiçbir kaynak ekonomik kalkınma için cimriliği öngörmemektedir. Aşağıda vereceğimiz ayet ve hadis gibi çok sayıda ayet ve hadisler de, müsriflik ve cimrilik üzerinde durarak (bu konuda) insanlara uyarıda bulunmaktadır.

“Ey ademoğulları, her mesci(de gidişiniz)de süs(lü, güzel elbiseler)inizi (üzerinize) alın; yiyin için, fakat israf etmeyin; çünkü O, israf edenleri sevmez.” (A’raf, 7/31; Ayrıca Kur’an’da 50’den fazla ayette cimrilikten bahsedilmektedir). “Bahiller cennete giremez.” H.Ş. (Süyûtî, 1990, C. II, Hadis No: 4931, s. 303).

Hz.Muhammed birinin abdest alırken fazla su kullandığını görünce, anlatacağımız olayda olduğu gibi, bir insanın abdest alırken dahi suyu israf etmemesi gerektiği uyarısında bulunmuştur.

‘Sa’d abdest alırken Hz. Peygamber çıka geldi. Onun çok su kullanarak abdest aldığını görünce: Bu israf da ne? diye seslendi. Sa’d’ın: ‘Abdestte israf olur mu? diye sorması üzerine Resulullah (SAV) şu açıklamayı yaptı: “Evet, akmakta olan bir nehir kenarında olsanız da” (Ahmed b. Hanbel, 1992, H. No: 425, c. II, s. 221).

Çiğli Atatürk Organize Sanayi Sitesinde 03. 4. 2006 tarihinde elektrik motorları üreten bir fabrika sahibi ile yaptığımız mülakatta o “Başka ülkeleri savaş yaparak sömürüyorlar, Türkiye’yi de lükse ve israfa boğarak sömürüyorlar, israf yaparak ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek mümkün değildir.” görüşünde olduğunu bildirmiştir.

Başka bir iş kolunda, Işık Kent Ayakkabıcılar Sitesinde iş yapan bir esnafla (11. 4. 2006’ da) yaptığımız mülakatta o “Ekonomik kalkınmada insanların nasıl harcama yaptıklarına da bakmak lazım, bir kişinin yaptığı harcama kalemleri ve kişisel harcamalarının türü, kısaca, ihtiyaç, lüks veya israf oranındaki harcamalar kişinin veya ülkenin ekonomik gidişatını olumlu veya olumsuz yönde etkiler.” düşüncesinde olduğunu ifade etmiştir.

Elde ettiğimiz bulgulara göre tasarruf ve tutumlulukla dinî tutum ve davranışlar arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir korelasyon bulunmuştur. Daha sonra yapılan t testi ile tasarruf ve tutumluluk özellikleri bakımından olumlu ve olumsuz grupları teşkil edenler arasında t değerinin 3.621 ve $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark olduğu belirlenmiştir. Elde edilen bu sonuçlara göre tasarruf ve tutumluluk yönünden olumlu grubu oluşturanların ($n = 1021$, $x = 59.49$) olumsuz grubu oluşturanlardan ($n = 70$, $x = 56.16$) hem sayıca hem de dindarlık açısından yüksek düzeyde olduklarını göstermektedir ki bu durum dindarlık düzeyi arttıkça, (ekonomik kalkınma kriterlerinden) tasarruf ve tutumluluğun da arttığını göstermektedir. Yapılan korelasyon analizi ve t testi sonuçları ilgili hipotezimizin doğrulandığını göstermektedir. Zaten anketlerde tasarruf ve tutumlulukla ilgili soruya verilen cevaplarda olduğu gibi, yaptığımız mülakatlar da ekonomik kalkınma için tasarruf ve tutumluluğu destekler yöndedir.

Ancak bu çalışmalar sırasında tasarruf ve tutumlulukla ilgili olması gereken davranışların herkes tarafından tam olarak yerine getirilmediğini ve birçokları tarafından zaman israfı başta olmak üzere, her türlü kaynağın israf edildiğini gözlemledik.

Balkır (2006), Türkiye’de tasarruf edebildiğini belirtenlerin ancak % 14 olduğunu ve 2001 den bu yana israfın arttığı, tasarruf ve tutumluluk eğiliminin giderek azaldığını ifade etmiştir.

Ortaya çıkan bu çelişkili durum psikolojik açıdan değerlendirildiğinde, tutum ve davranış öğelerinin aynı yönde gerçekleşmediği ve tutarsız bir tutum sergilendiği, şeklinde açıklanabilir (Kağıtçıbaşı, s. 108; Peker, 1993, s. 98).

Balkır (2006), israfın 2001’den sonra giderek artış gösterdiğini belirtiyor. Ancak, Mehmet Akif Ersoy’un yaşadığı yıllarda da insanların müsriflik eğiliminde olduklarını şair, şu mısralarla dile getirmektedir.

“ Bire dört aldığı gün köylü emin ol kudurur.
Har vurur bitmeyecekmiş gibi harman savurur.
Uğramaz gün kavuşur çiftine yahut evine
Sabah iskambil atar kahvede, akşam domine.”

(Ersoy, 2006, s. 362)

Güner (1977) de tasarruf ve israfı ilgili olarak “Türkiye’nin yatırımlarında ve kalkınma faaliyetlerinde bugünkü israfın verdiği dışa bağımlı olma mecburiyeti, geleceğimiz yönünden son derece tehlikeli durumlar meydana getirebilir. Ancak, milli kaynakların değerlendirilmesine imkân sağlayan tasarruf politikalarıyla bu hedefe (ülkeyi kalkındırma) erişilebilir.” (s. 502) tespitini yaparak gerekli çıkış yolunu önermektedir.

4.1.8. Dinî Tutum ve Davranışlar ile Çalışmaya Verilen Önem Arasındaki İlişkiler

Köknel (1982) insanın güven içinde olması, kendini gerçekleştirebilmesi için tek çıkar yolun çalışmak olduğunu ve çalışmanın, bir şey üretmek için bedensel ve zihinsel olarak çaba harcamanın bireyi ve toplumu geliştiren, değiştiren en önemli olumlu tutkulardan biri olduğu görüşündedir (s. 220).

Müslümanların çalışma ile ilgili tutum ve davranışlarında Kur'an ve Hadisler onların bu konudaki tutumlarının bilgi unsurunu oluşturabilir. "Bilinsin ki, insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur. Ve çalışması da ilerde gösterilecektir. Sonra ona karşılığı tastamam verilecektir." (Necm, 53/39, 40, 41). Hz. Muhammed'de "Çoluk-çocuğunun geçimini temin için çalışan Allah yolundadır. İhtiyar ana babasının geçimi için çalışan, yine Allah yolundadır.", "Kim helal aramaktan yorgun gecelerse, affedilmiş olarak geceler." buyurmuştur. H.Ş. (Süyûtî, 1990, C. I, Hadis No: 2669, s. 159).

Diğer yandan gönüllerde hâlâ yaşayan halk ozanı Yunus Emre de yüzyıllar öncesinden çalışmanın önemi üzerinde durarak bir bakıma insanlardan çalışmalarını talep etmektedir.

“Çalış kazan, ye, yedir.
Bir gönül ele getir.
Bin Kabe'den iyirektir,
Bir gönül ziyareti.”

O bu dörtlüğü ile sanki İslam'ın çalışmayla ilgili görüşünü özetlemiştir. Yunus Emre gibi Mehmet Akif Ersoy da çalışma konusuna çok önem vermektedir. O, "İslam, say (çalışma, gayret) dinidir, amel dinidir, mücahede dinidir. Cenab-ı Hak Kur'an-ı Kerim'de nerede namaz kılınız buyurmuşsa mutlaka arkasından zekat veriniz! Diye emretmiştir. Pekala! Zekatı kim verir? Elbette serveti olan. Servet ne ile kazanılır? Tabii çalışmakla. O halde en büyük ibadeti yerine getirmek için bile çalışmak lazım" (Kabaklı, 1972, s. 119) diye seslenmektedir. Ancak Ersoy insanların çalışma konusundaki tutum ve davranışlarını da '*Çalış dedikçe şeriat, çalışmadın durdun*' ifadesiyle eleştirmektedir. Oysa İslam dini çalışma teşvik eder. Ancak Akif'in de üzerinde durduğu gibi, Müslümanların geri kalmışlığının nedenlerinden biri olarak İslam'ın çalışma ile ilgili ilkelerinin sosyal hayata tam manasıyla aktarılamamış olduğu anlaşılmaktadır. Burada dini tutum ve davranışlar açısından çelişki söz konusudur. Kılıç (2005) bu çelişkinin arkasındaki sebeplerden ikisi üzerinde durmaktadır.

Kılıç bunları *dini zihniyet problemi ve ahlaki yanılığ problemi* olarak değerlendirir. O, Kur'an-ı Kerim'de ebedî ahiret hayatı ile dünyanın geçiciliğini vurgulayan ayetler olduğunu, bu ayetlerin, çoğunlukla, dünyanın bizatihi önemsiz olduğu şeklinde yorumlandığını, bunun da, dünyevi olandan uzaklaşmanın dinî bir tutum gibi benimsenmesine yol açtığı görüşündedir. Ona göre çalışma ile ilgili olarak da dinî ve ahlakî temel değerlere, bu çerçevede anlam yüklenmiştir. Ahlâkî yaşantıya gereken önemin verilmemesi ahlakî bir yanılığdır. Belirli iman ilkelerini teorik olarak kabul etmek, birtakım ibadetleri sadece şekil olarak yapmak, Müslüman olmak için yeterli midir? Böyle bir yanılığ içinde olan insan, bir taraftan bütün ibadetleri şekil olarak yaparken (extrovert dindarlık) diğer taraftan da gıybet etmeye, yalan söylemeye, sorumsuzluk yapmaya devam edebilmekte ve bu yaptıklarından herhangi bir rahatsızlık da duymamaktadır. Çünkü o, yaptığı ibadetlerin kendisini kurtaracağı inancındadır. Kılıç, bu anlayışın İslam coğrafyasında çalışma ile ilgili tutum ve davranışların oluşmasında en önemli saiklerden biri olduğunu düşünmektedir.

Halbuki Yahudilik ve Hıristiyanlıkta cumartesi ve pazar günlerinde çalışma yapılmazken, İslam dini, Cuma Namazı vakti (Cuma, 62/10) hariç haftanın her gününü çalışmaya ayırmıştır. Bunun için din iktisadi faaliyetlerin önüne herhangi bir set çekmez (Kurtuluş, 2007, s. 748).

Ancak İslam dini mensuplarından (Cuma vakti hariç) haftanın her günü çalışmalarını talep etse de Müslümanların bizzat çalışma veya çalışma verimi açısından sorunlar yaşadıklarını söyleyebiliriz. Dolayısıyla Müslümanların neden geri kaldığı konusunda Kardavi (1988)'nin şu tespitleri dikkate değerdir. O'na göre Allah'ın kanunları çalışmadan oturanların isteklerini elde etmelerine veya arzuladıklarını gerçekleştirmelerine müsaade etmemektedir. Çünkü Allah'ın bu varlık âlemiyle ilgili kanunları, çalışmaya verilecek karşılık konusunda, inananlarla inanmayanlar arasında herhangi bir ayırım gözetmemektedir. Bundan dolayı dinî ya da inancı ne olursa olsun, çalışan karşılığını alırken, çalışmayan ise (herhangi bir karşılıktan) mahrum kalır (s. 48). Çünkü Davies (2004)'in ifadesi ile "Tüm ekonomik aktiviteler insan çalışması ile ilgilidir." (s. 39).

İslam dininde çalışmayı emreden tembelliği yasaklayan bir anlayış ve uygulama hakimken Hıristiyan asilzadeler Ortaçağ'da elle çalışmayı, her türlü insan emeği ile üretimde bulunmayı zül kabul ediyorlardı (Harrison, 1991, s. 28, 29). Eski Roma'da da çalışmak aşağılayıcı ve prestij kırıcı bir davranış olarak görülüyordu. Günümüzde ise Batı artık çalışmanın prestij kırıcı bir davranış olduğuna itibar etmezken, Doğu'da çalışmanın sosyal statü ve itibar meselesi olarak zaman-zaman prestij kırıcı bir davranış olarak değerlendirildiğine rastlanmaktadır. Bu konuda sosyal statü bakımından üst düzey bir görevli “ev işlerine ben de yardım etmek istiyorum, ama insanların kınamasından çekiniyorum. Aynı gerekçeyle dışarda da (meşru) bazı çalışmaları yapamıyorum” ifadesini kullanmıştır.

Bu durum çalışma ile ilgili prestij meselesini ve sosyal baskıyı (social pressure) gündeme getirmektedir ki bu durum, belki de geri kalmış ülkelerin karakteristik özelliklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Elde ettiğimiz bulgulara göre kişilik özellikleri bakımından çalışmaya önem veren deneklerle dinî tutum ve davranış ortalamaları arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir korelasyon bulunmuştur. Daha sonra yaptığımız t testi sonucunda da t değeri 5.378 ve $p < .01$ bulunduğu için çalışmaya verilen önem bakımından olumlu ve olumsuz guruplar arasında pozitif yönde anlamlı bir fark bulunmuştur. Bulunan bu sonuçlar ilgili hipotezimizin doğrulandığını göstermektedir. Yani kişilik özellikleri bakımından çalışmaya önem verenlerle dinî tutum ve davranışlar arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki söz konusudur. Kısaca dindarlık arttıkça çalışmaya verilen önem de artmaktadır diyebiliriz.

İnsanın çalışması, üretmesi bütün doğal içgüdü ve dürtülerin doyumu, toplumsal güdülerin yarattığı gereksinimlerin giderilmesi için gerekli, hatta zorunludur. Çalışma alışkanlığı, başka bir deyimle tutkusu çocukluk çağında başlamaktadır. Bu tutkunun kazanılması için, evde ailenin, okulda öğretmenin, işyerinde ustanın, bunların dışındaki çevrelerde bulunan kişilerin çocuğa ve gence iyi

örnek olması gerekir. Çalışmak, üretmek çağdaş insanın temel davranışdır (Köknel, 1982, s. 221, 222).

Burada çalışmayla ilgili olarak Vehbi Koç ve Sakıp Sabancı'nın görüşlerine yer vereceğiz. Reza (2006), Koç'un, çalışmayı bir yükmiş gibi görmeyin, hayatın bir parçasıymış gibi görüp severek çalışın, dediğini, Sabancı'nın da tembelliğin çağımızın önemli bir hastalığı olduğu yönündeki düşüncesini dile getirir (s. 15, 32).

Çalışma konusu, süresi ve verimliliği açısından ele alındığında tartışmaya açıktır. Türkiye'de de bu konuda sorunlar yaşanmaktadır. Örneğin anket ve mülakatlarda çalışma ile ilgili cevaplar gayet olumlu iken, işyerlerinin çok geç açılması, çalışma saatlerinin verimsiz ve genelde kısa tutulması, ziraatla uğraşanların büyük bir bölümünün de yılın ortalama olarak sekiz ayını boş geçirmeleri gibi.

Burada da Diyanet'in çalışmaya ne oranda önem verdiği hakkında bir fikir edinebilmek için bazı yıllardaki yayınlarına göz atmak istiyoruz.

Diyanet İşleri Başkanlığı dergilerinin 1962 yılı sayılarında toplam üç hutbe konusu çalışmayla ilgili hazırlanmıştır.1963'te bir makale, 1964'te üç makale, 1965'te çalışma ile ilgili herhangi bir makale veya hutbeye rastlanmamıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı yayınlarının 1981 yılında hazırladığı hutbe kitabında 98 hutbeden iki hutbe çalışma ile ilgilidir. 1995'teki dergilerde iki ve 2005'te de doğrudan veya dolaylı olarak çalışma ile ilgili toplam üç makaleye yer verilmiştir. Ayrıca İzmir'de, 25-27 Kasım, 2005 tarihleri arasında, Türkiye Diyanet Vakfı ve D.E.Ü.İlâhiyat Fakültesi'nin beraberce düzenlediği İslâm ve Çalışma Hayatı Ulusal Sempozyumu gerçekleştirilmiştir.

Anket uygulamalarımız sırasında bir iş adamının “Sizin anketlerin birinci bölümünde belirlediğiniz ekonomik kalkınma ile ilgili kriterleri hakkında yerine getiren bir kişinin veya ülkenin kalkınmaması mümkün değil. Herkes iş arıyor, biz yetiştirmek üzere eleman bulamıyoruz, insanlarda çalışma ruhu ve hevesi kalmamış, dinî inanç ve milli heyecan eksildiği için çalışma şevki azalmaktadır.” (Çiğli Atatürk

Organize Sanayi sitesinden, mobilya imalathanesi sahibi 03. 4. 2006) tespiti belki de çalışmayla ilgili gelinen (son) durumu yansıtmaktadır.

Çalışma konusunda Atatürk 10. yıl nutkunda “Türk milleti çalışkandır.” (A. DTYKAK Merkezi, 1990, s. 115) derken, bir konuşmasında ise “Çalışma, insanların cismani kuvvetlerini inkişaf ettirir ve hayat için elzem olan şeyleri temin eder. Çalışmaksızın, fikrî inkişaf ve ahlâki tekamül mümkün değildir. Tembellik bütün fenalıkların anasıdır.” (İnan, 1983, s.116) ifadesiyle psikolojik açıdan bir *fayda-zarar* karşılaştırması yapıyordu diyebiliriz.

Yavuz (2005), ABD ile Türkiye arasındaki fark, ABD’de bireyler hem kafaları hem de vücutları ile çalışıyor, Türkiye’de ise bireyler ne kafalarıyla ne de bedenleriyle çalışıyor olmalarıdır. Müslümanların kalkınma için çalışmaya başlamaları farz-ı ayındır (26, 11, 2005 Çalışma Kurultayı) görüşüne yer vermiştir. Halbuki daha önceki Yahudilik ve Hıristiyanlık çalışmayı günah olarak görürken (Ali, 2001) İslamiyet çalışmayı emrediyordu. Daha sonra, genel olarak, Yahudi ve Hıristiyanların çalışmaya yönelik tutumlarını olumlu yönde değiştirdiklerini düşünebiliriz.

4.1.9. Akılcı ve Yaratıcı Düşünce ve Yeniliklere Açık Olmak ile Dinî Tutum ve Davranışlar arasındaki İlişkiler

Alexander (1964)’a göre “Yenilik iktisadi kalkınmanın temelidir. Bir toplumda yeni metotları, yeni makineleri, yeni teşkilatlanma şekillerini denemeye istekli insanlar bulunmadıkça o toplumun ekonomisinin çeşitlenmesi ve sanayileşmesi imkânsızdır (s. 117). “Yenilikçi, yenilikten yana olan yenilik taraftarı olan, teceddüt-perver” (Ayverdi, 2006, s. 3408) anlamına gelmektedir.

Harbison (1966), Schumpeter’in yenilik konusunda “**yenilik** müteşebbisliğin birinci görevidir ve bir kimse, üretim ve dağıtım faktörlerinin **yeni** bileşimlerini gerçekleştirdiği zaman, müteşebbis sayılabilir” (s. 425; ayrıca bkz. Casson,1975, s. 61, 62, 65) ifadesine yer vermektedir.

Sanayileşme ve ekonomik kalkınma hamlesini gerçekleştirmeye çalışanların önündeki en önemli engellerden birisi, geleneklerin etkisinden kurtulmak ve yenileşmeyi başlatacak çözümleri üretmektir. Toplumda gelenek yerine, yenilik temel unsur haline geldiğinde ekonomik kalkınma en önemli engellerden birini aşmış olacaktır. Bu nedenle yenilik yapmak, toplumda bu işle görevli belli bireylerle sınırlı olmadığından, yenilik yapmak için her bireyin kendisini görevli hissetmesi şarttır (Alexander, 1964, s. 121, s. 124).

Yeni fikir ve önerilere (işlevsel olmasalar bile) açık olmak, bu fikirlerin daha uygulanabilir olanlarının doğmasına yardım eder. Yaratıcı düşüncenin ortaya çıkabilmesi için herkesin birbirini teşvik etmesi, cesaretlendirmesi asla alay etmemesi gerekmektedir (Önen ve Tüzün, 2005, s. 99).

Maslow'a göre, gerçek anlamda fizyolojik, güvenlik, sevgi ve saygı, zihinsel, estetik gibi ihtiyaçlarını (belli bir sıra içinde) karşılayabilen insanların ulaştıkları nokta kendini gerçekleştirme düzeyidir. Kendini gerçekleştirebilmiş insanın özelliklerinden biri yaratıcı olmaktır (Schultz ve Schultz, 2002, s. 607). Yaratıcı bireylerin en önemli özellikleri ise çok kısa bir süre içerisinde, çok sayıda farklı fikir üretebilmeleri, kendilerine olan güven duygusu, zor problemleri çözme motivasyonu, bağımsızlıklarına olan düşkünlük ve bireyselliğe önem vermeleridir (Arıkan, 2004, s. 108). Dolayısıyla yaratmak için özgür olmak, hür düşünceli olmak gerekmektedir (Buscaglia, 1985, s. 67; Wilcox, 2001, s. 106).

Köknel (1982) iç çatışmaların doğurduğu kaygıya karşı kullanılan olgun savunma düzenlerinin başında yüceltme (sublimation) düzeninin yer aldığını, yüceltmenin ise, ilkel nitelikteki eğilim ve isteklerin, toplumsal amaçlara dönüştürülmesi ve yaratıcılığa yöneltilmesi olarak değerlendirmektedir. O ayrıca her insanda, çocukluk ve gençlik çağındaki gelişme ve çatışmaların yarattığı kaygı ve tedirginlikten kaynaklanan yaratıcılığın var olduğunu savunmaktadır (s. 225).

Adler(1983)'e göre ruh sağlığına sahip olan bir insandaki aşağılık duygusu yaratıcılığa, verime dönüşmektedir (s. 76).

Diğer yandan yaratıcılık, yeni bir Şeyler oluşturma (May, 1976, s. 37; akt.: Arıkan, 2004, s. 107) ve elde bulunan ürünlerin değiştirilmesi ile eşsiz ürünler elde etme süreci (İsaksen, 1993, s. 17; akt.: Arıkan, 2004, s. 107) olup, bir kişinin uzmanlar tarafından kabul edilen bilimsel, estetik, sosyal ve teknik değerleri olan yeni fikirler, sezgiler, buluşlar veya ürünler ortaya çıkarmasıdır (Baden, 1994, s. 200; akt.: Arıkan, 2004, s. 107).

Bireyin yaratıcılığını gerçekleştirebilmesi için orijinal fikir, ürün veya hizmet üretebilmesi gerekir, bu açıdan orijinallik yaratıcılığın önemli bir unsurudur (Runco, 1993, s. 54; akt.: Arıkan, 2004, s. 108). Diğer yandan yaratıcılık sezgi ile başlar, akılla koordine edilir, sezgisiz akıl bir Şey retemez (Titiz, 2007). Nef (1970)'in ifadesiyle “Sezgici muhayyile olmayınca zihnimiz hiçbir yaratıcı faaliyette bulunamaz.” (s. 109).

Levis (1955) “Kimi dinsel kurallar ötekilere oranla ekonomik kalkınmaya daha uygundur. Bir din maddi değerlere, çalışmaya, tasarrufa, verimli yatırıma, ticari ilişkilerde dürüstlüğe, **yeni Şeyler denemeye**, riske girmeye ve fırsat eşitliğine önem verdiği oranda kalkınmayı destekler; bunlara ne kadar karşı ise kalkınmayı köstekler.” (s.105; akt.: Kuran, 2002, s. 226) görüşünü ileri sürmektedir.

“...(Allah) pisliği (azabı ve rezilliği), akıllarını kullanmayanlara verir.” (Yunus, 10/100) ayetiyle aklı kullanmayanların birtakım sıkıntılara maruz kalacakları vurgulanmaktadır. Aklı kullanmak ise yenilikçi olmayı gerektirir. Ayrıca Hz. Muhammed'in “İki günü birbirine denk olan ziyandadır.” H.Ő' de Müslümanların yenilikçi olmalarını gerektirir. Ancak zihinlerde, İslam'ın yeniliklere karşı mı olduğu gibi sorular da vardır. Bu konuda (Timur) Kuran (2002), Berkes'in “İslam dininin yeniliğe direneceği yolundaki korku, çoklukla temelsiz kalmıştır, ağdaş eğitim görmek isteyen her Müslüman'ın aşılamayacak engellerle karşılaşmadığı ortadadır.” (s. 228) görüşünü hatırlatmaktadır.

Biz hipotez hazırlarken gerek ilmi kaynaklar gerek karşılıklı görüşmeler ve Türkiye ve dünyada temayüz etmiş iş adamlarının (Kemal Şahin, Sakıp Sabancı, Bill Gates vb. gibi) görüşlerinden yararlandık.

Elde ettiğimiz bulgulara göre akılcı ve yaratıcı düşünce ile yeniliklere açık olmak konusunda olumlu (n= 1073, x= 59.37) kişilik özelliğine sahip olanlarla olumsuz (n= 36, x= 59.25) gurubu oluşturanların ortalamaları arasında küçük bir fark görülmüştür. İki grup arasında t testi yapıldığında t değeri .099 ve $p > .05$ çıktığı için iki grup arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır. Bu sonuç ilk bakıldığında ilgili hipotezimizin doğrulanmadığı yönünde algılanabilir, ancak her iki grubun dindarlık puan ortalamalarının yüksek dindarlık grubunda çıkması (55-68 aralığında) ve akılcı ve yaratıcı düşünceyle yeniliklere açık olma özelliği bakımından olumlu grubu oluşturanların sayısı (n= 1073) ile olumsuz grubun (n=36) sayıları göz önünde bulundurulduğunda hemen-hemen deneklerin tamamına yakınının olumlu grubu oluşturduklarını söyleyebiliriz. Kısaca iki grup arasında yapılan analizin sonucu gruplar arasında anlamlı bir ilişkiyi göstermezken, deneklerin tamamına yakınının akılcı ve yaratıcı düşünce ile yeniliklere açık olduklarını ifade edenlerin oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Dünya ekonomisinde itici gücün **yenilikçilik** olduğunu vurgulayan TİSK, ülkelerin gelişim sıralamasında sıçrama yapabilmelerinin de yenilikçilik performanslarına bağlı olduğu görüşündedir. Ancak TİSK, Türkiye'nin 2005 yılı endekslerine göre yenilikçilik sıralamasında sonuncu olduğunu belirtmiştir (Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu 'TİSK', 2006).

Yukarda bizim elde ettiğimiz sonuçlarla TİSK'in sonuçları arasında fark vardır. Ancak konuya sosyal istenirlik (social desirability, Budak, 2000, s. 689) açısından bakıldığında her iki farklı durum da anlaşılabilir. Bu farklılığın vereceğimiz şu örnekle daha iyi anlaşılabilceğini düşünüyoruz: bir ekonomik bölgemizde yıllarca patent başvurusu yapılmaması nedeniyle Patent Enstitüsü'nün o Ekonomik bölgedeki şubesinin kapatılması söz konusu olmuştur. Ne var ki bu

ekonomik bölgemizde bireyler kendilerinin çok yenilikçi olduklarını belirtmişlerdir. Bu ve benzeri örnekler, kendilerini yenilikçilik ve yaratıcılığa açık olarak tanımlayanlar için menfi bir durum olarak görülse de bu durum tümünden o bölgenin tutucu ve kapalı bir zihniyete sahip olduklarını da göstermez.

Yenilikçilik ve yaratıcılık olgusunu daha iyi irdeleyebilmek için kısaca tutuculuk ve kapalı zihniyet kavramları üzerinde de duracağız.

Gençtan (1998), tutucu kişinin psikolojik yapısı hakkında “Tutucu kişi, yapmak istediği, ama yaparsa suçlanacağı davranışları başkalarında gördüğünde onları eleştirerek ya da engelleyerek kendi isteklerini engellemeye çalışır.” (s. 40) demektedir.

Rokeach (1960), dogmatik veya kapalı zihin yapısındaki bir kişinin önceden hazır olan standartlara uymayan yeni düşünceleri kabul etmesi zordur. Ancak dogmatik olmayan ve daha hoşgörülü bir kişi ise yeni fikirleri, eski standartları ölçü alarak değerlendirmez (.: Harlak, 2000, s. 21).

“Tutuculuk, uzun yıllar boyunca doğruluğu sınanmış olan görüş ve fikirlerin en doğru fikirler olduğu inancından kaynaklanmaktadır. Bunun karşılığı olan yenilikçilik ise, yeni fikirlerin genellikle eskilerden daha iyi olacağını kabul eder.” Karşılaştırmasını yapan Yılmaz, Esmer ve Ergüder (1991)’e göre “Birinci görüş bir bireyin zekasının sınırlarının toplumun birikmiş deneyimlerine göre yetersiz olacağı varsayımına dayanır. Oysa yenilikçiler için insan aklı ile yeni uygulama ve fikirlere ulaşılır ve insanlık rasyonel düşünce ile ilerler.” (s. 41).

Yeniliğe karşı kapalı bir zihin yapısına sahip bir kişilik tablosu, bireylerin aldıkları eğitim, yetişme tarzı, dini cemaat ve tarikatlar, siyasi ve ideolojik eğilimler, medya ve sosyal yapı dolayısıyla hem iç güdümlü dindarlarda hem de inançsızlarda mevcuttur (Gürses, 2001, s. 150).

Geleneksel fikirleri kabul etmeyi öğrenen ve öğreten insanlar açısından yenilik, özgürlük ve yeni fikirler hoş karşılanmaz (Argyle ve Beit-Hallahmi 1975, s.

91; akt.: Gürses, 2001, s. 46). Örneğin kendisi de yenilikçi ve yaratıcı bir düşünceye sahip olmasına rağmen, Henri Ford bile “Ben işçilerimi onların iki elleri çalışsın diye işe alıyorum ama daha sonra onlar *akıllarını* da ortaya koymaya kalkıyorlar.” (Müftüoğlu, 2006) diye yakınmıştır.

Hoffer (1995), kişilerin içindeki yaratıcılığın gittikçe kuruması ve giderek yaratıcı güçlerinin kaybolması ile o kişinin faydasız benliğinden uzaklaşarak kitle hareketlerine ilgi duymaları artmaktadır (s. 66) demektedir. Hoffer’in bu tespiti, yenilik ve yaratıcılık açısından daha önce dünyada ilk sıralarda yer alan Türk halkının son sıralara düşmesinde, acaba yaratıcılıkları giderek kuruyan ve kaybolan birtakım toplum liderlerinin mi rol oynadığı sorusunu akla getirmektedir.

Yaptığımız araştırmada gerek anketler gerek mülakatlarda deneklerin tamamına yakını akılcı ve yaratıcı düşünce ve yeniliklere açık olduklarını belirtmişlerdir. Günümüzde geline bu nokta doğal görülebilir, ancak yakın zamana kadar akılcı ve yaratıcı düşünce gibi yeniliklere açık olma konusunda tablonun çok farklı olduğunu Güngör (1996)’ün şu ifadelerinden öğreniyoruz “Nitekim Batı dünyasında bizden üstün bir medeniyetin doğuşuna yol açan modern ilim hareketi büyük buluşlara, yani eski teorik şemaları yıkan yeni keşiflerle başlamış ve devam etmiştir. Osmanlılar bu keşiflerin maddi neticeleri çok geç ortaya çıktığı ve o tarihlere kadar kendilerini rahatsız edecek ciddi bir siyasi ve sosyal sıkıntı çekmedikleri için, yeni gelişmelere uzak kaldılar.” (s. 40).

Ancak “Düşüncenin Coğrafyası” adlı eserinde Nisbett (2003) doğu’ya veya batı’ya gidildikçe düşüncenin değişik bir biçimde işlediği üzerinde durmaktadır (s. 149, 153). Bunun için akılcı ve yaratıcı düşünce ve yeniliklere açık olmak gibi konularda, düşüncenin coğrafyaya göre farklı işleyebileceği bu nedenle Batı normlarının diğer coğrafyalarda farklı anlaşılma ihtimali vardır.

Arkof (2003)’a göre William James ortalama bir insan kapasitesinin ancak %10, Otto % 6 daha sonra da biraz daha azaltma yaparak % 4’ünü kullandığını açıklamışlardır (s. 141). İnsanoğlunun beyin kapasitesinin çok az bir kısmını kullandığı anlaşılmaktadır buna göre insanoğlunun düşünce sistemi coğrafyaya göre

farklı işlemlere bile yenilik ve yaratıcılık konusunda, eğer kullanacak olursa muazzam bir kapasiteye sahip olduğu görülmektedir.

Diğer yandan teknolojik yenilikler (inovasyon), sosyal yeniliklerle desteklenmedikçe bir şey ifade etmemektedir (Ayhan, 2006).

4.1.10. Zaman Planlaması ile Dinî Tutum Ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler

(Tam Olarak Zaman Planlaması Yapıp-Yapmama Açısından Kendilerini Tanımlayanlarla Dini Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler.)

İslam dini zamana çok önem vermektedir, bazı ayetler **zamana** yeminle başlar, Müslümanlar için farz olan namazın şartlarından biri **vakit** şartıdır.

Elde ettiğimiz bulgulara göre zaman planlamasına uyduklarını belirten olumlu grupla (n= 594, x= 60.03), zaman planlaması yapmadıklarını belirten olumsuz grup (n= 512, x.= 58.57) arasında hem sayı, hem de dindarlık düzeyi açısından bir fark bulunmuştur. Bu fark yapılan t testi sonucunda p< .01 düzeyinde anlamlı bulunmuştur.

Zaman planlaması ile ilgili bu hipotezi hazırlarken zaman planlaması yapan bir kişinin aynı zamanda iş planlaması da yapabileceğini düşündüğümüz için ayrıca iş planlaması ile ilgili bir soru sorma gereği duymadık. Zaman planlaması ve iş planlaması yapmak aslında kaynakların ekonomik bir şekilde kullanılarak ekonomik kalkınmanın amaçlandığını göstermektedir (Alexander, 1964, s. 46). Esasında Hipotezimiz dindarlık düzeyi yüksek olanların zaman planlamasına uymayacakları şekline idi, ancak elde ettiğimiz bulgular her iki değişken arasında negatif değil, pozitif bir ilişkinin varlığını ortaya koymuştur. Aldığımız bu sonuç, ilgili hipotezimizin doğrulanmadığını göstermektedir.

Inkeles ve Smith (1974) modern insanı tanımlarken *zamana değer veren* bir özellikten bahsederler (s. 18, 19; akt.: TÜSİAD, 1991, s. 7).

Bilgisayar sektöründen Bill Gates “Kaybolmuş bir dakika kaybolmuş bir servettir.” (Reca, 2006, s. 65) ifadesi ile ekonomik hayatta zamanın ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır. Ancak geçmişte ve günümüzde toplumların ve bireylerin zaman tasavvurları, içinde buldukları kültür yapısına göre değişmektedir. Çünkü Doğu’da zaman algısı **bitmeyen-sonsuz** bir özellik gösterirken, Batı’da ise **biten-sonlu** bir özellik gösterir.

“Hinduizm (Kainatın yaratıcısı tanrı Brahman’ın hayatı 311.040.000.000.000 Brahman senesi sürer. Bir Tanrı yılı 360 insan yılıdır Her bir Yuga’nın onda biri kadarı doğuş onda biri kadarı batış süresidir. Kritayuga devrinde insanlar 4000 sene yaşarlar, kast ayırımı ve **çalışma** yoktur, arzu ettiklerini önlerinde bulurlar. Fakat zaman günden güne kötüye gider ve nihayet kaliyugaya gelir, biz bu devrin sabah kızılığında bulunuyoruz) ve Budizm gibi doğu dinlerinde zaman rahmet-felaket-rahmet devirleri olarak, dairevi bir şekilde ebediyen tekrar eder, Yahudilik (dünyadaki faal süre 6000 senedir) ve Hıristiyanlık gibi batı dinlerinde zaman bir doğrutlu istikametinde, rahmet devrinden felaket devrine doğru bir defaya mahsus akar gider ve sonunda kıyamet vardır.” (Sarıkcıoğlu, 1976, s. 21-23).

Doğu’da zamanın ve buna bağlı olarak günlük hayatın çok yavaş ilerlediği, buna karşılık Batı’da zamanın ve hayatın hızlı aktığı gerçeği bilinmektedir. “Geçen zamana değer vermeyen, işlerin bitimini tarihe veya saate bağlamayan Asyatik kültürler yavaşlığı, gecikmeyi, ertelemeyi de algılamakta zorluk çekmektedirler. Oysa Batı kültürlerinde zaman geçmekte ve tükenmektedir” (Sekman, 2004, s. 39).

Zaman planlamasını, kişinin gündelik hayatı ve iş hayatı ile ilgili zamanını planlaması, işe vaktinde başlaması, işyerinden vaktinden önce ayrılmaması, çalışma saatleri içerisinde verimli çalışması, tabii ihtiyaçların karşılanması için verilen süreyi istismar etmemesi vb. birtakım davranışlar olarak değerlendirebiliriz.

Sekman (2004), planlamaya ayrılan on dakikanın uygulamada bir saat kazandırdığını, ayrıca işi yapacak kişilerde kontrol duygusu ile önem ve mühimi ayırt etme bilinci de oluşturduğu (Sekman, 2004, s . 39) görüşündedir.

Kayseri'nin Hacılar ilçesi ile ilgili makalesinde Baktır (2007) da “Kurumsallaşmış bazı fabrikalarımızda üst düzey iş toplantılarının henüz işçiler iş yerine gelmeden sabah namazından sonra yapılıp bitirildiğini biliyoruz. Yine şu anda çok ileri seviyedeki bir iş adamımızın *sabah fabrikaya işçilerden sonra gelmekten utanıyorum* dediğine bizzat şahit olmuşumdur.” (s. 9) ifadesine yer vermektedir.

Analiz sonuçlarına göre dindarlık düzeyi ile zaman planlamasının doğru orantılı gitmesini (Her ne kadar zaman planlamasına uymadıklarını belirten olumsuz grubun sayısı 512 gibi önemli bir yekün oluşturuyor olsa da) ekonomik kalkınma açısından önemli bir gelişme olarak değerlendirebiliriz.

4.1.11. Dinî Tutum ve Davranışlar ile İşe Verilen Önem Arasındaki İlişkiler

(Kişilik Özellikleri Bakımından Kendilerini İşe Verdikleri Önem Açısından Tanımlayanların Dinî Tutum ve Davranışlarla İlişkileri)

İnsan, yaşamını sürdürmek için, bazı mal ve hizmetlere ihtiyaç duyar. O, insan emeği olmadan mevcut olmayacak olan bu mal ve hizmetleri ise yaptığı işle üretebilir. İnsan yapmış olduğu işle faydalı mal ve hizmetleri üretmenin yanında istidatlarını da geliştirir. Bu nedenle insanî düzeyde hayat, iş olmadan düşünülemez hale gelmektedir (Schumacher, 1999, s. 15).

Biz bu hipotezi hazırlarken, isteyerek ve severek yapılan bir iş ile zorla yapılan bir iş arasında, verim ve kalite açısından fark olacağı düşüncesini göz önünde bulundurduk. (Eskiden yemeğin tadı, lezzeti iyi olmaz düşüncesi ile evin

hanımının morali bozuk, üzüntülü ve isteksiz olduğunda yemek yaptırılmazmış). Kişinin yaptığı işi severek yapması çok önemlidir (Casson, 1975, s. 24, 93).

İşe verilen önem verimi, kaliteyi ve satışı arttırır, bazen işlerin durgun olduğu herhangi bir iş kolunda bile, işine özen göstererek, (işlerini) çok iyi yapanların gayet başarılı oldukları görülür.

Tekstil sektöründen iş adamı Halit Narin (2006) bu konuda “Ayakta kim kalmak istiyorsa, işi kendi yapmalı, sekreterlerin, genel müdürlerin, genel müdür yardımcılarının elinde oyuncak olmamalı. İşine gidiyorsan işini yap. İşine gitmiyorsan da kapat. İkisinden birini seçmek zorundasınız. Bunun başka formülü yok, eğer dürüst çalışıyorsan.” görüşüyle herkesin yaptığı işe önem vererek, iyi yapmasını tavsiye etmektedir.

Elde ettiğimiz bulgulara göre işe gereken önemi veren bir kişilik özelliği olarak olumlu (n= 612, x= 59.87) grupla, kendileri için işin yegane geçim kaynağı olduğu için önemli olduğunu ifade edenlerle, sonu gelmez bir dünya eziyeti olarak gören olumsuz (n= 472, x= 58.72) grubun ortalamaları arasında fark bulunmaktadır. Yapılan t testi sonucunda $p < .05$ olduğundan iki grup arasındaki fark anlamlı bulunmuştur. Bu sonuca göre *işe verilen önemle, dinî tutum ve davranışlar* arasında *pozitif* bir ilişkinin olduğunu belirtebiliriz. Ancak sayıca, işle ilgili olumsuz grubu oluşturanların miktarı dikkate değerdir. Bu nedenle onların işle ilgili olumsuz tutum ve davranışları ne gibi süreçlerde ortaya çıkmaktadır? Sorusu akla gelebilir.

Bruno (1982), James'in alışkanlıklarımızın özgürlüklerimizi iç-güdülerimizden daha fazla kısıtladığını, adeta bir esaret zinciri oluşturduklarını, öğrenilmiş olmalarına rağmen, zamanla kişinin kendi davranışlarını eleştirmelerini engellediği için, uzun yıllar çok elverişsiz şartlar ve işler içinde olup da durumlarını değiştiremeyen insanların olduğu görüşüne yer vermektedir (s. 71). Fukuyama (1998)'ya göre, son zamanlarda çöküntüye uğrayan alışkanlıklar, daha önce ABD'nin yükselişini hazırlamıştır (s. 140). Biz de işle ilgili olumsuz alışkanlıkların bireyin bu konuda tutum ve davranışlarını olumsuz etkileyebileceğini düşünüyoruz.

Halk arasında tekrarlanan; bu işten vazgeç, kim yapmış ki sen de yapacaksın, niye kendini yoruyorsun?, iş çıkarma!, işin var mı derdin var, bu işin sonu yok gibi bazı sözlerin, bireyin iş konusunda olumsuz alışkanlıklar edinmesine yol açabileceğini söyleyebiliriz (Demirkıran 2002, s. 155). Dolayısıyla işte savsaklama veya lâkaydlığa yol açabilecek olan bazı alışkanlıkların sonunda kişinin işini de kaybetmesine neden olabilir. Ancak birey için işin geçim temininden başka da fonksiyonları vardır.

Örneğin Fırat (1982)'ın, "Suçluluğun amilleri arasında işsizliğin rolü de ele alınmıştır. Mahkûmlar üzerinde yapılan araştırmalarda çoğunun işsiz olması, işten çıkarılmış ya da işe intibak edememiş kimseler olması işsizliğin, suçluluk sebebi olabileceğini düşündürmüştür." (s. 74) tespiti de gösteriyor ki yapılan iş, bireylerin ruh sağlığı açısından da önemlidir. Bu arada her zaman sevdiğimiz bir işi yapma imkânımız olmayabilir, o zaman yaptığımız işi sevmeye çalışmalıyız, bu şekilde hayat daha güzel geçecek ve daha zevkli olacaktır (Saygılı, 2006, s. 189).

Yapılan işin ruh sağlığını koruma veya ruh sağlığına kavuşturma fonksiyonu önemlidir. Ancak birey, işine aşırı düşkünlük göstermesi halinde, bu durum psikolojik bir problem olarak karşımıza çıkabilir. Genel olarak aşırı işe düşkünlük *işkoliklik* olarak algılanır ki bu durum psikolojik açıdan normal dışı bir davranış özelliği gösterir. Sayar (2007, Tv konuşması), "Narsizmin bir versiyonu da iş koliklidir." ifadesini kullanmıştır. İşkolik olmamak için insanların bütün yükleri, sorumlulukları kendi üzerlerinde toplamaması gerekmektedir. Bu konuda Köknel (1998) insanların işkolik olmamak için sorumluluklarını çevrelerindekiyle paylaşmanın yollarını aramalarını ve karşılaşılan zor durumlarda güvenilir insanlara danışılmasını tavsiye etmektedir (s. 351).

4.1.12. Deneklerin Kendilerini Eğitim, Bilim ve Teknolojik Gelişmelere Önem Verip-Vermemek Konusunda Tanımlamaları ile Dini Tutum ve Davranışları Arasındaki İlişkiler

(Teknolojik Gelişmeleri Ortaya Çıkarmak, Ona Katkıda Bulunmak ve İzlemek, Hizmetlerin Düzeyini Yükselterek Yüksek Verim ve Kaliteye Ulaşmak İçin, Eğitim ve Bilime Verdikleri Önem Açısından Kendilerini Tanımlayanlarla Dini Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler)

Ülkelerin kalkınmasında eğitimin, yüksek nitelikli insan gücü sayısının o ülkelerin kalkınma düzeyini gösteren en önemli kriterlerden biri olduğu kabul edilmektedir. Daha önceleri, ölçülebilen unsurlara verilen önem nedeniyle ihmale uğrayan birey (beşeri sermaye olarak değerlendirilen)'in eğitimine artık daha çok önem vermeye başlanmıştır (Berber, 1999, s. 362; akt. Taban ve Kar, 2004, s. 281). Çünkü Zeytinoğlu (1995)'nin ifadesi ile “eğitim, yalnızca fertlerin yeteneklerini geliştiren ve onları beceri sahibi kılan bir güç değil, aynı zamanda, ülkelerin ekonomik gelişmesini de sağlayan itici bir güçtür” (, s. 83).

Teknolojik gelişmeler, üretimde farklılıklar yaratan esas unsuru teşkil ettikleri için hem ülkeler arası ticarete bir artış hem de yüksek verimlilik dolayısıyla emek ve enerji tasarrufu sağlamaktadır (Vural, 1986 s. 212).

Akhun ve Sezgin (1991), John Dewey (1966)'in Türk insanına eğitim yoluyla kazandırılacak davranışların, ekonomik ve ticari hayatın ihtiyaçları ile uyumlu olmasının önemi üzerinde durarak endüstri ve iş hayatına girecek kişilere iş için gerekli davranışları kazandıracak orta dereceli meslek okulları kurulmasını tavsiye ettiğini, Kühne (1939)'nin de ekonomik gelişme için nitelikli insan gücü yetiştirmenin önemi (s. 35, 36) üzerinde durduğunu belirtmektedirler.

İslam dünyasının bir zamanlar ekonomik olarak Batı'nın ilerisinde olması, bilimsel ve teknolojik yenilikler açısından önde olması ile gerçekleşmişti (Kuran,

2002, s. 217). Ancak İslam dünyası eğitim bilim ve teknolojik gelişmeleri yeterince takip etmediği için zamanla Batı'nın gerisinde kalmıştır. Çünkü nicelik bakımından düşünüldüğünde bile Batı'da giderek artan bilim adamları sayısına göre İslam dünyası yeterince bilim adamı yetiştirememiştir. Müslüman bilim adamlarının çoğu (yüzde 64'ü) çığır açan eserlerini 1250'den önce, daha az kısmı (yüzde 36'sı) 1250-1750 tarihleri arasında vermişler, 1750 den sonra ise çığır açan bir Müslüman bilim adamı yetişmemiştir (Döğen, 1987,s. I-VII; Kuran, 2002, s. 217; Atay V, 1995, s. 29-33).

İslam dünyasındaki bilimsel ve teknolojik gerileme sonucu sadece ekonomik gerileme değil, din de tehdit altına girmiştir. Bu konuda Turner (1991) “Dönemin diğer yazarları gibi, Thackeray da Avrupa teknolojisinin gemi çarkının, Fulton'un buhar kazanının, elektrikli otomobilin Türkiye'nin Orta Doğu'daki hakimiyetini kaçınılmaz olarak yıkacağını düşünür (s. 23).

“...Gökyüzünde yıldızların yörüngesine and olsun ki,...Osmanlı tarihinde kurduğumuz rasathaneyi, 1585'li, yıllarda yerle bir ettik. İstanbul rasathanesi şeyhülislam fetvasıyla gitti. Bu şeyhülislam bu ayeti bilmiyor mu? Bu ayetin ışığında Müslüman toplumların NASA'yı kurması gerekirdi, olmadı. Zira ahlak-zihniyet çatışmasının galibi İslam'ın ahlakı değil, Osmanlı-Türk Müslüman'ının onu dünyadan maddeden alıkoyan irrasyonel zihniyeti olmuştur” (Sayar, 2005, s. 201).

Yakın zamana kadar dini çevrelerin teknolojik gelişmelere karşı bir tutum içerisinde oldukları üzerinde durulur ve ekonomik olarak geri kalmanın müsebbibi olarak da din gösterilirdi. Tabii ki bu iddiayı doğrulayacak veya yalanlayacak örnekler bulunabilmektedir. Esasında bireyi teknolojik gelişmelere karşı olmaya sevk eden birtakım nedenler vardır. Bunlardan dini olanlarının altında ise **teknolojinin** dini zayıflatacağı düşüncesi yatmaktadır. Bu konuda Rivers (2006) teknolojinin kuvvetli bir güce sahip olduğunu ve nerede ortaya çıkarsa doğrudan olmasa da kendi varlığıyla dine meydan okuduğunu, din için bir tehdit unsuru olduğunu (hatta daha da ileri giderek) aynı zamanda kendini bir din olarak kurduğunu (gösterdiğini) düşünür. Ona göre aslında teknoloji, dini mekanizmaya sahip olmasa da dinsel olarak nitelenen karakteristikleri dolayısıyla, din olarak görülmesini sağlar. Ayrıca

teknolojinin bir din gibi gelişebilmesi, dini zayıflatacak her şeye sahip olması, ve bir din adayı olarak, din üzerinde değişiklikler yapabilecek güce sahiptir (Rivers, 2006). Kısaca dine rakip olabileceği veya dini yok edeceği gibi düşünceler dolayısıyla teknolojiye karşı çıkmış olabilir.

“Teknolojik gelişmeler, kullanımına bağlı olarak yararlı da zararlı da olabilmektedir... Ancak İslamiyet her türlü teknolojik gelişmeyi, insanlara hizmet yönünden bir araç olarak görür. Bu hizmette de dikkate alınması gereken en önemli nokta İslam ahlakınca belirlenen prensipleri yaygınlaştırmak, ahlaklı insanlardan oluşan bir toplum ve bir dünya yaratmaktır.” (Peker, 1997, s. 33).

Günümüzde eğitilmiş kişilerin dahi iş bulamaması veya teknolojik gelişmelerin mevcut istihdamı olumsuz etkilemesi gibi nedenlerle eğitim bilim ve teknolojik gelişmelere karşı bir anlayış ortaya çıkmış olabilir, ancak eğitim, bilim ve teknolojik gelişmelere karşı olmanın bedelinin çok daha ağır ödendiği yaşanan tecrübelerle sabit olduğundan deneklerin daha büyük bir çoğunluğunun eğitim, bilim ve teknolojik gelişmeleri destekler mahiyette olumlu cevap verdikleri anlaşılmıştır.

Teknolojik gelişmeleri ortaya çıkarmak, ona katkıda bulunmak ve izlemek, hizmetlerin düzeyini yükselterek verim ve kaliteye ulaşmak için, eğitim ve bilime önem vererek destekleyeceklerini ifade eden olumlu grup (n= 1046, x= 59.54)'un eğitim ve bilime yeterince önem vermeyeceğini söyleyen olumsuz grup (n= 64, x= 55.88)'tan hem sayıca hem de puan ortalamaları itibarı ile daha yüksek olduğu görülmektedir. Daha sonra yapılan t testi sonucunda ise $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark bulunmuştur. Ortaya çıkan bu sonuç ilgili hipotezimizin doğrulandığını göstermektedir.

Bizim bulduğumuz sonuçlar da gösteriyor ki artık Müslümanlar eğitim bilim ve teknolojik gelişmelere karşı değil, aksine tam destek vermektedirler. Zaten onların dini tutum ve davranış düzeylerindeki artış ile eğitim bilim ve teknolojik gelişmelere verdikleri destek arasındaki pozitif ilişki de bunu göstermektedir.

4.1.13. Bireylerin Kendilerinin Güvenilir Olmaları ile Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler

(Kendilerini Güvenilir Bir Kişilik Özelliğine Sahip Olmak Açısından Tanımlayanlarla Dini Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler)

Tüm Müslümanların örnek aldıkları İslam peygamberinin en önemli özelliklerinden biri güvenilir (emin) olmasıdır. O bu özelliğini Mekke'den Medine'ye hicreti öncesinde kendisinin hayatına son vermek isteyen müşriklerin dahi emanet ettikleri değerli eşyalarını (hz. Ali'yi görevlendirerek) sahiplerine teslim etmek suretiyle göstermiş (Berki ve Keskiöglü, 1959, s. 180, 181; İslam Ansiklopedisi, 1967, c. 5, s. 476) ve hiçbir zaman (asla) güvenilirliğini sarsacak bir davranışta bulunmamıştır. Bunun için her Müslüman'ın da peygamberini örnek alarak güvenilir olması gerektiği düşünülür.

Güvenilir olmak, aynı zamanda ekonomik kalkınmaya etki eden en önemli motivasyon kaynaklarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Yavilioğlu, 2001, s.116). Bu konuda Peiffer (1996) “Eğer verdiği sözü yerine getirme hassasiyetini taşıyan sorumluluk sahibi insanlar olmasaydı, hiçbir iş yerine getirilemezdi, bu iş yerindeki bir proje ve bireyler arasındaki ilişkilerden uluslararası ilişkilere kadar her düzeyden sorumlulukları ima etmektedir.” (s. 16) görüşünü dile getirmektedir.

Güven duygusunun ekonomik gücü arttırmaya yarayan bir sermaye işlevi gördüğü biliniyor, karşılıklı güven duygusu, ekonomik gelişme ve büyümenin sağlam temellerinden birini teşkil eder. Bilhassa karşılıklı güven duygusunun ortadan kalkması bireyler ve toplum arasındaki dayanışmanın önündeki en büyük engellerden birini oluşturmaktadır (Fukuyama, 1998, s. 37-38).

“İşin mükemmel ve üretimin iyi olması, işi yapanda, şu iki temel hasletin bulunmasına bağlıdır: *güvenilirlik* ve *samimiyet*, bunlar ise müminde en mükemmel bir surette ve en parlak bir örnek halinde mevcuttur.” (Kardavi, 1988, s. 49).

Güvenilir olmak ve dini tutum ve davranışla ilgili bulgularda, deneklerin tamamına yakını kendilerinin güvenilir oldukları konusunda olumlu (n= 1097, x=59.49), çok az bir kısmı da olumsuz (n= 18, x= 54.89) cevap vermişlerdir. Her iki gurup arasında hem sayı hem de dindarlık puanları açısından fark vardır. Bu fark yapılan t testi sonucunda $p < .01$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Karşımıza çıkan bu sonuç ise ilgili hipotezimizin doğrulandığını göstermektedir. Biz, hem uzman görüşlerini aldığımız, hem de ekonomik kalkınma ile ilgili kaynaklarda *güven* unsurunun, ekonomik kalkınmanın önemli kriterlerinden biri olduğunu belirlediğimiz için böyle bir hipotezi hazırlama gereğini duyduk.

Şimdi güven konusu ile ilgili olarak bazı görüşlere, yaptığımız görüşmelere ve gözlemlere yer vereceğiz.

Mehmet Akif Ersoy “İnsanın mahiyeti söylemek değil, sözünü tutmaktır.” derdi, kendilerine güvenilmeyen, sözünü tutmayanlara insan nazarıyla bakmazdı (İmamoğlu, 1991, s. 324).

Hayatta başarının anahtarlarından biri güvenilir olmaktır (Eski Merkez Bankası Başkanı Süreyya Serdengeçti, Halka ve olaylara Tercüman, 2 Mayıs, 2006).

Hedef Holding yönetim kurulu başkanı Ethem Sancak, kendilerini başarıya ulaştıran en önemli unsurun *güvenilirlik* (Özel, 2002) olduğunu belirtmiştir.

Görüşme yaptığımız bir iş adamı (15. 4. 2006) “Ekonomik kalkınmada doğruluk , dürüstlük ve verilen sözün zamanında yerine getirilmesi çok önemlidir. Başkalarını aldatan, verdiği sözü yerine getirmeyen en fazla bir-iki defa aldatır, daha sonra iş yapamaz, çünkü ekonomik hayatın en önemli unsuru güvendir” görüşünü ifade etmiştir.

“İşverenlerin, sanatkarların ve esnafın güvenilirliği, dürüstlüğü, verdikleri sözü yerine getirmeleri çok önemlidir, ancak ekonomik hayatta *hizmet alan* konumundaki müşterilerin güvenilir olmaları da çok önemlidir. Bazı müşteriler,

yaptırdıkları işlerin ücretini ödemiyorlar, daha önce yaptıkları pazarlıkları keyfi olarak bozuyorlar, yaptırılan işe, karşılığı olan parayı ödememek amacıyla keyfi olarak kusur buluyorlar. Bu gibi davranışlar ise genel olarak müşterilere karşı bir güvensizlik oluşturmakta, dolayısıyla ekonomik faaliyetlerimiz bu davranışlardan olumsuz etkilenmektedir.” (Mersinden bir esnaf, 27. 8. 2006).

“70-80’i bulan holdinglerden geriye üç-beş tanesi kaldı. Holdinglerin batışı ‘yaşantıları dolayısıyla’ holding yöneticilerinin esasında *güvenilir* olmadıklarını gösterdi. Holding iflasları sadece moralleri bozmakla kalmadı, ekonomik açıdan da bizi büyük ölçüde maddi sıkıntılara soktu, bunun için artık şehrimizde eski güven kalmadı, kimse kimseye güvenmiyor.” (Konya Şeker Fabrikasından bir görevli 10.5.2006).

Bu konuda Bayramoğlu (2006), Konya’dan İslâmi hareketin esnaf arasındaki önemli şahsiyetlerinden biri ile yaptığı mülakatta o “Kâr ortaklığına dayalı şirketlerde yaşanan rezaletler hem İslâmî kesim, hem de Konya için büyük bir itibar kaybına neden oldu. Toplum gözünde itibarımız, saygınlığımız, güvenilirliğimiz çok zedelendi. Aslında biz yani İslamcılar son senelerde çok bozulduk. Paraya tamah eder hale geldik. Yardımlaşma, dayanışma duygularımız büyük ölçüde zayıfladı” (s. 43) şeklinde konuşmuştur.

Biz de çalışmalarımız sırasında anket formu bıraktığımız bazı kişilerin, söz verdikleri tarihlerde formları doldurmadıkları için defalarca (söz verilen zamanda, formları almak için) gitmek zorunda kaldığımız olmuştur. Ancak bu kişilerin doldurdukları formları incelediğimizde kendilerinin güvenilir olduklarını işaretledikleri görülmüştür.

Güvenilirlik konusunu başka bir açıdan değerlendirecek olursak, Türkiye’de tüm il ve ilçelerde devletin mikro ölçekli projeleri destekleme uygulamasının devam ediyor olması dolayısıyla bir yetkili “Biz bu uygulamada, kadınların mikro kredi geri ödemelerinde daha güvenilir olduklarını görüyoruz, hepsi borçlarını zamanında eksiksiz ödüyorlar, onların güvenilirlik düzeyleri daha fazla, aldıkları kredileri amaca

uygun kullanıyorlar, bunun için ödemede zorlanmıyorlar, güvenilir olmaları dolayısıyla da işlerinde başarılı oluyorlar” demiştir.

Yaptığımız gözlem ve görüşmelerle bazı kanaat sahiplerinin görüşlerinin, güvenilirlik konusunda, anket sonuçlarından farklı olduğu yönündedir. Genel olarak bakıldığında, zaten Türkiye'nin ekonomik kalkınmasını tam olarak gerçekleştirememiş olması da bu durumu göstermektedir. Çünkü ekonomik kalkınmada bireylerin güvenilir olmaları önemli bir kriter olarak görülmektedir. Ancak davranış yönünden bazı problemler olsa da (yinede) kendilerinin *güvenilir* olduklarını belirten deneklerin hem sayıca, hem de dini tutum ve davranış düzeyinin yüksek olması dolayısıyla, en azından güvenilirliğin toplumda hâlâ önemli bir değer olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır.

4.1.14. Müteşebbislik Zihniyetiyle Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki ilişkiler

(Kendilerini Müteşebbislik Özellikleri Bakımından Tanımlayanlarla Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler)

Ekonomik kalkınmada müteşebbisliğin önemi üzerinde duran Vural (1986)'a göre kalkınma, iyi eğitilmiş, dinamik müteşebbislerle gerçekleştirilebilir (s. 291).

Kalkınma ve büyüme için müteşebbislik önemli bir kriterdir. Müteşebbis, ortaya çıkan yeni ekonomik fırsatları fark ederek onlara yön verebilen, riski göze alan, yenilik yapan, kâr arayan, fırsatları değerlendiren, rekabet ve kendine güven kavramlarıyla donanmış bilinçli bir kişilik yapısına sahip olan kişidir. Başarı, kâr ve ekonomik güç, müteşebbisi motive eden kavramlardır. Ekonomik kalkınma sürecinde, müteşebbisin rolü kesin ve tartışılmaz bir yapı göstermektedir. (Dülgeroğlu, 1991, s. 91, 92).

Az gelişmiş ülkelerde bireylerin müteşebbis zihniyeti gelişmemiştir, bu gibi ülkelerde ortaya çıkan bazı müteşebbis kimselere, toplumun düzenini bozan, kendine ait olmayan işlere burnunu sokan kimseler olarak bakılmaktadır (Alexander, 1964, s.

117). Gelişmiş ülkelerde ise müteşebbis zihniyete önem verilir. Ayrıca müteşebbis zihniyetin oluşması ve desteklenmesinde dinî tutum ve davranışların etkisi üzerinde de durulmaktadır. Örneğin gelişmiş Batı'da Katoliklikle Protestanlık arasında müteşebbislik açısından fark olduğu ve Protestan olan bölgelerde müteşebbislik zihniyetinin daha fazla geliştiği vurgulanmaktadır (Delacrois ve Nielsen, 2001).

Woodrum (1985), Tokugawa (1600-1868) ve Meiji (1868-1911) dönemlerini inceleyen Bellah'ın Japonya'da dinî inançların endüstrileşme, sanayileşme ve müteşebbisliği teşvik ettiğini, çalışmaya ve işe dinî bir veçhe kazandırarak, girişimciliği saygınlıştırdığı, aile şirketleri için de ahlâki yaptırımları güçlendirdiğini ve Japonya'da dinin bir bakıma Protestan ahlakına benzer bir fonksiyon gördüğü (s, 122; cf.. 68, 69) görüşüne yer vermektedir.

Woodrum (1985)'a göre Amerikalı Japonlar üzerinde din, ekonomik davranış ve müteşebbislik için motivasyon sağlamaktadır. Davies (2004)'e göre de din, ekonomi (Pazar) üzerinde rekabeti desteklemek, teşvik etmek ve dürüst bir şekilde malı korumak gibi bir rol oynar. O ayrıca (din tarafından desteklenen) rekabetçiliğin, fiyatların ve işçi ücretlerinin adilane ölçülerde tutulmasını, böylece işçilerin köleleştirici işverenlerden, işverenleri de köleleştirici işçilerden korumayı garanti ettiğini belirtmektedir.

Riskten ve kişisel girişimden korkmadıklarını, kişisel çaba ve hırsı önemsediklerini ve rekabeti sevdiklerini belirten olumlu grubu oluşturanların (n= 487, x= 58.72) kişisel girişimden kaçınarak müteşebbislik açısından olumsuz grubu oluşturanlardan (n= 607, x= 59.94) hem sayı, hem de dindarlık puanı bakımından daha düşük düzeyde olduğu belirlenmiştir. Daha sonra iki grup arasında görülen farkın önemli olup olmadığını anlamak için t testi yapılmıştır. Yapılan t testi sonucunda iki grup arasında t değeri 2.698 ve $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark bulunmuştur. Ortaya çıkan bu fark ilgili hipotezimizi doğrular mahiyettedir. Yapılan bu analizler dindarlık düzeyi arttıkça müteşebbislik zihniyetinin düşüş göstermesi dolayısıyla ekonomik kalkınma açısından olumsuz bir durumdur. Eğer ülkemizde girişimcilik gelişirse, bu başta gençler olmak üzere daha çok kişi iş bulacak, daha

çok iş alanı açılacak ve bu gelişmeler herkesin yararına olacaktır (Bozgeyik, 2006, s. 20).

Müftüoğlu (2006)'nın "50 li yıllarda, müteşebbislikle ilgili yapılan bir araştırmada, dünya milletleri arasında müteşebbislik ve girişimcilik ruhu gelişmiş iki ülke öne çıkıyor: Türkiye ve ABD, ne var ki milletimizde var olan bu girişimcilik ve müteşebbislik ruhu eğitim müesseselerinde budanmamalıdır." ifadesinden Türkiye'de müteşebbisliğin giderek zayıfladığı anlaşılmaktadır.

Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü eski rektörü Prof. Dr. Ahmet Ayhan'la 05, 02, 2007 tarihinde yaptığımız görüşmede o, iş hayatı ve sanayide, girişimcilik ve müteşebbislik konusunda eğitimsiz birinci neslin eğitimli ikinci kuşaktan daha yenilikçi, araştırmacı, girişimci ve müteşebbis olduğunu ifade etmiştir. O, ancak Türkiye'nin genç nüfusuyla büyük bir insan gücü ve girişimci potansiyeline sahip olduğunu da belirtmiştir.

Bir eğitimci ve işadamı olan Doğanata (2006) kalkınmış ülkelerin bugünkü düzeye yükselmelerinde girişimci ve müteşebbislerin önemli rolü olduğunu, başta ABD (bu ülkedeki girişimcilerle ilgili olarak, bkz. Carnegie, 1954) olmak üzere, Almanya, İngiltere, Japonya ve Güney Kore girişimcilerinin dünyada önemli başarılar sağladıklarını dile getirmiş daha sonra da Türkiye'de girişimciliğin ve müteşebbisliğin gelişebilmesi için uygun ortamın hazırlanması gerektiği üzerinde durmuştur.

Ergüder, Yılmaz ve Kalaycıoğlu (1991)'na göre Türkiye de bireylerin zihin yapısı riskten, kişisel girişimden ve rekabetten kaçınmak gibi sosyo-ekonomik değer ve tutum mirasına sahip olduğu yönündedir (s. 11, 12).

Yavuz (2005)'un görüştüğü iş adamı Hüseyin Özdilek'e göre Türkiye'nin en büyük eksiği, müteşebbis yokluğudur.

Devlet valilikler ve kaymakamlıklar aracılığıyla girişimci ve müteşebbisleri desteklemektedir. Ancak görüştüğümüz bir yetkili kendilerine neredeyse hiç başvuru

yapılmadığını ve insanların eğiliminin daha çok maaşlı hazır bir iş talebi yönünde olduğunu belirtmiştir.

Bu durumda Türkiye’de müteşebbis zihniyetin neden gelişmediği sorusu akla gelmektedir. Bu soruya Demokrat Sanayici ve İşadamları Derneği (DEMSİAD) genel başkanı Altun (2001) genel olarak devletin mevcut müteşebbisleri (bile) yok etmeye çalıştığı görüşüyle (s. 439) cevap vermektedir. Diğer yandan konuya dinî inanç ve ideolojik açıdan baktığımızda, İkinci Dünya Savaşı sonrası (başta S.S.C.B olmak üzere Doğu Bloku ülkelerinin devlet ideolojisi olan) komünizmin her türlü özel teşebbüse, girişimciliğe, müteşebbis zihniyete ve özel mülkiyete karşı olmasının etkili olabileceğini düşünüyoruz.

Bozgeyik (2006)’e göre girişimciliğe, devlet bürokrasisi ile zihin dünyamıza girmiş bazı olumsuz ön yargılarımız da engel oluşturmaktadır (s. 20).

Günümüzde Türkiye’de zaten zayıf olan girişimcilik, ikinci nesle geçişte yeterince başarılı olamamıştır. Çünkü girişimciler çocuklarına girişimcilik ruhu aşılayamadıkları için kuruluşu iki-üç nesil geriye giden işletme sayısı (Hacıbekir, İskender Kebapçısı, Kuru Kahveci Mehmet Efendi, Hacı Şakir gibi) oldukça azdır (Arıkan, 2004, s. 21).

Önen ve Tüzün (2005), müteşebbis zihniyetin neden gelişmediği sorusunu psikolojik bir yaklaşımla şöyle değerlendirirler. Onlara göre, karşı karşıya kaldığımız korkularımız (fobi), bizi girişimci olmaktan, herhangi bir şeyi düşünüp, planlayıp uygulamaya koymaktan ve fırsatları değerlendirmekten alıkoymaktadır (s. 75).

Müteşebbis zihniyetin neden gelişmediği sorusuna Sekman (2004) da psikolojik bir yaklaşımla cevap vermektedir. Ona göre öğrenilmiş çaresizlik hissi, başarısızlık korkusu ve başarılı olmayı defalarca denemiş; ama her teşebbüsünde başarısızlığa uğramış olanların ya da kitlelerin geliştirdiği *ben yapamam, ben başaramam, bir daha denememeliyim* duygusuna kapılmak, müteşebbislik zihniyetini olumsuz etkilemektedir (s. 50). Konuyu daha farklı bir bakış açısıyla değerlendiren

Hoffer (1995)'e göre müteşebbis zihniyetin önündeki engel, hayal kırıklığına uğramış yeteneksiz kişilerin serbest rekabete karşı olmalarıdır (s. 65).

İslâm peygamberi Hz Muhammed'in her türlü riski göze alarak uluslar arası ticaret yapması aslında müteşebbis zihniyetin gelişimi için alınması gereken önemli bir örnek teşkil etmektedir. Ayrıca peygamberin “Rızkın onda dokuzu ticarettedir, onda biri hayvancılıktadır” (Süyûtî, 1990, C. I, Hadis No: 3296, s. 198) H.Ş'i de insanı girişimci olmaktan alı koyan korkularını yenmesi için önemli bir tavsiye ve motivasyon kaynağı olabilir. Enes b. Malik'den rivayet edilen bir olayda fakirlik yüzünden çaresizlik duygusuna kapılarak sadaka isteyen bir kişiye Hz. Muhammed tarafından, iş yaparak para kazanma yolu gösterilmiştir. Bu olayda: “Ensardan bir zat Rasûllah'a gelerek ondan bir şeyler istemişti. “Evinde hiçbir şey yok mu?” buyurdular. Adam “Evet, bir çulumuz var. Bir kısmıyla örtünüp, bir kısmını da yere seriyoruz. Bir de su içtiğimiz kabımız var” dedi. Rasûlullah: “Onları bana getir!” dedi. Adam gidip getirdi. Rasûlullah eşyaları eline alıp: “Şunları satın alacak yokmu? Diye seslendi. Bir adam: “Ben bir dirheme satın alırım” dedi. Peygamber: “Bir dirhemden fazla veren yokmu?” diye iki üç defa tekrarladı. Başka birisi: “Ben onlara iki dirhem veririm” dedi. Peygamber eşyaları ona sattı ve parayı Ensârîye verdi. Sonra da: “Bunun biriyle ailene yiyecek al, onlar için harca; diğeriyle bir balta al ve bana getir!” dedi. Adam gidip bir balta satın alıp getirdi. Rasûlullah baltaya bir sap geçirdi. Daha sonra: “Şimdi git odun kes, sat ve on beş gün boyunca bana gözükmel!” dedi. Adam aynen böyle yaptı, sonra peygamber'in yanına geldi. Bu süre zarfında on dirhem kazanmış, bunun bir kısmıyla giyecek, bir kısmıyla da yiyecek satın almıştı. Rasûlullah: “Bak, bu senin için kıyâmet günü alında dilenme lekesiyle gelmeden daha hayırlıdır!” dedi (Ebû Dâvud, Sünen, Zekat 26. hadis no.1641; Tirmizî, Sünen, Büyü 10, hadis no. 1218; İbn Mâce, Sünen, Ticârât 25, hadis no. 3383).

Yaparel (2001)'e göre “Dua bireyi ümitsizlikten, ruhsal (manevi) çöküntüden kurtarır, hayat mücadelesine daha büyük bir enerji ve azimle devamlarını sağlar” (s. 96). Buna göre dualar, her türlü korkularımızı ve hayal kırıklıklarımızı yenecek cesaret ve enerjyi teminde bize motivasyon sağlayacağından herhangi bir iş

başlarken yapılan dualar, bu konudaki cesaretsizlik ve korkuları yenmede yararlı olabilir.

4.1.15. Bireylerin Sahip Olduklarıyla Yetinme Anlayışı ile Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler.

(Kişilik Özelliklerine Göre Kendilerini Sahip Olduklarıyla Yetinip-Yetinmeme Konusunda Tanımlayanlarla Dini Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler)

Dini tutum ve davranışlarla, kanaatkarlık açısından, neden daha fazlasına sahip olmayayım görüşünde olan olumlu grup (n=238, x= 56.36) ve sahip olduklarıyla yetinebilecekleri görüşünde olan olumsuz grup (n= 858, x= 60.26) arasında sayı ve puan farkı vardır. Bu farkın anlamlı olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılan t testi sonucunda $p < .01$ bulunması iki gurup arasında anlamlı bir fark olduğunu göstermektedir. Bulunan bu sonuç, ilgili hipotezimizin doğrulandığını göstermektedir. Yani dindarlık düzeyi arttıkça buna paralel olarak mevcutla yetinme anlayışı da artmaktadır. Ancak ekonomik kalkınma sürecinde ele alınan kalkınma kriterlerinden biri olan *neden daha fazlasına sahip olmayayım* görüşünün daha geçerli olması gerekmektedir. Burada kastedilen zenginlik isteği nevrotik kişinin mal-mülk edinme ya da zengin olma isteği ile karıştırılmamalıdır, çünkü nevrotik kişi zengin olmayı, bir taraftan kendisi için yoksulluk ve sefaletle karşı güven sağlamak, bir taraftan da başkalarını bir şeylerden yoksun etme eğilimindedir (Horney, 1980, s. 182). Bu nedenle bizim bahsettiğimiz daha fazlasına sahip olma isteği, psikolojik yönden normal bir kişi içindir. Bulgularımız bize mevcutla yetinme, daha fazlasına sahip olmayı talep etmeme düşüncesinin ağırlık kazandığını gösterdiği için deneklerin ekonomik kalkınmanın bu kriteri ile ilgili tutum ve davranışlarının olumsuz olduğunu belirtebiliriz.

Ancak İslam dini insanlara fakirliği hedef olarak göstermemiş ve yoksul bir yaşamı tavsiye etmemiştir.

“Az kalsın fakirlik küfür olacaktı.” Hadis. (Acluni, s. 107; akt.İlhan, 2004, s.16; İsfehani, Hilyetü'l- Evliya, VIII.,253).

“Fakirlikten, kıtlıktan, zilletten ve zulmedip zulmedilmekten Allah’a sığının.”
(İbn Mace, Dua, 3).

Berger (1993) “Teodiseler fakirlere fakirliklerinin anlamını kazandırırken, zenginlere de varlıklı olmalarına bir anlam verme imkânını sağlayabilir.” (s. 103) görüşündedir. Dolayısıyla dinin yoksul yaşamak zorunda olanları teselli etmek gayesi ile ortaya koyduğu yaklaşımı (dinin) zenginliğe karşı olduğu şeklinde düşünmemek gerekir (Yılmaz, 2007, s. 198). Bu nedenle aşağıda vereceğimiz bazı hadisler, Müslümanları fakirliğe sevk eden dini bilgi kaynakları olarak değerlendirilemez.

“Allah teala, çoluk çocuk sahibi, iffetli fakiri sever”.(İbn Mace, Zühd, 5; Mekki, IV, 153; Gazali, İhyau Ulumi’d-din, IV, 358).

“Fakirler zenginlerden beş yüz sene önce cennete gireceklerdir. Bu seneden her biri yarım ahiret gününe muadildir.” İbn Mace, Zühd, 6; 37; Kuşeyri risalesi, s. 359; Mekki, IV, 153).

Ayrıca tasavvuftaki zahidlik ve zühd konusu da bireyin zenginliğe karşı olmasını gerektirmez. Bu konuda Demirci (1987) “Zahidliğin temel özelliği şu veya bu şekilde **terk**’tir. O bakımdan yoksul bir kimseye zahid denmez. Çünkü elde bulunmayan şeyin terk edilmesi söz konusu değildir. Ancak bir maddi varlığa sahip olunup da o varlık terk edilirse zahid olunabilir (İnsan maddi varlık ve zenginlikle imtihan edilmeden, ona bel bağlayıp bağlamayacağı bilinemez. O halde elde bulunmayan bir şey için zühdden bahsedilemez. Elde bulunduğu takdirde, belki de kalb ona yönelecektir)”(s.121) görüşüne yer verir.

Müslümanlar arasında fakirliği övücü zenginliği yeric bir anlayışın oluşmasında ayet ve hadislerin zamanla yanlış anlaşılmasını ve başka kültürlerden geçen bilgilerin islâmi bilgilerle karışmış olabileceğini düşünüyoruz. Bu düşüncemize paralel olarak, ideal bir dindarlık için bir erdem ve fazilet olarak fakirliği ögen Gazali (1975, c. IV, s. 353)’nin, İhyâu ‘ulûmi’d-dîn adlı kitabında,

fakirliği övüp zenginliği yermeye ayırdığı 150'den fazla sayfada çok sayıda Hz.İsa ve Hz.Musa kıssalarına da yer vermiş olması bu düşüncemizi destekler mahiyettedir. Ayrıca , “Kendi adına mal biriktiren ama Tanrı önünde zengin olmayan insanın durumu budur.” (Luka, 12:21), “Varını yoğunu sat, yoksullara dağıt. Böylece göklerde varlığın olacaktır. Sonra ardım sıra gel.” (Luka, 18:21-22) ve “Parası bol kişilerin Tanrı hükümranlığına girmeleri ne denli güçtür! Devenin iğne deliğinden geçmesi, zengin kişinin Tanrı hükümranlığına girmesinden daha kolaydır” (Luka 18:24-25) gibi İncil'de geçen bazı sözleri de, önce belirttiğimiz görüşümüzü, destekleyen örnekler olarak düşünüyöruz.

“St. Agustine (354-420), Hıristiyanlığın inançlarını oluşturmuş ve Hıristiyanlığın temel ilkesi olarak *İlahi fakirlik* (Paupertas Evangelica) anlayışını yerleştirmiştir. Daha sonra da İslam dünyasında Gazali ve takipçileri tarafından aktarılan deyimle *Bir Lokma Bir Hırka* düsturu benimsenmiştir.” (Birdal ve Ulutan, 1992, s. 35, 39).

Sufiler de amaçsız olarak fakirliği seçmemişler, mal ve mülkün kendilerini meşgul edeceğini düşünmüşlerdi. Sufi sürekli kalp tasfiyesi ile meşgul olmak, marifet ilmini elde etmek ve Peygamber sevgisini kazanmak için kanaat edip kısmetine rıza gösterir, takdir edilenden memnun olur, fakirliğe isyan etmez.(İlhan, 2004, s. 24, 48).

Ülgener (1991) “Ortaçağ ahlakına göre *kendini ve yakınlarını geçindirmeye yetecek kadar emek ve gayret* ! bu kadarı meşru hatta lüzumlu; fakat ondan fazlası lüzumsuz ve üstelik zararlı sayılmak icap eder...Ortaçağ ahlakçısı dar ve mütevazî ölçüleri aşmak isteyen kazanç gayretinde – bhusus acelede- hakiki yükseliş yolunu değil, bilakis sayısız dertlerin ve ısırapların kaynağını seziyor.” (s. 72) demektedir.

Ortaçağ değil ama 18. yüzyılda yaşamış olan İbrahim Hakkı (tarihsiz)'nın dünyaya hırsla bağlanmanın, mala, mülke ve süse değer vermenin ebedi mutluluğa engel olacağını, dünyanın, mihnet ve üzüntü yeri olduğu, onu terk edenin mutlu

olacağı (bölüm. 6, s. 75) tarzındaki görüşlerinin ise bilinçli bir tasavvuf kültürüne sahip olmayanlarca yanlış anlaşılmaya müsaitdir.

Geçmişte Müslümanların zenginlik ve fakirlikle ilgili olarak zihin dünyalarının oluşmasında rolü olabileceğini düşündüğümüz kültürel alt yapının günümüz de de etkisini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu konuda (etkili olabilecek) bazı gazeteci ve yazarların görüşlerine yer vereceğiz.

Ali Bulaç: İslamiyet paranın helal yoldan kazanılmasını şart koşar...bu açıdan bakıldığında ne kadar kazanılacağı konusunda herhangi bir sınır koyulmadığı halde, aslında görünmez bir sınır vardır.

Ahmet Taşgetiren: İslam'da para kazanmanın miktarında sınır yoktur, ancak para kazanmanın niteliğinde sınır vardır. İslam bunu *helal kazanç* olarak tanımlıyor.

Hüseyin Hatemi: Müslüman çok zengin olmayı istememeli. İslam'da ideal olarak, bir insanın para kazanma hırsı olmamalı. Geçimini sağlayacak kadar para kazanma isteği tabii herkeste olduğu kadar olmalı. Ama hayatının hedefi Karun kadar zengin olmak, dünyanın sayılı zenginleri arasına girmek olmamalı.(Haftalık Dergisi 22-28 Eylül 2006, sayı.181).

Taha Akyol'un hazırlayıp sunduğu (08. 8. 2007, saat. 15.50, CNN. TÜRK. TV) *Eğrisi Doğrusu* adlı programda Garanti Bankası yönetim kurulu başkanı Ferit Şahenk'le yaptığı mülakatı, bir gazetecinin ve bir işadamının zihin dünyasını yansıtmaları açısından veriyoruz.

“ Akyol - Beş yıl sonra milli gelirimiz 10 bin doları bulur mu?

Şahenk - Beş yıl sonrası için 10 bin dolar bir üst sınır olmamalıdır.”

Kanaatkarlık anlayışını dile getirmek amacıyla halk arasında '*ayağını yorganına göre uzat*' atasözünün (emir kipinde) söylenmesinin, bireyin şuur altına *azla yetinmek* gibi bir bakış açısının yerleşmesine yol açabileceğini düşünebiliriz. Türk toplumunun bu yapısını fark eden Adnan Menderes'in, neden daha fazlasına

sahip olmayalım anlamında “Biz milletimizin ayağını yorganına göre değil, yorganını ayağına göre uzatacağız.” dediğinden bahsedilir.

Müslümanların azla yetinmek ve daha fazlasına sahip olmayı neredeyse dini bir yasağı çiğnemek gibi görmelerinin altında yatan sebebin, dini bilgi yetersizliği olduğunu düşünüyoruz. Örneğin İslam tarihinde Sa’lebe olayı (Gazali, 1976, cilt. 3, s. 595) anlatılırken (genel olarak) meşru kazancın, meşru yoldan mal sahibi olmanın ve zenginliğin dinen yasak edilmediği ve helal olduğu bilgisi verilmez.

Bu arada tasavvuftaki fakr kavramının, fakirlik ve yoksulluk, kavramları ile karıştırılabileceğini düşünüyoruz. Muhtemel karışıklıkla ilgili olarak “Tasavvufta ‘fakr’ övülen bir özelliktir. Sufi ve derviş karşılığı olarak ‘fakir’ kelimesi de kullanılır. Türkçe de fakirlik deyince yoksulluk hatıra gelir. Bu yüzden fakr yanlış anlaşılabilir.” Diyen Demirci (2001)’ye göre, “Maddi anlamdaki fakirlik, yani yoksulluk övülen bir özellik değildir. Tasavvufta övülen fakr alçak gönüllü olmayı ve Allah’a olan muhtaçlığı ifade eder. Bunun maddi yoksullukla ilgisi yoktur. İnsan madden zengin olduğu halde, Allah’a olan muhtaçlığını çok iyi idrak edip yaşayabilir.” (s. 34; İz, 1990, s. 159).

Buraya kadar anlatılanların önemli bir bölümü, bazı Müslümanların tutumlarının azla yetinmek veya ahiret hayatı için dünyayı terk etmek yönünde olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak dinin bu yönde bir talebinin olmadığını ve olamayacağını daha önce belirttik. Nitekim, Türk din bilgini Maturidi bu konuda çarpıcı bir yaklaşımda bulunmaktadır. Ona göre dünyayı sırf dünya olduğu için sevmek ve ona itibar etmek kınanmıştır. Yoksa, dünyayı ahiretteki mutluluğa ulaşmaya bir araç olarak görmek, her türlü iyilik ve ibadetin başı olarak görülmüştür. Çünkü sevmek fiili, insana ait bir özelliktir ve insanın sahip olduğu varlıklara karşı sevgi duyması doğal bir davranıştır. Bu yüzden ona göre, karşı olunan dünya sevgisi, amaç değer haline getirilerek ahiretteki mutluluktan insanı uzaklaştıran bir dünya sevgisidir (Şekeroğlu, 2007, s.161, basılmamış doktora tezi). Müslümanların sahip olduklarıyla yetinme konusundaki olumsuz tutumları Maturudi’nin bu görüşlerinin yeterince bilinmediğini akla getirmektedir.

4.1.16. Dinî Tutum ve Davranışlarla Beraber (ortak) İş Yapma Anlayışı Arasındaki İlişkiler

(Kişisel Özelliklerine Göre Kendilerini Ortaklık Yapma Anlayışı Açısından Tanımlayanlarla Dini Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler).

Ekonomik kalkınmasını gerçekleştirmiş sanayi toplumlarında bireyin geliştirmesini beklediğimiz değer ve tutumlar arasında, başkalarıyla ortaklıklar kurabilme, aile bireylerinin dışındakilerle de iktisadi ve toplumsal amaçlar için kuruluşlar oluşturup çalışabilme gibi tutumlar vardır (TÜSİAD, 1991, s.12). Bu tutumlar hakkında Dökmen (2005), “Tek başlarına önemli bir işlev sergileyemeyecek olan birimler, bir araya gelip sinerjik bir iletişim oluşturduklarında, büyük bir güce sahip bir şirket ortaya çıkarabilirler.” (s. 169) görüşü ile açılım getirmektedir. Kısaca ifade edecek olursak, ekonomik hayatta (bir halk deyimi olan) *birlikten kuvvet doğar* sözünün gerçekleşebilmesi ancak ortaklık kültürünün gelişmesi ile mümkün olabilir.

İslamiyet ortaklığı teşvik etmiştir. Ebû Hureyre’den rivayetle Hz. Muhammed: “Allah (c.c) buyuru ki: Ortaklardan biri, arkadaşına hıyanet etmediği müddetçe ben iki ortağın üçüncüsüyüm. Ama birisi diğerine hıyânet edince aralarından çekilirim.” (Ebû Dâvud, Sünen, büyü’ 26, hadis no. 3383) demiştir. Allah’ın bu hitabının, dürüst ortaklar için (her yönden) psikolojik anlamda önemli bir motivasyon kaynağı olabileceğini düşünüyoruz.

Hz.Muhammed’in uluslararası ticaret yapan güvenilir bir kervan ortağı olduğunun bilinmesi, Müslümanlar’ın ortaklaşarak birlikte iş yapma anlayışlarını geliştirmelerinde önemli bir örnek olabilir.

Ortaklık konusunda Mehmet Akif Ersoy düşüncelerini şöyle dile getirmektedir “Bakıyorum ayrı ayrı pek iyi adamlarız. Bizi medeniyette dünyalar kadar geride bırakan milletlerin fertleri arasında bizdeki yükseklikler yok. Sonra bakıyorum, bir yere gelince bir içtimai heyet teşkil edemiyoruz. Çünkü o terbiyeden mahrumuz.” (Kabaklı, 1972, s. 112).

Elde ettiğimiz bulgulara göre, başkalarıyla ortak iş yapabileceklerini ifade eden olumlu grup (n= 416, x= 59.69, % 38)'la yakın çevreleri dışındakilerle veya yakın çevreleri ile ortaklık ilişkisine girmeyeceklerini belirten olumsuz grup (n= 665, x= 59.07) arasında yapılan t testi sonucunda $p > .05$ olduğu için iki grup arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır. Çıkan sonuç ilgili hipotezimizin doğrulanmadığını göstermektedir. Hipotez hazırlarken, dindarlık düzeyi arttıkça ortak iş yapma anlayışının azalacağı düşünülmüştü. Ancak bulgularımızı nicel olarak değerlendirecek olursak ortak iş yapabileceklerini düşünenlerden, herhangi bir ortaklık ilişkisine girmeyeceklerini belirten, olumsuz grubun sayıca 249 (% 22.08) daha fazla olması dikkate değerdir. Bu durumda dindarlık düzeyleri yüksek ve sayıca % 62'lik bir oran teşkil eden çoğunluğun beraber iş yapma veya ortaklık yapma konusunda olumsuz bir tutuma sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Özdemir (2001)'in MÜSİAD üyeleri ile yaptığı görüşmelerde onların, çok ortaklı şirket ve holding modelini benimsemekle birlikte, zor olduğunu göz önünde bulundurarak, bu gibi holdinglere girmeyi düşünmediklerini belirtmiştir.

Aynı konuda Arıkan (2004) da “Türkiye’de küçük ve orta ölçekli işletmelerin yeterince yaygınlaşmamasının nedenlerinden biri de, insanlarımızın bir araya gelerek ortak girişimlerde bulunmamasıdır. Ortaklık durumundaki işletmelerin büyük çoğunluğu, kurucudan çocuklara intikal eden aile şirketleridir. Aile dışından birbirleriyle hemşerilik ve akrabalık ilişkisi bulunmayan insanlar, sırf ekonomik çıkarları için bir araya gelip ortaklık kuramamaktadırlar (s. 24) tespitini yapmaktadır. Zaten iş çevreleriyle yapmış olduğumuz görüşmeler de yukarıda verdiğimiz sonuç ve kanaatleri doğrular niteliktedir.

İç Anadolu Ekonomik Bölgesinden bir işadamı (kimya mühendisi) “Birlikten kuvvet doğar, ortaklık, güç birliği, sinerji demektir. Mutlaka ortaklık kültürünün geliştirilmesi gerekir. Ama ben asla ortaklık yapmam.” demiştir.

Akdeniz Ekonomik Bölgesinden bir işadamı da (koltuk ve mobilya işleri yapıyor, eğitim düzeyi düşük) “Biz hem akraba hem de iş ortağıyız, ortaklığımızı karşılıklı güven ve dürüstlük üzerine kurduk, bu şekilde sürdürüyoruz. Biz iş yerinde

olan bitenleri kesinlikle eve götürmeyiz, böylelikle evlerde dedikodulara yol açmayız. İşe başladığımızda bizim bir ortağımız daha vardı, ancak güven ve dürüstlük ortadan kalkınca onunla ortaklık yürümedi, o da zarar etti biz de. Eğer o ortağımız ayrılmayıp dürüst bir şekilde devam etmiş olsaydı hepimizin ekonomik durumu daha iyi olacaktı.”

“Ortaklığımız ağabeyimin ayrı iş yeri açmasıyla dağıldı. Herkes ayrı iş yeri açtı, haliyle gücümüz bölündü. Ancak civarımızda Müslüman olmayanların (Hıristiyanların) ortaklıklarını daha uzun süre devam ettirdiklerine şahit oluyoruz.” (Beyaz eşya mağazası sahibi, eğitim düzeyi yüksek, Makedonya’dan).

Kuran (2002) İslam ülkelerinde gerçekleştirilen bir takım ticari faaliyetlerle ilgili olarak, “İslam adına getirilen kurum ve politikaların başarısız addedilmeleriyle, dinin ekonomik konulara ilişkin otoritesi zayıflayacaktır. Bu senaryo, İslam’a alternatif oluşturan ruhsal ve ahlaki ilham kaynaklarının çekicilik kazanmasıyla sona erebilir (s. 69, 100), görüşünü dile getirirken, Türkiye’de de son yıllarda bazı dini gurupların şirketleşme yoluna giderek ekonomik faaliyetlere katıldıkları göze çarpmaktadır (Turan, 1997, s. 38; Çakır, 1990, s. 109, 232, 254).

Reiland (1995) ise, birlikte iş yapma konusunda kilisenin başarılı bir örnek verdiğini, bunun sonucunda da çok sayıda iş yerleri, çiftlikler, benzin istasyonları çocuk kreşleri ve fabrikalar gibi ticari kuruluşlara sahip olduklarından bahsetmektedir.

Yurt içi ve yurt dışında geniş çaplı iş yapan, ortaklıklarını uzun yıllar gayet düzeyli bir şekilde sürdürenler de vardır. Örneğin İç Anadolu Ekonomik Bölgesinden bir işadamı (un fabrikası sahibi, eğitim düzeyi orta) “Bazı sektörlerde başkaları ile ortaklık yapıyoruz, kendi aramızda güven unsuru var. Yaptığımız ortaklıktan memnunuz, her iki tarafın da kârı iyi.” şeklinde konuşmuştur.

Baktır (2006), bazı bölgelerde ortaklık anlayışının ve uygulamalarının iyi gittiği kanaatindedir. Ona göre “Çevre illerde yaşanan şirket iflaslarına, Kayseri’de

çok az rastlanmıştır. Şimdilik *üçler, dörtler, ve beşler* tarzında daha az sayıdaki ortaklarla daha başarılı olunmaktadır.” (s. 10).

Türkiye’de yukarda verdiğimiz son birkaç örnekte olduğu gibi ortaklık kültürünün iyi gittiği az sayıda şirketlere rastlamak mümkündür. Toplumda imece (Çağatay, 1974, s.159) kültür ve geleneğine önem verilmesine rağmen ortaklık kültürünün geliştiğini söyleyemeyiz. Türkiye’de ekonomik kalkınma için gerekli olan beraber iş yapma veya ortaklık anlayışının geliştirilmesi için, başta eğitim kurumlarımız olmak üzere herkesin daha bilinçli olması gerekmektedir.

4.1.17. Gerekli Tüketim Harcamalarını Yapmakla Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler

(Gerekli Olan Tüketim Harcamalarını Yapma Açısından Kişilik Özelliklerine Göre Deneklerin Dinî Tutum ve Davranışları Arasındaki ilişkiler)

Ekonomik kalkınmada tasarruf, yatırım ve üretim gibi tüketimde önemlidir. Çünkü çağdaş toplumlarda tüketim seviyesi, ekonomik kalkınmanın başlıca motive edici gücü ve göstergesi olarak kabul edilmektedir (Meguire, 2004, s. 258; Sekman, 2004, s. 44).

Elde ettiğimiz bulgulara göre, gerekli olan tüketim harcamalarını yaptıklarını ifade eden olumlu grup (n= 1060, \bar{x} = 59.42)’la ellerinden gelse hiç harcama yapmayacaklarını belirten olumsuz grup (n= 43, \bar{x} = 57.69) arasında hem sayı hem de puan olarak fark vardır. Görülen bu farkın anlamlı olup olmadığını belirlemek için yapılan t testi sonucunda $p > .05$ bulunmuştur. Ortaya çıkan bu sonuç istatistik açıdan iki grup arasında anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir. Bu durum ise ilgili hipotezimizin doğrulanmadığı anlamını taşımaktadır. Biz hipotez hazırlarken dindarlık düzeyi yüksek olanların gerekli olan tüketim harcamalarını yapabileceklerini düşünmüştük. Aslında elde ettiğimiz bulgular da bu yöndedir. Çünkü tüketim harcamaları konusunda olumlu gurubu oluşturanların sayısı hemen hemen deneklerin tamamını oluştururken aynı grubun dindarlık düzeyi de olumsuz grubun dindarlık düzeyinden yüksektir. Kısaca dindarlık düzeyi yüksek olanlar

gerekli olan tüketim harcamalarını yaptıklarını belirten deneklerden oluşmaktadır. Hipotezimize bu açıdan bakıldığında doğrulanmıştır diyebiliriz. Sadece diğer gurupla arasındaki fark anlamlı bulunmamıştır. Tabii ki burada üzerinde durduğumuz ve *gerekli tüketim harcamaları ile kastedtiğimiz* deneklerin kişisel algılamaları ile ilgilidir.

Şimdi tüketimle ilgili bazı görüşlere yer vereceğiz. “Yastık altına giren dövizler ekonomiye geri dönecek, insanlar sonra bıraktıkları alışverişlerini yapacaklar, piyasalar canlanacak, piyasaların canlanması ise üretimde artışa, üretimde artışta istihdamı arttıracaktır. İstihdam artışı talebi canlandıracak ve büyümede olumlu bir rol oynayacaktır.” (Koç, 2001, s. 266).

Görüşme yaptığımız bir işadama (İzmir’den) “Harcamalar ve tüketim konusu ekonomik kalkınmada önemli kriterlerden biridir. belli bir noktadan sonra tüketimdeki daralma ekonomik faaliyetleri sıkıntıya sokmaktadır. Ayrıca ekonomik kalkınmada bireylerin nasıl harcama yaptıklarına da bakmak lazım, çünkü yapılan harcamaların öncelik sıralaması ve türü de kalkınmayı olumlu veya olumsuz yönde etkilemektedir” şeklinde görüşlerini bildirmiştir.

“Ürettiği ile tükettiği arasında denge kuramama, ürettiğinden daha fazla tüketme, ya da tüketmek istediği kadar üretmemeye zaafı, genelde Türk toplumunun her kesimine sinmiş bir zafiyettir.” (Acar, 2001, s. 123, 124).

Gayet itidalli bir tüketimde bulunmak iktisat ahlâkının bir parçası, protestan mü’minler tüketimleri itidalli tutmuşlardır. Dolayısıyla zaman içerisinde müthiş bir sermaye birikimi gerçekleştirmişlerdi. Buna karşılık Osmanlı-Türk gerçeğine baktığımız zaman, gelir arttırıcı sistematik bir çaba yok (Sayar, 2005, s. 200). Alman iktisat bakanı Ludwig Erhard (1950’li yıllar), “Hiçbir millet ürettiğinden daha fazla tüketemez.” görüşüyle Almanya’nın eline geçen bütün kaynakları üretime aktarmış tüketimi ise üretimin üzerine çıkarmamıştır (Birdal ve Ulutan, 1992, s. 119).

Aynı şekilde modern iktisadi görüşe göre tüketimin gösterişe dönüşmesi yani gösteriş amacıyla yapılan tüketim (conspicuous consumption veya demonstration effect) iktisadi gelişmeyi önleyerek sermaye birikimini engeller, genellikle gösteriş tüketimi lüks harcamalar şeklinde gerçekleşir, lüks mallar ise dış alımlarla gerçekleştirildiğinden kalkınma için gerekli olan döviz israf edilmiş olur (Zaim, 1995, s.312).

“Türkiye’de 1980 sonrası yaşanan değişim ile, tüketim beklentisi İsviçre standartlarında, üretim yeteneği Pakistan standartlarında olan bir toplum oluşmuş durumdadır...Üretmeyen ama tüketmeyi seven insanlar ne yapar: repo veya yolsuzluk” (Sekman, 2004, s. 44).

Harcamalar konusunda birey açısından önemli psikolojik bazı hususlara dikkat çeken Peker (1997) “Modern teknolojinin ortaya çıkardığı imkanlardan yararlanma istek ve arzusu, bunun için harcanan çaba ve verilen mücadeleler, çoğunlukla insanlarda kıskançlık, öfke ve kin duygularının oluşmasına neden olmakta, gerginlik ve stres meydana getirmektedir...Tatminsizlik, kanaatkarsızlık ve şükürsüzlük yaygınlaşmakta, bu da bir taraftan ahlâk dışı davranışlara neden olurken, diğer taraftan ruh hastalıklarının artmasına yol açmaktadır.” (s, 33) görüşünü ileri sürmüştür.

4.1.18. Dinî Tutum ve Davranışlarla Tembelliğe Yer Vermeyen Bir Kader ve Tevekkül Anlayışı Arasındaki İlişkiler

Kader ve tevekkül anlayışı bir kişinin hayata bakış tarzını belirlediği için, onun hayatta, aktif veya pasif bir tutum ve davranış sergilemesinde etkili olabilmektedir. Dolayısıyla kader ve tevekkül düşüncesi insanları her zaman ilgilendirmiştir.

Bu konuda Cebriye’nin bütün sorumluluğu Allah’a yükleyen yaklaşımına karşı, mutezile kelamcılarının insanın sınırsız bir irade hürriyetine sahip olduğunu ve kendi fiillerini kendisinin yarattığını savunmuşlardır (Çağatay ve Çubukçu, 1976, s.

111, 134). Ehli Sünnet'in ise kişinin ne her şeyi kadere bağlayan, ne de karşılaştığı her şeyi kendi çabası ile halledebileceğini kabul eden bir kader anlayışı söz konusudur (Fığlalı, 1996, s. 54-83; Kök, 2003, s. 91). Buber (2003) de “Kader, insanı sıkıştırıp kımıldamaz hale getiren bir cendere değildir; hayata hürriyetten başlayanların dışında onunla karşılaşan kimse yoktur.” (s. 87) görüşü ile kader konusunda kişi hürriyetini ön plana çıkarmaktadır.

Adler (1977)'e göre, bir kısım insanlar dine sığınarak öteden beri sürdürdükleri davranışları devam ettirmekte, sızlanıp durmakta, devamlı olarak kendilerine acımakta ve çektikleri acıları da Tanrı'nın sırtına yüklemeye kalkmaktadırlar. Adler'e göre böyle insanların işleri güçleri sadece kendileriyle meşgul olmaktır. Böylece, onlar, bu çok şerefli ve tapınılan Tanrı'nın kendilerine yardım etmekten başka yapacak bir işi olmadığına ve onların her hareketinden sorumlu bulunduğuna inanmaktadırlar (s. 219). Biz de Adler'in bu görüşünü, kaderciliğin bir psikolog tarafından tarif edilmesi diye düşünebiliriz.

Adler gibi Mehmet Akif Ersoy da çalışmadan işlerini Allah'a yaptırmaya kalkan *kaderci ve mütevekillere* şöyle seslenmektedir.

“ Bırak çalışmayı, emret oturduğun yerden,
Yorulma, öyle ya, Mevla ecir-i hasin iken!
Yazıp sabahleyin evden çıkarken işlerini,
Birer birer oku tekmil edince defterini;
Bütün o işleri Rabbim görür: Vazifesidir...
Yükün hafifledi...Sen şimdi doğru kahveye gir!
Çoluk, çocuk sürünürmüş sonunda aç kalarak...
Huda vekil-i umurun değil mi? Keyfine bak!
Onun hazine-i in'amı kendi veznendir!
Silahı kullanan Allah, hududu bekleyen O;
Levazımın bitivermiş, değil mi? Ekleyen O!
Çekip kumandası altında ordu ordu melek;
Senin hesabına küffarı hak-sar edecek!
Başın sıkıldı mı, kafi senin o nazlı sesin:

“Yetiş!” de, kendisi gelsin, ya Hızır’ı göndersin!
Evinde hastalanan varsa, borcudur: Bakacak;
Şifa hazinesi derhal oluk oluk akacak.
Demek ki: Her şeyin Allah...Yanaşman, ırgatın O;
Çoluk çocuk O’na aid: Lalan, bacın, dadın O;
Vekil-i harcın O; kahyan, müdir-i veznen O;
Alış seninse de, mes’ul olan verişten O;
Denizde cenk olacakmış...Gemin O, kaptanın O;
Ya ordu lazım imiş...Askerin, kumandanın O;
Köyün yasakçısı; şehrin de baş muhassılı O;
Tabib-i aile, eczacı...Hepsi hasılı O.

Ya sen nesin? Mütevekkil! Yutulmaz artık bu!
Biraz da saygı gerektir... Ne saygısızlık bu?” (Ersoy, 2006, s. 242, 243)

Ancak Adler’in bahsettiği *dine sığınan bir kısım insanlarla*, Ersoy’un tarif ettiği ‘mütevekkil’ insanın, zihniyet yapılarının karşılığı tasavvuf zihniyeti değildir. Gerçek tasavvuf zihniyeti insanı pasifleştirmez. Bu konuda tarihteki büyük sufiler, her yönden üretken ve fedakâr insanlardır. Mensuplarını meslek sahibi yapmayı teşvik eden, el emeği ve alın teriyle geçinmeyi kutsal sayan müridlerin, çevrelerindeki pasifleştirmeleri düşünülemez (Demirci, 2001, s. 28).

Bazen dindar bir kişinin (pasifize bir) hayat felsefesini yansıttığı önyargısı ile **bir lokma bir hırka** sözü üzerinde durulur. Ancak bu sözün tasavvuf ehli arasındaki karşılığı böyle değildir. Bu konuda Demirci (2001), tasavvuf mensuplarının **bir lokma bir hırka** ölçüsünü, kişinin kendi şahsı için yapacağı harcamalarda savurganlıktan kaçmak için benimsediği bir tutum olarak görür. O’na göre bu ölçü, herhangi bir sınırlama olmadığından, üretimde ıvarda ve infakta, yani verme alanlarında söz konusu olan bir ölçü değildir. Kısaca **bir lokma bir hırka** anlayışı, bir üretim ölçüsü değil, şahsi kullanım sınırı anlamına gelmektedir (s. 28).

Kök (2003)'ün “ Müslüman Türk insanı bugün, kör kadercilik ve tevekkül anlayışını büyük ölçüde aşmış bulunmaktadır.” (s. 91) görüşü de gösteriyor ki artık Türkiye’de Adler’in bahsettiği kaderci pasifize zihniyetin geçerli olmadığı yönündedir.

Araştırma bulgularımıza göre tembelliğe yer vermeyen bir kader ve tevekkül anlayışında olan olumlu grupla (n= 957, x= 59.45), olumsuz grup (n= 135, x= 58.63) arasında anlamlı bir fark olup olmadığını anlamak için yaptığımız t testi sonucunda $p > .05$ bulunmuştur. Bu sonuç ilgili hipotezimizin doğrulanmadığını göstermektedir. Ancak iki grubun dindarlık ortalamaları arasındaki fark çok küçük olmakla beraber, yine de olumlu grubu oluşturanların dindarlık düzeyinin daha yüksek olması ve bu grubun sayısının nicel olarak da çok fazla olmasını göz önünde bulundurduğumuzda ilgili hipotezimizin makro düzeyde doğrulandığı sonucunu çıkarabiliriz. Zaten Ergüder, Yılmaz ve Esmer (1991)’in araştırmalarında da Türkiye’de benzer şekilde, tembelliğe yer vermeyen bir kader ve tevekkül anlayışı yönünde bir eğilim olduğu belirlenmiştir.

Çarkoğlu ve Toprak (2006)’ın “Sizce zenginlik, yani ev, araba sahibi olup günlük hayatı rahat yaşamaya yetecek miktarın oldukça üzerinde bir gelir sahibi olmak, öncelikle insanın kendi çalışmasının bir sonucu mudur, yoksa Allah’ın bir lütfü mudur?.” Sorusuna, zenginliği insanın kendi çalışmasına bağlayanlar (% 56.5), zenginliği Allah’ın lütfü olarak görenler (% 36.4)’den oldukça fazla çıkmıştır (s. 57).

Akgül (1991)’ün zengin olma yolundaki tutumlarla ilgili sorusuna verilen cevapların % 9.40’ı çok sıkı çalışarak, % 81.20’si alın teri ve helal yollardan (s.153) şıklarını işaretlemiş olmaları esasında toplam % 90.60 yapmaktadır ki bu da tembelliğe yer vermeyen bir kader ve tevekkül anlayışı açısından gayet olumlu bir sonuçtur.

Karaca (2006)’nın kader algısıyla ilgili bulgularında 204 denekten oluşan örneklem grubu üzerinde yaptığı araştırmada, deneklerin % 85.3’ü Ehli Sünnet çizgisinde bir kader anlayışında oldukları, deneklerin % 11.8’inin mutezile çizgisinde

ve % 3'ünün cebriyeci bir kader anlayışında olduğunu ortaya koymuştur (s. 485). Karaca'nın bu araştırması ve bizim elde ettiğimiz bulgularımız Türk toplumunun daha önce olumsuz manada değerlendirilebilecek bir kader anlayışına sahip olsa bile günümüzde artık kader anlayışı bakımından daha olumlu bir çizgiye sahip olduğunu göstermektedir.

İşadamı Kadir Has'ın "Kadere inanan bir insanım. Ancak, *insanların kader böyle imiş* diyerek, boş vermişliğe kapılması çok yanlıştır." (Reca, 2006, s. 53) görüşü de Türkiye'de algılanan kader ve tevekkül anlayışını yansıtmaktadır.

Şimdi bir Müslüman'ın zihninde kader ve tevekkül anlayışının oluşmasında etkili olabileceğini düşündüğümüz bazı olaylardan bahsedeceğiz.

"Bir bedevi Resülullah'a gelip devesini mescidin kapısına başı boş ve başsız bir halde bırakmış ve bununla, koruması için Allah'a tevekkül ettiğini söylemişti. Bunun üzerine, yüce Peygamber ona, dillerde dolaşan atasözleri misali Müslümanlar arasında yayılmış olan şu sözü söylemişti *onu önce bağla sonra tevekkül et*" (et-Tirmizi, kıyamet, 60, Kardavi, 1988, s. 55).

"Biri Hz. Ali'ye uyuz katırını getirmiş 'Ya Ali, buna bir okusan' demiş, Hz. Ali demiş ki, 'Hiçbir dua buna süreceğin şaptan daha etkin değildir.'" (Sayar, 2005, s. 203)

Bir başka örnekte de Hz. Ömer, Cuma namazı'ndan sonra, mescidin bir köşesinde inzivaya çekilmiş bir topluluk görür ve onlara: Siz kimsiniz ? diye sorar. Onlar da: Biz, Allah'a tevekkül edenleriz, deyince; Ömer onlara kamçısı ile vurur ve azarlar; sonra da şöyle buyurur:

Sizden hiçbiriniz rızık için çalışmayı bırakıp da , sadece " Allah'ım, bana rızık ihsan eyle", demesin. Bilirsiniz ki gökten ne altın yağar, ne de gümüş. Nitekim, Allah Teala, "Namaz kılınca, hemen yeryüzüne dağılın ve Allah'ın fazlından-rızık talep edin." (el-Cuma, 62/10) buyurmuştur (Kardavi, 1988, s. 53).

Ancak zamanla kader, tevekkül ve rızık konusundaki anlayışların değişmeye başladığı da görülmektedir. Nitekim bu değişiklik, vereceğimiz örnekten de

anlaşılabilir. Hicri 4. yüzyılda yaşayan Ebu Ali Şakik (1984) kendisine yol arkadaşlığı yapan bir Mecusi'nin ne iş yaparsın sorusuna ticaretle uğraşıyorum cevabını verir. Mecusi; şayet kısmetin olmayan bir rızık peşinde koşuyorsan, kıyamete kadar peşinde koşsan bile onu elde edemeyeceksin. Yok eğer nasibin olan bir rızık peşinde koşuyorsan, onun için de koşmana ve dolaşmana gerek yok, zira mutlaka o seni bulur dedi. Şakik bu sözü işitince daha da uyandı, dünyaya karşı kalbinde bir soğukluk hasıl oldu (s. 267, 268).

Şakik'in rızıkla ilgili tutumuna benzer tutumların günümüzde de varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak Sayar (2005)'in düşünceleri dikkate değerdir. Ona göre insanlarımızın rızık algılamaları, rızık aramak ve bunu rasyonelleştirerek devam ettirmekten ziyade Rezzak olan Allah'a havale ederek halletme yönündedir (s. 218).

Türkiye'de kaderciler diğerlerine göre iki kat daha fazla yoksulluğun bir şans işi olduğu görüşünde olmasına rağmen ne kadere inanma eğiliminde olanlar, ne de olmayanlar muhtaç olmayı bireyin denetimi dışında olan bir kaynaktan belirlenen bir olgu olarak görme yaklaşımında görünmüyorlar. Kadere inanma temayülünde olanlar, muhtaç olmayı daha çok bireyin tembelliği ile ilgili görüyorlar (Ergüder, Yılmaz ve Esmer, 1991, s. 18).

Verilen bu örnekler ve kıssaların, deneklerin kader ve tevekkül anlayışıyla ilgili olumlu/olumsuz tutum ve davranışlarının bilgi unsurunun oluşmasında etkili olabileceğini düşünüyoruz.

4.1.19. Modern Bir Hayatın Gerektirdiği Düzeyde Enerji Kullanımı ile Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler

Elde ettiğimiz bulgulara göre enerji tüketimlerinin modern bir hayatın gerektirdiği düzeyde olduğunu ifade eden olumlu grupla (n= 540, x= 59.18) enerji tüketimlerinin modern bir hayatın gerektirdiği düzeyde olmadığını belirten olumsuz grup (n= 542, x= 59.59) arasında dindarlık ortalamaları ve sayıca bir fark görülmektedir. İki grup arasında görülen bu farkın önemli olup olmadığını belirlemek amacıyla t testi yapılmıştır. Yapılan t testi sonucunda ise $p>.05$ bulunduğu için iki gurup arasında görülen fark anlamlı değildir. Bu sonuç ilgili hipotezimizin doğrulanmadığını göstermektedir.

Şüphesiz modern bir yaşam, gerekli enerji tüketimini de beraberinde getirmektedir. Veziroğlu (2004)'na göre 'enerji tüketimi' bir memleketin kalkınması için en önemli faktörlerden biridir. O, enerji tüketiminin azaltılmasının ekonomik kalkınmayı yavaşlatacağı görüşündedir (s. 43).

Evlerimizde kullandığımız elektrikli aletler, ulaşım ve haberleşme araçlarımız, modern tarımsal faaliyetler ve modern bir hayatın kalbi sayılabilecek sanayi sektörleri vb. için enerjiye ihtiyacımız vardır. Bu araç ve gereçlerin insan hayatını kolaylaştırdığı bilinmektedir. Dolayısıyla modern bir kişi de bu gibi araç ve gereçlerden yararlanarak hayatını sürdürebilmektedir. Günlük hayattan örnek verecek olursak; bir kişinin elbiselerini ütülerken (diğer taraftan da) çamaşırlarını, bardak ve tabaklarını otomatik makinelerde yıkayabilmesi, ocakta yemeğini pişirebilmesi, buzdolabında gıda maddelerini saklayabilmesi bu arada tv'deki programları da izleyebilmesi belli bir enerji kullanımını gerektirmektedir. Ayrıca sanayi bölgeleri ve fabrikaların çalışabilmesi için enerjiye ihtiyaç vardır. Bu nedenle biz de deneklere modern bir hayatın gerektirdiği düzeyde enerji kullanıp kullanmadıklarını sorduk. Onların cevaplarını da kendi algılamalarına bıraktığımız için herhangi bir enerji türü veya miktarından bahsetmedik.

Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü eski rektörü Ahmet Ayhan (2007)'la yaptığımız görüşmede o, kullanılan enerji türü ve miktarının, atölye veya fabrikaya giren ürün miktarını, işletmenin üretimini, iş yerinin ne kadar işçi çalıştırdığını, işletmenin gelir durumunu hatta vermesi gereken vergi ve işletme sahiplerinin güvenilirliği gibi konular hakkında bir kanaat oluşturabileceğini belirtmiştir.

Enerji tüketimini gerek günlük hayatta (ev içinde) gerekse sanayide düşündüğümüzde, deneklerin ancak yarısının modern bir hayatın gerektirdiği düzeyde enerji kullanıyor olmaları, şüphesiz ekonomik kalkınma için yeterli bir düzey olarak görülemez.

4.1.20. Dinî Bayramlar, Kutsal Gün, Gece ve Mekânlara Verilen Önem ve Ziyaretlerle Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler

(Kendilerini Kişilik Özelliği Olarak, Dini Bayramlar, Kutsal Gün-Geceler ve Mekânlara Yapılan Ziyaretler Açısından Tanımlayanlarla Dini Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler).

Dünyanın birçok yerinde kutsal kabul edilen mekân ve zamanlar vardır (Eliade, 2003, s. 355-368, 373-388; Sarıkçıoğlu, 2000; Yitik, 2001). Bu kutsal mekân ve zamanlarda insanların bağlı buldukları inancın gereği birtakım ritüelleri yerine getirdikleri bilinmektedir.

İktisat fakültesinden bir uzmanın “Kutsal gün, bayram ve mekânlarda bir taraftan ritüeller yerine getirilirken bir taraftan da ekonomik faaliyetlerin ve gelişmelerin sürdürüldüğünü, böylece ekonominin canlandığını” hatırlatması, bizim böyle bir hipotez oluşturmamızda etkili olmuştur. Yasal veya değil, dinen meşru veya değil her ne şekilde olursa olsun, ilk başta da belirttiğimiz gibi, dünyanın bir çok yerinde kutsal mekânlar ve varlıklar vardır. Bazı insanların kutsallık atfettikleri bu gibi yerlere ilgi gösterdikleri bir gerçektir. Onlar kutsal mekânlara gelerek beslenme, barınma ve hediyeleşme gibi ekonomik hayata canlılık kazandıracak birtakım faaliyetlerde de bulunmaktadır (Sayar, 2005, 198).

Din kültürünün önemli bir boyutunu oluşturur, bu nedenle Weber'e göre dini pratikler ve inançlar ekonomik kalkınma için önemli sonuçlar doğurur. Ancak ekonomistler ve diğer araştırmacılar ekonomik gelişmenin belirleyicisi olarak din ve kültür üzerinde çok az hassasiyet göstermektedirler (Baro ve Mc Cleary, 2003). Benzer şekilde belki kutsal bir atf olmasa bile, bazı günler önemli ve kutlanması gereken anma günleri olarak belirlenmektedir (öğretmenler günü, anneler günü, babalar günü, yeşil ay haftası, şehitler haftası, sevgililer günü, tıp bayramı, kabotaj bayramı, dünya tiyatrolar günü...vb.). Belirlenen bu günlerde de kutsal gün ve gecelerde olduğu gibi her türlü hediye sektörü, ulaşım sektörü, kurban bayramlarında hayvancılık sektörü gibi, o günün veya mekânın gerektirdiği birçok sektörde ekonomik faaliyetlerin canlanması mümkün olabilmektedir. Ayrıca bayramlar dolayısıyla giyim kuşam, şekerleme, gıda, lokma, tesbih, seccade, çiçek, çelenk, vb. gibi sektörlerdeki canlanma sadece o iş kollarını değil başka sektörlerin de gelişmelerinde etkili olmaktadır.

Kutsal gün ve gecelerin kutlanması ve kutsal mekânlara yapılan ziyaretler ülke içerisinde olabileceği gibi farklı ülkelere de gerçekleştirilmektedir. Son zamanlarda **inanç turizmi** olarak tabir edilen bu gibi faaliyetler bazı ülkeler için önemli bir gelir kaynağı oluşturmaktadır. Değişik vesilelerle gerçekleştirilen inanç turizminin ekonomiye sağladığı katkılardan başka, bireyin psikolojisi üzerinde olumlu bir etkisinin de görülebileceğini düşünüyoruz.

Dini bayramlar kutsal gün ve geceler, kutsal mekanlara ziyaretler konusunda olumlu grubu oluşturanlarla (n= 890, x= 60.42), bu gibi etkinliklere itibar etmeyen veya duruma göre hareket ettiklerini belirten, olumsuz grup (n= 213, x= 55.43) arasında hem sayı hem puan farkı vardır. İki grup arasında yapılan t testi sonucunda $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark bulunmuştur.

Ortaya çıkan bu sonuç hipotezimizi doğrulamaktadır. Yani dinî tutum ve davranışlarla kutsal gün ve gecelerin kutlanması ve kutsal mekânlara yapılan

ziyaretler arsında pozitif bir ilişki vardır. Akgül (1991)'ün bu konu ile ilgili araştırmasına deneklerin % 70'i evet, %29'u hayır cevabı vermişlerdir (s.174).

Kutsal gün ve gecelerin kutlanması ve kutsal mekânlara yapılan ziyaretlerin ekonomik faaliyetlere katkısı dolayısıyla, biz de bu anlamda dini tutum ve davranışların ekonomik kalkınmada olumlu bir rol oynadığını söyleyebiliriz.

4.1.21. Dinî Tutum ve Davranışlarla Doğruluk ve Dürüstlüğe Verilen Önem Arasındaki İlişkiler

(Doğruluk ve Dürüstlüğe Önem Vermek Açısından Kendilerini Tanımlayanlarla Dini Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler)

Bu konuya önce bir Müslüman için bilgi kaynağını oluşturması gereken Kur'an ayetleri ve hadislerden örnekler vererek başlayacağız, daha sonra da araştırma bulguları, gözlem, görüşme ve değerlendirmeye geçeceğiz.

Kur'an-ı Kerim'de : “Allah'tan korkun ve doğrularla beraber olun.” (Tevbe, 9/119) buyurulmuştur. “*Rabb'imiz Allah'tır* deyip sonra doğru olanlar, onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir.” (Ahkaf, 46/13).

“Ölçüde ve tartıda hile yapanların vay haline! Onlar insanlardan bir şey ölçüp aldıkları zaman ölçüyü tam yaparlar. Kendileri onlara bir şey ölçtükleri veya tarttıkları zaman (ölçü ve tartıyı) eksik yaparlar. Onlar, tekrar diriltileceklerini sanmıyorlar mı? Büyük bir gün için ki, O gün insanlar, âlemlerin Rabb'i huzurunda dururlar. Hayır, (ölçü ve tartıda hile yapılamaz), doğrusu sapanların yazısı siccin (aşağı zindan) dadır” (Mutaffifin, 83/ 1-7; Mutaffifin, mutaffif'in çoğuludur. Mutaffif, ölçü ve tartıda hile yapan kimse demektir).

Rasulullah bir hadis-i şerifte mealen. “ İman ve küfür bir kimsenin kalbinde bir arada bulunmaz. Doğruluk ve yalancılık da (bir kimsede) birlikte bulunmaz.” H.Ş. (Ahmed b. Hanbel, 1992, c. II, s. 349) demiştir.

İslam dini fert ve toplum için faydalı olan şeyleri helâl, zararlı olan her şeyi de haram saymıştır. Din, bireyin, başkasına ait olan bir malı çalması, hak etmediği bir şeye el uzatması, hırsızlık yapması, yalan söylemesi, hile yapması, rüşvet alıp vermesi, alış-verişinde eksik ölçüp tartması gibi doğruluk ve dürüstlüğe sığmayan her türlü davranışlarını yasaklamıştır. Haram olan bu gibi davranışları yapanlara günah uyarısında bulunmuş, doğru ve dürüst olanlara ise iyilik, güzellik ve mükâfat vaat edilmiştir.

Peygamber doğruluk ve dürüstlük konusunda “Ölçü ve tartısını eksik yapan milletten rızık kesilir.” (Malik b. Enes, 1992, H. No: 26, C.II, s. 460; Et-Tergib v’et-terhib, c: 2, s. 569), “Doğru ve güvenilir tacir (kıyamet gününde) peygamberlerle, sıdıklarla ve şehitlerle beraberdir.” (Tirmizî, 1992, H. No: 1209, C. III, s. 515; Et-Tergib v’et-terhib, c: 2, s. 585).

Peygamber, bir yiyecek yığınının elini daldırdı, eline ıslaklık gelince; “Ey satıcı bu hal nedir” dedi. Satıcı- “yağmur isabet etti ya Rasulullah” diye cevap verdi. Bunun üzerine Peygamber “ Öyle ise ıslak tarafından üzerine niçin koymadın? Bize silah çeken bizden değildir, bizi aldatan bizden değildir.” (Ahmed b. Hanbel, 1992, c. II, s. 242; Et-Tergib v’et-terhib, c: 2 s. 571) dedi.

Gerçekleştirdiğimiz araştırma bulgularına göre doğruluk ve dürüstlüğe gereken önemi verdiklerini ifade eden deneklerin oluşturduğu olumlu grup (n= 910, x= 60.01) ile bu gibi değerlerin geçerli olmadığını ve kendilerinin de bu gibi değerlere itibar etmediklerini belirten olumsuz grup (n= 197, x= 56.51) arasında hem sayı hem de puan ortalamaları bakımından fark vardır. Görülen bu fark, iki grup arasında yapılan t testi sonucunda $p<.01$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Bu sonuç, doğruluk ve dürüstlikle dini tutum ve davranış düzeyi arasında pozitif bir ilişki olduğunu ortaya koyan hipotezimizi doğrular mahiyettedir. Bu sonuca göre dindarlık düzeyi arttıkça, ekonomik kalkınma için önemli bir kriter olarak doğruluk ve dürüstlüğe önem vermede de artış olmaktadır.

Konuyla ilgili olarak yaptığımız görüşmelerde bir mali müşavir (Akdeniz Ekonomik Bölgesi’nden) “İşlerimizi doğru ve dürüst bir şekilde yaptığımız için vergi

dairelerinde bir engelle karşılaşmıyoruz. Diğer yandan doğruluk ve dürüstlüklerinde sapma gösteren bazı mükelleflerimizi de uyarıyoruz, dinlemeyenler sıkıntıya düşüyorlar.” ifadesini kullanmıştır.

Bu konuda Ankara Ticaret Odası Başkanı Aygün (2001) de “Bugün esnaf için, tüccar için, sanayici için en önemli mesele *itibardır*. İtibarını kaybetmiş bir kişi borç da alamaz iş de yapamaz.” (s. 1069, 1070) demiştir.

Bir işadamı (İç Anadolu Ekonomik Bölgesi’nden), doğruluk ve dürüstlüğün çok önemli olduğunu, çok küçük yaşlarda iken dedesi tarafından kendisine devamlı olarak **doğruluk ve dürüstlük** telkin edildiğini, o hâlâ dedesinin bu öğütlerini unutmadığını ve bu nedenle kişilik yapısı olarak doğruluk ve dürüstlüğü düstur edindiğini ifade etmiştir. O ayrıca doğruluk ve dürüstlükten her zaman fayda gördüğünü de değişik örnekler vererek anlatmıştır.

Çarkoğlu ve Toprak (2006)’ın yaptıkları araştırmada, Bir iş için yeterince tecrübe ve paraya sahip olmayan bir vatandaş bir iş kuracak olsa öncelikle nasıl biriyle çalışmak istemektedir? Sorusu için yapılan tercih en yüksek **dürüst birisi** (% 61.5) olmuştur. Bu seçeneğin ardından tecrübeli (% 13), eğitilmiş (% 11), ancak bunların ardından dini bütün bir Müslüman (% 9) cevabını verenler olmuştur (s. 56).

Akgül (1991) Konya Organize Sanayi Bölgesinde 117 denekle yaptığı araştırmada sorduğu *hangi tip insanlar daha güvenilir insanlardır?* Sorusuna verilen cevapların % 54.70’i dürüst ve ahlaklı olanları, % 29.91’i dindar olanları işaretlemiştir (s. 146). Dindarlık aslında dürüst ve ahlaklı olmayı da gerektirdiği halde deneklerin dindarlıkla dürüst ve ahlaklı olmayı birbirinden ayrı olarak değerlendirmeleri çok dikkat çekicidir. Buradan da ekonomik kalkınmada gerekli olan dürüstlük ve ahlâklı olmak kriterini, dindarların tutum ve davranışlarının tam karşılamadığı ortaya çıkmaktadır.

Gerek bizim doğruluk ve dürüstlikle ilgili sorularımıza verilen cevaplar, gerekse yukarıda zikrettiğimiz araştırmalarda verilen cevaplar bireyin tutum ve

davranış tutarlılığı ile uyumlu olmadığını göstermektedir, bu da dürüstlük ve doğruluk açısından problemlili bir durumdur.

Eski bir Japon deyişli olan “çürük yumurtalardan iyi omlet olmaz” (Kurtuluş, 2007, s. 737) sözü belki de Japon kalkınmasında doğruluk ve dürüstlük açısından bireyin olması gereken kişilik yapısını önermektedir. Çoğu zaman insanların doğruluk ve dürüstlük vasıfları onların ayrıca bir meziyetiymiş gibi telakki edilmektedir. “Çok zaman bir adamı methederken, onun dürüst namuslu adam olduğunu söyleriz. Namuslu olmak bir vazife, bir tabii hal değildir de bir meziyet midir?” (Safa, 1956).

İş ahlâkı ile ilgili inançların (doğruluk ve dürüstlük) zamana ve zemine göre değişebileceğini belirten Ali (2001) bir bakıma İbn Haldun’un iklime ve coğrafyaya göre insanın kişilik ve karakter yapısının değişiklik gösterdiği görüşünü de hatırlatmaktadır. Bu bakımdan bireyin dürüstlük ve doğrulukla ilgili kişilik özellikleri üzerinde çok sayıda faktörün rol oynadığını düşünebiliriz.

European Stability Initiative (ESI)’nin Islamic Calvinists Change and Conservatism in Central Anatolia adlı makalesinde MÜSİAD yönetim kurulu başkanı Celal Hasnalçacı ile yapılan mülakatta o “Anadolu’da kapitalizmin yükselişli Protestan iş ahlâkı sayesinde olmuştur. Hiçkimse israf etmez, karaborsacılık, vurgunculuk yapmaz ve kazandığı kârları yeniden yatırım yapar (yatırıma dönüştürür)” görüşüne yer vermiştir.

Protestan ahlâkından söz edildiğinde ilk akla gelen kişilik özelliği eğer dürüstlükse, İslam dini zaten doğruluk ve dürüstlüğü emretmiş tersi davranışları da günah sayarak yasaklamıştır.

Doğruluğun zıddı olan yalan, aynı zamanda psikolojik bir bozukluktur. Yalanı bütün kötülüklerin merkezine alan Ülken (2004) “Yalan, sahte hayatın ve ahlaksızlığın doğuşudur. Hastalıklı bir şuur içinde masum bir masal uydurma olarak başlayan yalan, normalleşen bilinçte faydacı bir amaca çevrildiği zaman ahlâksızlığın

tohumu olur.” (s.3006; akt.: Fedayi, 2007, s. 73) görüşündedir. Örneğin vergi kaçırın, yalan söyleyen, verdiği sözü yerine getirmeyen herhangi bir kişi bu davranışını çeşitli savunma mekanizmaları (rasyonalizasyon veya projeksiyon) geliştirerek kamufle etmeye çalışabilir.

Ancak bireyin geliştirdiği savunma mekanizmaları ile kurtulamayacağı durumlar da olabilir. Yani yapılan dürüst olmayan yanlış davranışların birtakım dünyevi ve uhrevi müeyyideleri de vardır ki bireyin doğru, dürüst ve iyi bir kişi olmasında rol oynayabilir. Bu konuda Baro ve Mc Cleary (2003) insanların doğruluk, dürüstlük ve iyilik gibi özelliklerinin gelişmesinde cennetin sunduğu havuçtan çok cehennemın sopasının daha etkili olduğu üzerinde dururlar. Bu bağlamda esnaf ve sanatkârların bağlı buldukları Ahi birliklerinde de doğruluk ve dürüstlükten sapanlara, yalan yere şahitlik edenlere ve yaptıkları işlerde hile yapanlara işledikleri suçlara göre değişik cezalar uygulanırdı (Çağatay, 1974, s. 113, 180; Ekinci, 1991, s. 47).

İslâm dini yaptıkları kötü davranışlardan dolayı, bir daha iyi insan olamayacaklarını düşünerek suçluluk duygusuna kapılanlara eğer tevbe edip iyi iş yaparlarsa, onların kötülüklerini iyiliklere değiştireceği müjdesini verir. “Ancak tevbe edip inanan ve faydalı bir iş yapanlar, işte Allah onların kötülüklerini iyiliklere değiştirecektir. Allah çok bağışlayan çok esirgeyendir. Kim ‘günahlardan’ tevbe eder ve faydalı iş yaparsa o, makbul bir kimse olarak Allah’a döner” (Furkan, 25/70, 71). Allah bu Ayetlerinde, doğruluk ve dürüstlükten saparak günah işleyenleri, içine düştükleri suçluluk psikolojisinden kurtarıp, yeniden topluma kazandırma imkânı sağlamaktadır.

Uyguladığımız anketler ve yaptığımız görüşmelerde çoğunluğun doğruluk ve dürüstlüğün hâlâ gerekli ve geçerli olduğu görüşünde olmaları yine de olumlu bir gelişme olarak değerlendirilebilir. J. Rousseau’nun “İnsan tabiatında saf ve temizdir. Daha sonra onu cemiyet kirletir, bozup kötü kılar.” (Savran, 1987, s. 41-51; akt.: Daryal, 1999, s. 128) ifadesinde belirttiği gibi, doğruluk ve dürüstlüğün gereğince davranışlara yansıtılmamasında çevre faktörünün etkili olduğunu düşünebiliriz.

Ekonomik kalkınmada önemli kriterlerden biri olarak insanların doğru ve dürüst olmaları akla gelmektedir. İnsanlarda, doğru ve dürüst bir kişilik yapısı geliştirebilmek için gerekli olan tutumların bilgi ve davranış unsurlarının o insanlara kazandırılabilmesi, çevrenin üzerine düşen görevlerden biri olarak değerlendirilebilir.

4.1.22. Bireylerin Ekonomik İmkânlarının Gelişmesi ile Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler

(Bireyin Ekonomik İmkânlarının Gelişmesinde Dini Tutum ve Davranışlarının Rolünün Olup-Olmadığını Belirtenlerle Dini Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler)

“Where there is no bread, there is no Torah, and where there is no Torah, There is no bread (Nerede ekmek yoksa, orada Tevrat yoktur ve nerede Tevrat yoksa orada ekmek yoktur)” (Jewish ‘ethics of the fathers’ 3.21; akt, Wendy, 2000).

Din ve ekonomi arasındaki ilişki Antik çağlardan beri vardır. Din hâlâ ekonomik alanda, üretim ve iş hayatında insan davranışlarıyla güçlü bir etkiye sahiptir. Bu, dünyadaki bütün dinlerde görülebilir. Ekonomik başarılar, iş etiği ve moral normları paylaşan, gerekli moral aktivitelere işaret eden çeşitli dinlerin bulunduğu ülkeler ve toplumlar tarafından gerçekleştirilebilir (Elbakian ve Medvedko, 2003, s. 8).

Dinî inanç ve geleneklerin bireyin ve toplumun sosyo-ekonomik yapısını etkilediği bilinmektedir. Din ve ekonomik kalkınma söz konusu olduğunda ilk önce Protestanlık akla gelmektedir. Protestanlık, ücretler gibi **kârı** mukaddes saymış ahirette bütün günahlarından temizlenecek insanların, bu dünyada çok çalışmaları ve az harcamaları gerektiği inancını yaymıştır. Çünkü Protestanlığa göre aylıklık en

büyük günah, yaptığı işi en iyi şekilde yapmak da insanlara yakışan en üstün bir davranış biçimini oluşturmaktadır (Savaş, 1986, s. 291, 292).

Davies (2004)'e göre ekonomide dinin rolü üç şekildedir. Birincisi, pazara katılanlar arasında rekabetçiliği teşvik etmek, ikincisi, yönetimi dürüstlük ve doğruluk kaliteli mal üretimi konusunda cesaretlendirmek, üçüncüsü de insanlar beslenme ve paylaşma gücünü kanalize edebilsin diye onları aydınlatmaya devam etmektir (s. 41).

Geleneksel dindarlık kişinin kendi işini kurmasında ve gelir elde etmesinde etkili olmaktadır, çünkü Japon dini bunun için gerekli olan motivasyonu sağlamaktadır. Japonya bir yüzyıldan daha kısa bir sürede, geleneksel tarım toplumundan sanayi toplumuna geçerek endüstriyel transformasyonu gerçekleştirip dış finansman kullanmadan bir *dünya endüstri devi* olmuşsa Weberyen açıklamaya bir test olgusu olabilir (Woodrum, 1985).

Ancak dini tutum ve davranışlarla ekonomik imkânların gelişmesi arasında pozitif bir ilişkinin bulunmadığı örnekler de vardır. Örneğin Rusya'da iki grubun (dindarlar, inançsızlar) pozisyonları geçmişte ve günümüzde farklı konumda olduğu için, inananların ekonomik imkânları inanmayanlardan daha düşük düzeydedir (Elbakian ve Medvedko, 2003, s. 13).

Yaptığımız araştırmada elde ettiğimiz bulgulara göre, ekonomik imkânlarının dini tutum ve davranışlarla paralel olarak geliştiğini ifade eden olumlu grup (n= 860, x= 60.36) ile ekonomik gelişmelerinde dinî tutum ve davranışlarının herhangi bir etkisinin olmadığını ifade eden olumsuz grup (n= 244, x= 55.90) arasındaki fark yapılan t testi sonucunda $p < .01$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Elde edilen bu netice ilgili hipotezimizin doğrulandığını göstermektedir. Buna göre ekonomik gelişmede dindarlığın pozitif bir rol oynadığı, herhangi bir engel teşkil etmediği sonucunu çıkarabiliriz. Noland (2003) da islamiyet'in ekonomik kalkınmaya bir engel teşkil etmeyeceği görüşünde olduğunu belirtmiştir.

Din ve ekonomi kavramını Vehbi Koç'un şu sözleriyle beraber düşünmemizde yarar var, O, "Mensup olduğun dine sahip ol, dinsiz olma" (Reca, 2006, s. 15) ifadesini, kendisinin sahip olduğu ekonomik durumu göz önünde bulundurarak değerlendirecek olursak, aynı zamanda ekonomik gelişme ile dindarlık arasında önemli bir ilişki olduğunu da gözlemlemiş olabiliriz.

Garner (1997) Weber'in öne sürdüğü din ve ekonomi görüşlerine katıldığını ancak ekonomik kalkınma düzeyinin toplumun en fakirleri tarafından ölçülmesi halinde, Protestan Hıristiyanlığın bazı versiyonlarının ekonomik kalkınmaya pozitif bir engel teşkil edebileceğini belirtmiştir. Bu durumda ekonomik kalkınmaya pozitif bir engel olarak, ulaşılabilecek kalkınma düzeyinin altında bir düzeyin yeterli görülmesi anlaşılabilir.

Biz de dinin ekonomik imkânların gelişmesinde olumlu bir rol oynayabileceğini ancak Garner'in Protestan Hıristiyanlık için düşündüğü bazı versiyonların, ekonomik kalkınmaya pozitif bir engel teşkil edeceği düşüncesinin başka dinler için de söz konusu olabileceğini düşünüyoruz.

Bu konuda aynı ekonomik bölgede yaptığımız görüşmelerde iki farklı yaklaşımla karşılaştık. Görüşme yaptığımız kişilerin her ikisinin de dine yaklaşımı olumlu, her ikisi de fabrikatördür.

Görüşme yaptığımız birinci kişi "Din her zaman ekonomik gelişmeye, kalkınmaya destek olur, ekonomik durumumuzun gelişmesinde dini kurallara uymamızın olumlu yönde katkısı olduğuna inanıyorum." demiştir. İkinci işadamı ise "Din (dini hassasiyetlerimiz) bizim gelişmemize engel oluyor, ekonomik faaliyetlerde dini gerekçeli davranışlarımız dolayısıyla zarar ediyoruz." ifadesini kullanmıştır. Daha sonra aynı kişi düşüncesine şöyle bir açıklama getirmiştir. "Şirketimizin parasını güvenli bir yere yatırmamız gerekiyor, bu durumda devlet güvencesinde olan klasik köklü bankalarla çalıştığımızda hem kârlı, hem de daha güvenli oluyor, ancak parayı *dini hassasiyetlerle* diğer bazı banka veya finans kurumlarına yatırmaya kalksak maddi açıdan hem daha az kârlı (diğerine göre

zararlı) oluyoruz, hem de paranın tamamını riske atıyoruz, kendimizi güvende hissetmiyoruz. Benzer durum şirketimizin paraya ihtiyaç duyduğu ve kredi almamız söz konusu olduğunda da aynı şekilde işlemektedir, sonuçta ya tümünden ya da kârdan zarar ediyoruz.” şeklinde olmuştur. Biz bu görüşleri Garner’in yukarıda verdiğimiz görüşüne yakın örnekler olarak değerlendiriyoruz. Ayrıca bu gibi durumlarda dinî hassasiyetlerden ziyade, *çalışma hayatında tükenmişlik* (Sürgevil, 2006, s. 91) gibi çok sayıda faktörün de rol oynayabileceğini düşünebiliriz.

Kişinin elde ettiği para ve mülk gibi zenginlikler o kişinin ruh sağlığı ve mutluluğunu garanti etmez. Hatta sonu kötü olan olumsuz bir takım davranışlara bile neden olabilir. Bu durumda hayatın tasavvur edilebilen bütün problemlerinde insanlara yardımcı olabilecek tam bir güvenin ve inancın kaynağı, mutlak güce sahip olan Allah’tır.” (Mc Cullough, 1987, s. 107).

4.1.23. Başkalarına Güvenle Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler

Güven duygusu günlük hayatın her alanında aranan bir olgu olarak, karşılıklı bireyler arasında ve toplumsal hayatın düzenlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Güven duygusu karşılıklı ilişkilerin devam ettirilmesinde bir bel bağlama, sadık kalma, dayanma, söz verme ve sözünü yerine getirme davranışdır. Bireyler arasında sürdürülen iyi ilişkiler sonucu ortaya çıkan güvenin yok olması, hayatı yaşanmaz hale getirir. Güvenin devamlı içtenlik, doğruluk, dürüstlük, özüne ve sözüne bağlılıkla beslenmesi ve korunması için itina gösterilmesi gerekir. Güven duygusu, başkalarına karşı olumlu olmak, başkalarının da bize karşı zarar vermeyeceğine inanmak ve ummaktır. İnsan güvendiği kişiyi, tanıyor ve ondan zarar gelmeyeceğinden emin oluyor demektir.

Güven, her zaman, her yerde, herkesin devamlı aradığı ve beraberce paylaşmak istediği bir duygudur. Çünkü doktora, avukata, okula, lokantaya, alış-

veriŒe gittiğimizde güvence ararız. Görüldüğü gibi toplumsal bağların güçlenmesi ve sürdürülmesinde güvenin çok etkili ve önemli rolü vardır. Ekonomide, sanayide, işletmelerde, ticarete, eğitimde, sağlıkta, politikada, üretimde, ve tüketimde tarafların daima birbirlerine **güvenme** ihtiyacı vardır. Bu gibi yerlerde insanlar daima **güven** aramaktadırlar (Yavuz, 2003, s. 35-38; İnam, 2003, s. 11; Bonner, 2000, s. 219).

Dış dünyayı tehlikeli bir alan şeklinde algılayarak insanlara güvenmeme sonucunda kişi, içine gömüldüğü yalnızlık dolayısıyla ciddi uyum problemleri yaşayabilmektedir (Gençtan, 1998, s. 70). Bu nedenle Adler (1983) güvensiz bireylerin başkalarından çok, kendileriyle ilgilendikleri için toplumsal ilgiden yoksun bir hayat tarzı kurdukları üzerinde durmaktadır (s. 119).

Günümüzde başkalarına güven konusu değişik açılardan değerlendirilebilir. Örneğin, çalışılan işyeri içinde güven, yani işyerinde çalışan mesai arkadaşları ve amirlere güven, sektöre güven, şehirde ve ülkede güven vb.gibi.

Gül (2001'e göre bir kişiye veya bir kuruma olan güven, onların vaatlerini tam ve zamanında yerine getirmeleriyle oluşmakta, yerine getirilen taahütlerin sayısı ve süresi de güven düzeyini belirlemektedir. Devlet, gelişmiş ülkelerde en çok güven duyulan kurumların başında gelmektedir (s. 148).

Bir devletin veya şehrin sadece emniyet açısından bile güvenliği ortadan kalktığında bir anda yağma ve talan başlamaktadır. Benzer şekilde bir banka güvenini yitirdiğinde, o bankanın şubeleri önünde kuyruklar oluşmakta, aslında o an için herhangi bir para ihtiyacı olmayan mudiler dahi paralarını o bankadan çekmek istemektedirler. Güvensizlik sonucu ortaya çıkan bu gibi durumlar ise ekonomiye zarar vermektedir.

Güven bir ilişkide tarafların birbirlerinin güçsüzlüğünü istismar etmeyeceğinden emin olmalarıdır. Güvenirlik tanımında, partnerlerden biri, diğersinin güvenini kazandığı zaman güvenilirdir. Güvene lâıyk olan bir kişi diğerslerinin zayıflıklarını istismar etmeyecek kişidir. *Güven* mübadele partnerleri arasındaki

ilişkinin bir özelliği olup *güvenirlilik* ise mübadele partnerlerinin bir özelliğini ifade etmektedir (Korczyński, 2000, s. 65).

Fukuyama (1998)'ya göre, eğer bir işletmede birlikte çalışmak zorunda olan insanlar, ortak ahlâki kurala uygun olarak hareket ettiklerinden dolayı birbirlerine güveniyorlarsa, o işi yürütmenin maliyetinin daha az olacağı için böyle bir toplumun, organizasyonel yenilikler getirme potansiyeli yüksektir (s. 38, 42).

Bulgularımıza göre başkalarına genel olarak güven duyulabileceğini belirten olumlu grup (n= 239, x= 58.76) ile, genel olarak başkalarına güven duyamayacaklarını belirten olumsuz grup (n= 866, x= 59.47) arasında fark vardır. İki grup arasında görülen bu farkın önemli olup olmadığını belirlemek için yapılan t testi sonucunda $p > .05$ bulunmuştur. Her iki grubun dindarlık puanları (aslında yüksek dindarlık düzeyindedir) arasında çok önemli bir fark olmaması ilgili hipotezimizin (dindarlık puanlarının birbirlerine çok yakın olması nedeniyle) doğrulanmadığını göstermektedir.

Ancak grupları sayıca karşılaştırsak hipotezimizin makro düzeyde doğrulandığı görülür. Çünkü başkalarına güven duyabileceklerini belirtenlerin oranı % 23 iken başkalarına güven duymayanların oranı % 77 dir. Güvensiz grubun dindarlık düzeyini de göz önünde bulundurursak, dindarlık artışı ile sayıca başkalarına güvensizlikteki artış göze çarpar. Bu durum ekonomik kalkınma için olumsuz bir durumdur. Çünkü güvenin düşük olduğu bir ortamda taraflar fırsatçı davranmaya düşkün olacaklarından, “Bu durum gelecekte başkalarını ekonomik faaliyette bulunmaktan alıkoyacak, böylece ekonomik faaliyet ve büyüme zarar görecektir. Yüksek güven ortamında ise fırsatçı davranma potansiyeline rağmen ekonomik faaliyet canlanacaktır.” (Korczyński, 2000, s. 71).

Hökeleli (2006 Dindarlık Olgusu)'nin Dünya Değerler Araştırması 1997 verilerine dayanarak Türkiye'de başkalarına güven unsurunun 43 ülke arasında 1991 yılında % 10 ve 1997 de % 6.5 oranıyla en alt sıralarda olduğunu nakletmesi de (s. 262) elde ettiğimiz sonuçları teyit etmektedir.

Diğer yandan başkalarına güvensizliğin aşırı paranoid kişilik bozukluğu olarak ortaya çıkabilir. Bu durumdaki kişiler “Başkalarına güvenmezler, onların bütün davranışlarından anlam çıkarır, yorum yapar, kuşkuya düşerler, başkalarına kızar, kin beslerler...sosyal işlevselliği önemli ölçüde etkiler.” (Saygılı, 2006, s. 156).

Günümüzde işletmelerin en önemli sorunlarından biri de işletme içindeki personelin birbirlerine güven duymamaları şeklindedir (Büyükkaragöz, 1987, s. 45). Ne vatandaş devlete, ne de devlet vatandaşa güveniyor. Ne işçi patronuna ne de patron işçisine güveniyor. Ancak hepsinden önemlisi birey kendine de güvenmiyor (Demirkıran, 2002, s. 102, 243).

Gelişmiş sanayi toplumlarında ekonomik faaliyetlerin gereği olan başkalarına güven önemlidir. Bir işyerinde kişinin birlikte çalıştığı insanlara ve yöneticilerine olan güvensizliği o kişinin çalışma motivasyonunu düşürürken, iş güvencesi ve yönetimin o kişiden azami faydayı elde etmek için güçlü yönlerini vurgulayarak kendine güvenini arttırması iş motivasyonunu arttırmaktadır (Önen ve Tüzün, 2005, s. 84; 126; Sekman, 2004, s. 48).

4.1.24. Tüm Yaşam ve Çalışma Hayatında Sevgi Unsuruna Verilen Önemle Dinî Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler

(Kendilerini Tüm yaşam ve Çalışma Hayatında Sevgi Unsuruna Değer Verip-Vermeme Konusunda Tanımlayanlarla Dini Tutum ve Davranışlar Arasındaki İlişkiler)

Bilgin (1988) “Kainat bir bütündür, kainatın bütünlüğü içinde herkesin ve her şeyin yeri vardır. Herkes ve her şey sevmeye, korunmaya, saygı gösterilmeye değerdir... Sevgi bir duygudur, bu duyguya insanlar tıpkı diğer duyular ve duygular gibi doğuştan sahiptirler. Arzu, ilgi, bağlılık, fedakârlık. sevgi duygusunun tezahürleridir.” (s. 22, 21).

Duyarlı insan diğer insanları sanki bir nesneymiş gibi göremez . İnsan sevgi ve duyarlılık vasıtası ile diğer insanların subjektif olan yaşamlarında yer alır. Çünkü sevgi bir reaksiyon veya bir işlem değildir (Bonner, 2000, s. 205). Dolayısıyla yeterli ekonomik aktivite (ekonomik kalkınma) kesinlikle insanların birbirlerine karşı iyi davranmalarına bağlı olarak artar. Yetersiz ekonomi (ekonomik gerilik) insanların birbirlerine karşı kötü davranmaları sonucunda oluşur (Davies, 2004, s. 41).

“Her insan sevmek, sevilme ve cemiyet içinde itibarlı bir yer edinmek ister. Seven, sevilen ve ihtiyaçları yerine getirilen insan kendisine ve çevresine güvenir.” (Saygılı, 2006, s. 17).

Ludwig (1989)’e göre genel olarak refaha katkı sağlama potansiyeline sahip olan din, insanlar arasında karşılıklı anlayış ve dünyadaki farklı insanlara karşı saygıyı teşvik eder (s. 510; akt.: Hunsberger, 1995, s. 115).

Dinin insanların birbirlerini sevip saymalarını, birbirlerine karşılıklı anlayış göstermelerini teşvik etmesi güven ortamı oluşturmaya yardımcı olur. Güven ortamının ise ekonomik kalkınmada önemli bir yeri vardır.

İnsanların birbirlerine iyi davranmaları ise her şeyden önce samimi ve güler bir yüzle başlar. Bir Çin atasözünde “Güler bir yüze sahip olmayanlar dükkân açmasınlar.” ifadesi ile ekonomi, güler yüz ve sevgi bir arada vurgulanır.

Yaptığımız çalışmada tüm yaşam ve çalışma hayatında sevgi unsurunun gerekli olduğunu kabul eden olumlu grup (n= 913, x= 59.90) la sevgi unsurunun gerekli olmadığı görüşünde olan olumsuz grup (n= 192, x= 56.77) arasında dindarlık açısından fark olup olmadığını belirlemek amacıyla yaptığımız t testi sonucunda $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark olduğu görülmüştür. Ortaya çıkan sonuç ilgili hipotezimizi doğrular mahiyettedir. Bu sonuç dindarlık düzeyi ile tüm yaşam ve çalışma hayatında sevgi unsuruna önem verdiklerini belirtenler arasında pozitif bir ilişkinin varlığını göstermektedir.

Ekonomik hayatta, işçi-işveren ilişkilerinde, işyeri çalışanları arasında, ast-üst ilişkilerinde, satıcı-müşteri ve işyeri ortakları arasında sevgi unsuru önemli bir sinerji kaynağı oluşturmaktadır. Eğitimcilikten gelen işadamı Cihangir Hür'ün “*Sevgi* unsurunun ekonomik kalkınmada önemli bir yeri vardır, etki alanı çok geniş olan sevgi unsuru aynı zamanda çalışanlar için iş motivasyonu sağlar, bu nedenle tüm yaşam ve çalışma hayatında sevgi konusu mutlaka incelenmesi gerekir.” (25-27 Kasım, Din ve Çalışma Hayatı Sempozyumu, görüşme) hatırlatması ve (sevgi konuyla ilgili olarak) kaynakların verdiği önem dolayısıyla böyle bir hipotez hazırladık.

İşadamı Kemal Şahin (2005), “Başarının öyle efsunlu formülleri, sırları falan yok, birden fazla yolu olabilir. Bizim yolumuz, kesinlikle insanların severek, zevkle, mutlulukla çalışmalarını sağlamaktan geçiyor.” (s.150) görüşüyle çalışma hayatında sevgi unsurunun önemi üzerinde durmaktadır.

Konuyu psikolojik yönden değerlendiren Bruno (1982), “Sosyal ilgi ve yaratıcı benliğin mutlu beraberliği, işlerini seven ve aynı zamanda topluma katkıda bulunan insanlarda görülmektedir.” (s. 125) görüşünü dile getirmektedir. Diğer yandan sevgi aynı zamanda sıkıntıyı (anksiete) ortadan kaldırmaya yönelik davranış (behavior) tarzlarından biridir (Armaner, 1973, s. 43).

Dökmen (2005) sevgi unsurunun nasıl tesis edilebileceği hususunda “Çalışanın maddi ihtiyaçlarını karşılar, kendini güvende hissetmesine yardımcı olursanız, çevresinden saygı-sevgi görmesini, mensup olduğu guruba kendisini ait hissetmesini sağlarsınız, bu kişi kendini gerçekleştirmeye hazır demektir.” (s. 136) der.

Leahey (2004)'de benzer bir ifade ile, işçilerin idarecileri tarafından refahlarının düşünülmesi, idarecilerin çalışanlarına olan duygu ve hissiyatlarına yönelik düşünceleri, verim artışı olarak geri döneceği (s. 469) şeklindedir.

Ayhan (2007) “İş yerlerinde sevgi unsuru gerçekten sağlanabiliyor mu? Tüm yaşam ve çalışma hayatında sevgi unsurunun gerekli olduğunu söyleyenlere bunu nasıl sağladıklarını sormak lazım. Acaba iş adamları yüksek lisans ve doktora yapmış mühendislere asgari ücret vererek mi sevgi ortamını tesis ediyorlar?” şeklindeki görüşü ile sevgi konusunda sözlerin ve davranışların farklı olduğunu (social desirability) belirtmektedir.

Sevgi unsurunun gerekli olduğuna inanan ve bunu gerçekten yerine getirmeye çalışan kurumlardaki ödüllendirme uygulaması, işyerinde sevgi unsurunun oluşmasında, iş veriminin artmasında kullanılan bir yöntemdir, ancak, “Kurumlarda ödül verilirken, hem ödülü hak edenler mağdur edilmemeli, hem de ödül alamayanlar mahzun edilmemelidir.” (Dökmen, 2005, s, 146).

Blood (1969) yüksek düzeyde Protestan iş ahlakına itibar edenlerin iş hayatından daha fazla memnun olanlar oluşturmuştur. Stone (1975-1976) , Wallock (1971) iş sahası ve iş memnuniyeti arasında pozitif bir korelasyon bulurken bunların Protestan iş ahlakı ile bir korelasyon bulunmamıştır (akt. Furnham, 1982).

Sevgi unsurunun önemi, bu duyguya yer verilmeyen ortamlarda daha açık olarak anlaşılabilir. Bu bağlamda bazı işyerlerinde görülen mobbing uygulamalarından bahsedebiliriz. İşyerlerindeki duygusal taciz, Dökmen (2005)’in “işyeri zorbalığı”, “yıldırma”, “işyeri fobisi” (s. 171) diye ifade ettiği “mobbing” uygulamaları ile kurban seçilen kişiye bir haksızlık yapılırken iş yeri veriminin düşmesine de yol açılmaktadır (Çobanoğlu, 2005, s. 72). Çobanoğlu (2007)’na göre, bir iş yerinde, duygusal zekası yüksek olup kendini gösterenlere daha çok mobbing uygulanır ve kişiye ruh hastası gibi muamele yapılır. Bu gibi uygulamalar ise ekonomide önemli zararlara yol açmaktadır (Tv’den).

4.1.25. Ekonomik Bölgelere Göre Bireylerin Sahip Olduklarıyla Yetinme Anlayışları

Ekonomik bölgelere göre neden daha fazlasına sahip olmayayım görüşünü kabul edenler sırayla en yüksek Ege Ekonomik Bölgesi ($x= 1.24$), İç Anadolu Ekonomik Bölgesi ($x= 1.23$) ve Akdeniz Ekonomik Bölgesi denekleri oluşturmaktadır. Ege Ekonomik Bölgesinin, neden daha fazlasına sahip olmayayım düşüncesiyle öne çıktığı, bu konuda Ege Ekonomik Bölgesini İç Anadolu ve Akdeniz Ekonomik Bölgelerinin takip ettikleri belirlenmiştir. Ege Ekonomik Bölgesinin ekonomik kalkınma açısından daha duyarlı olmasında Türkiye’de üç İktisat Kongresinin de İzmir’de (Sadıklar, 1995, s. 142; Arıkan, 2004, s. 14) yapılmış olmasının bir rolü olabilir (birincisi daha cumhuriyet ilan edilmeden 17 Şubat- 4 mart 1923, ikincisi 1981, ve üçüncüsü 4-7 Haziran 1992 Ayrıca Birinci İktisat Kongresinde yurdun dört bir tarafından gelen 1135 delegeyi İzmir halkı günlerce evlerinde ağırlamışlardır). Bu kongrelerin Ege Ekonomik Bölgesinde halkın iktisadi kalkınma bilincini daha fazla geliştirmiş olması düşünülebilir.

Diğer iki ekonomik bölgedeki kanaatkarlık anlayışlarının olumsuz manada yüksek olması, neden daha fazlasına sahip olmayayım zihniyetinin daha az gelişmiş olması ekonomik kalkınma açısından olumsuz bir tablo oluşturmaktadır. Dindarlık düzeyinin artarken olumlu manada kanaatkarlık anlayışının düşmesi dikkat çekici bir durumdur. Her iki Ekonomik Bölgede dindarlıkla olumlu manada kanaatkarlık arasında negatif bir ilişkinin olduğunu belirtebiliriz.

Ekonomik bölgelerle ilgili olarak yaptığımız varyans analizi sonucunda gruplar arasında $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir fark olduğu ortaya çıkmıştır. Daha sonra yapılan F testinde ise Ege Ekonomik Bölgesi ile Akdeniz ekonomik Bölgesi arasında anlamlı bir fark olduğu anlaşılmıştır.

4.1.26. Ekonomik Bölgelere Göre Dinî Bayramlar, Kutsal Gün, Gece ve Mekânlara Verilen Önem.

Ekonomik Bölgelere göre kutsal gün, gece ve bayramlara verilen önem birbirine yakın çıkmış, bunun için her üç grup arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Ancak üç ekonomik bölgeden Ege ve Akdeniz ($x= 1.82$) de, İç Anadolu ($x= 1.77$) Ekonomik bölgesinde kutsal gün, gece ve bayramlara önem verildiği belirlenmiştir. Ortaya çıkan bu durum ise her üç bölgede de kutsal gün, geceler ve mekânlara (Eshab-ı Kehf, Mevlana Müzesi, Birgi, Meryem Ana Müzesi, vb. gibi) verilen önem ölçüsünde gerek ulaşım sektörü gerek gıda sektörü, gerek hizmet sektörü gerekse giyim kuşam sektörü olmak üzere çok geniş bir ekonomik alana canlılık getirmektedir.

Kutsal gün, gece ve bayramlara verilen önem ve ziyaretler bireylerin psikolojik açıdan rahatlamlarını, çalışma ve iş motivasyonu kazanmalarına yardımcı olabilir.

4.1.27. Bireyin Ekonomik İmkânlarının Gelişmesinde Dinî Tutum ve Davranışların Rolü Olduğunu Kabul Edenlerin Ekonomik Bölgelere Göre Sıralaması

(Ekonomik Bölgelere Göre Deneklerin Ekonomik İmkânlarının Gelişmesinde Dini Tutum Ve Davranışlarının Rolü Olduğunu Kabul Edenler)

Çoğu sosyal bilimci Protestanlık ve ekonomik kalkınma arasında genel bir korelasyonu kabul etmekle beraber Weber'in argümanlarının ayrıntıları hâlâ tartışılıyor. Bu konuda eleştirilerin çoğu refah ve gelişmenin Protestan devletler ve sömürgeleri ile sınırlı olmadığına işaret etmektedir (Grier, 1997). Örnek verecek olursak Japonya, Güney Kore, Türkiye (kısmen) ve dünyanın Protestan olmayan bazı ülkelerinde olduğu gibi.

Andreski (1969) Protestan ülkelerin refah içinde olmalarına karşılık çoğu Katolik ülkelerin, fakir olmaları nedeniyle Protestanlara göre komünizme daha

temayüllü olduğu üzerinde durur. Bu ülkelerde komünizm Protestan ülkelerden daha çok taraftar bulur (akt.: Grier, 1997). Andreski'nin bu tespiti ile fakirliğe çözüm getiremeyen ve ekonomik kalkınmada yetersiz kalan bir dini yaklaşımın bizzat kendisinin tehdit altında olduğunu ve bu toplumlarda rağbet edilen ideolojilerin de ekonomik kalkınma sağlayamadıkları görülmektedir. Bu nedenle bazı dinlerin ekonomik kalkınmada olumsuz bir rol oynayacakları veya bazı dinlerin mensuplarının dini hükümleri farklı anlama, yorumlama ve davranışa dönüştürmelerine göre olumlu veya olumsuz anlamda ekonomik kalkınma ve refah düzeylerini etkileyebilecekleri anlaşılmaktadır.

Ekonomik Bölgelere göre ekonomik gelişmelerinde dinî tutum ve davranışlarının rolü olduğunu ifade edenler en yüksek Akdeniz ($x= 1.86$), İç Anadolu ($x= 1.76$) ve Ege ($x= 1.74$) Ekonomik Bölgeleri olmuştur. Yapılan varyans analizi sonucunda gruplar arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark belirlenmiştir. Bu ilişkinin hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek amacıyla yapılan Tukey HSD testi sonucunda da Akdeniz Ekonomik Bölgesi ile Ege ve İç Anadolu Ekonomik Bölgeleri arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark belirlenmiştir.

Dini tutum ve davranışlarla ekonomik kalkınma arasında bir ilişki düşünüldüğünde Müteşebbislik, başkalarına güven ve zaman planlaması vb. bazı kriterler açısından dinî tutum ve davranışların olumsuz, diğer bazı kriterler açısından ise olumlu bir ilişkisi söz konusu olduğundan Ekonomik bölgelerde deneklerin ekonomik gelişmelerinde dini tutum ve davranışlarının olumlu katkısı olduğunu belirtenlerin gözden kaçırdıkları bazı tutum ve davranışları dolayısıyla ilerlemelerinde katkı veren dindarlıklarının aynı zamanda daha fazla ilerleyememelerinin de nedeni olduğu düşünülebilir.

4.1.28. Ekonomik Bölgelere Göre Bireylerin Dinî Davranış Boyutları Arasındaki Farklar.

Tutum ve davranışlar her zaman aynı yönde gelişmeyebilir. Bazen kişi tutum ve davranışın bir ögesi olan bilgi unsurunu göz ardı ederek tam tersi bir davranış

sergileyebilir. Yaptığımız araştırmada davranış boyutunun yüksek çıkması o kişinin aynı zamanda dini tutumunun bilgi ögesine uygun hareket ettiğini göstermektedir.

Bu bakımdan bölgelere göre dini davranış puan ortalamaları bize dindarlık bakımından bireylerin kendilerini gerçekleştirme ve kendine güven açısından bir ışık tutacağını düşünüyoruz.

Elde ettiğimiz bulgulara göre dini davranış puan ortalamalarında Akdeniz ($x= 6.69$), İç Anadolu ($x= 26.66$) ve Ege ($x= 25.16$) Ekonomik Bölgelerinde farklılıklar vardır. Guruplar arasındaki bu fark yapılan varyans analizi sonucunda $p < .01$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur.

Yapılan Tukey HSD testi sonucunda da bulunan farkın hangi guruplar arasında olduğu belirlenmiştir. Buna göre Ege Ekonomik Bölgesi ile İç Anadolu ve Akdeniz Ekonomik Bölgeleri arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark olduğu anlaşılmıştır.

4.1.29. Yaş Guruplarına Göre Eğitim, Bilim ve Teknolojik Gelişmelere Verilen Önem.

Ekonomik kalkınmada eğitime, bilimle, teknolojik gelişmelere ve yeniliklere açık olmak önemli bir kriter ve beşeri sermaye olarak görülmektedir. Teknolojik gelişmeler 1980'lerden sonra etkinliğini arttıran Evrimci iktisatçıların büyük ölçüde Schumpeter'in yenilik kavramından etkilenmeleri sonucu ekonomik kalkınmanın bir kriteri olarak değerlendirilmeye başlanmıştır (Taban ve Kar, 2004, s. 239, 240). Çünkü eğitim, bilim ve bilginin taşması sonucunda teknoloji devreye girer, teknolojiyi bir ürün olarak ortaya çıkaran eğitim, bilim ve bilgi ekonomik kalkınmada etkili olur. Kısaca teknoloji için bilgi gerekir, ancak bilgi teknolojinin ortaya çıkmasını garanti etmez. Bunun için eğitim bilim ve teknolojinin bir arada düşünülmesi ile ekonomik kalkınma sağlanabilir. "21. yüzyılın bilgi toplumunda mukayeseli üstünlük sahip olunan teknolojiye göre şekillenecektir" (Sadıklar, 1995, s. 113).

“Ulusların dünyada konumlarını belirleyen **kriterlerin** başında **teknolojik düzeyleri** gelmektedir...Gelişmiş ülkeleri diğer gelişmekte olan ülkelerden ayıran **teknolojik gelişmişlik düzeyleri** dir. Gelişmiş ülkeler teknolojik yenilik düzeylerine göre birbirlerinin önüne geçmekte ve uluslararası rekabetten üstün çıkabilmektedirler.” (Taban ve Kar, 2004, s. 239, 240).

Eğitim, bilim ve teknolojin bu derece önemli olduğu günümüzde acaba yaş guruplarına göre eğitim bilim ve teknolojiye olan ilgi nasıldır, sorusu akla geliyor. Şimdi yaş guruplarına göre deneklerin eğitim, bilim ve teknolojik gelişmeleri destekleme özellikleri üzerinde duracağız. 13-19 (x= 1.81), 20-35 (x= 1.91), 36-59 (x= 1.96), 60- , (x= 1.98) Elde ettiğimiz bu bulgulara göre yaşları küçük olanların eğitim bilim ve teknolojik gelişmeleri, yaşları büyük olanlara göre daha az destekledikleri veya yaş ilerledikçe eğitim bilim ve teknolojik gelişmelere destek artmaktadır diyebiliriz. Yaş gurupları arasındaki puan farklarının anlamlı olup olmadığını belirlemek amacıyla varyans analizi yapılmış ve guruplar arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark bulunmuştur. Daha sonra yapılan F testi ile 13-19 yaş gurubu ile 60 - , ve 36-59 ile 20-35 yaş gurupları arasında anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Bulunan bu sonuç gençlerin eğitim bilim ve teknolojiye, yaşlılara göre daha az ilgi duyduklarını göstermektedir. Bu durum gerek İzmir Çiğli Atatürk organize Sanayi de gerek Konya’da birebir yaptığımız görüşmelerde de görülmüştür. Gençlerin daha az ilgi göstermelerinin Tv dizileri seyretmeleri, bilgisayar oyunlarına çok zaman ayırmaları, kendine güvensizlik, teknik işlerle uğraşmanın teşvik edilmemesi, hatta yadırganması nedeniyle olabilir.

Yaş düzeyi arttıkça eğitim bilim ve teknolojiye olan ilginin artması ise bu yaş gurubunda olanların bir birey veya ülkenin eğitim bilim ve teknolojik yönden geri kalmasının ne demek olduğunu bizzat yaşayarak tecrübe ettiklerinden kaynaklanmış olabilir.

SONUÇ

Son bir kaç yüzyıldan beri din ve ekonomi ilişkisi üzerindeki tartışmalar devam etmektedir. Bu tartışmalardaki bir görüş, bazı dinlerin ekonomik kalkınmayı desteklediğini; diğer bir görüş ise bazı dinlerin ekonomik kalkınmaya engel olduğunu ileri sürmektedir.

Her dinin kendine has özellikleri dolayısıyla ekonomik kalkınma ile ilgili görüşleri farklı olabilir. Daha önce bir kalkınma ve medeniyet ortaya koyduğu için İslam dininin ekonomik kalkınmaya ve ilerlemeye engel teşkil ettiği iddiası üzerinde durmuyoruz. Ancak İslam dünyasının uzun bir zamandan beri ekonomik kalkınma konusunda bir atılım gerçekleştirememiş olduğu da görülmektedir. Geline bu noktada Müslümanların ekonomik kalkınmanın gerektirdiği şartları ne ölçüde yerine getirdiklerinin önemli olduğunu düşünüyoruz. Çünkü ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesi bu konuyla ilgili tutum ve davranışlara bağlıdır.

Bu araştırmanın amacı, dinsel tutum ve davranışlarla ekonomik kalkınma kriterleri arasındaki ilişkileri incelemektir.

Bu çalışmada problemle ilgili hipotezlerin test edilmesi ve bazı sorulara cevap bulunabilmesi için dini tutum ve davranış ölçeği ile ekonomik kalkınma kriterlerini içeren bir kişisel bilgi anketinin yer aldığı ampirik bir yöntem uygulanmıştır. Yaş, medeni durum, cinsiyet, meslek, eğitim düzeyi ve sosyo-ekonomik durumla ilgili kişisel bilgilerin sabit olması ve deneklerin ekonomik kalkınma kriterleri ile ilgili kendilerini tanımlama biçimlerinin değişebilir olması nedeniyle değişkenlerin karşılaştırılması açısından, çalışmamızda iki uygulama gerçekleştirilmiştir. Birincisinde kişisel bilgi ile ilgili değişkenler bağımsız değişken olarak, dini tutum ve davranışla ilgili değişkenler bağımlı değişken olarak kabul edilmiştir. İkincisinde ise dini tutum ve davranışlarla ilgili değişkenler bağımsız değişken olarak alınırken kişilerin ekonomik kalkınma kriterleri ile ilgili kendilerini

tanımlama özellikleri bağımlı değişken olarak alınmıştır. Bulguların değerlendirilmesinde her iki uygulama da göz önünde bulundurulacaktır.

Araştırmamızın genel evreni Türkiye, çalışma evreni Ege, İç Anadolu ve Akdeniz Ekonomik Bölgelerinde bizzat ekonomik faaliyetleri gerçekleştiren meslek mensuplarıdır. Örneklem grubunu ise bu üç ekonomik bölgede (Ege 451, İç Anadolu 330, Akdeniz 347) esnaf, ticaret, sanayi, serbest meslek, ziraat, işçi ve imalatçılık gibi çeşitli mesleklerde görev yapan toplam 1128 denek oluşturmaktadır. Kuşkusuz meslek gruplarının tamamı yukarıda saydıklarımızdan ibaret değildir. Biz daha çok bu meslek gruplarını belirlerken onların ekonomik yaşamda etkin, yaygın, geniş ve kapsayıcı olmalarını göz önünde bulundurduk.

Araştırmamızda evreni oluşturan birimlerin sınırlarını belirleme güçlüğü, geniş bir alana yayılmış örneklem birimlerini soruşturma maliyeti ve örneklem planının yürütülmesine ilişkin zorluklar nedeniyle basit tesadüfi usulle küme örnekleme yöntemi ve kartopu örnekleme yöntemi birlikte uygulanmıştır. Araştırmamızdaki örneklem sayıları da bu kıstaslara uygun olarak belirlenmiştir.

Deneklerin % 40'ı (n = 450) Ege Ekonomik Bölgesi, % 29'u (n = 330) İç Anadolu Ekonomik Bölgesi, % 31'i (n = 347) ise Akdeniz Ekonomik Bölgesinden tesadüfi yöntemle seçilmişlerdir. Deneklerin Ekonomik Bölgelere göre dağılımında Ekonomik Bölgelerin nüfus oranı ve ticaret hacmi göz önünde bulundurulmaya çalışılmıştır. Örneklem grubunun sayıca evreni temsil edebilecek büyüklükte olduğunu düşünürüz.

Verilerin toplanmasında dinî tutum ve davranış düzeyini belirlemek amacıyla bir dini hayat ölçeği ve ekonomik kalkınma kriterleri ve kişisel bilgi sorularının bir arada yer aldığı anket uygulanmıştır. Ayrıca konuyla ilgili gözlemler ve bazı kişilerle yapılan görüşmelere de yer verilmiştir. Diğer yandan daha önce başkaları tarafından yapılan mülakatlar, sempozyumlar, televizyon program ve açıklamalarından da yararlanılmıştır.

Dinî hayat ölçeği olarak DEÜ. İlahiyat Fakültesi öğretim elemanları tarafından geliştirilen, güvenilirlik ve geçerliği test edilerek uygulanmış olan bir ölçek kullanılmıştır.

Verilerin analizlerini yapmak için, korelasyon analizi, ikili grupların karşılaştırmasında t- testi, çoklu grupların karşılaştırmasında F testi gibi istatistik işlemler yapılmıştır.

Araştırma sonucunda elde ettiğimiz veriler dinî tutum ve davranışlarla yaş grupları arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir korelasyon olduğunu ortaya koymuştur. Genel olarak yaş düzeyi yükseldikçe dinî tutum ve davranış düzeyinin de yükseldiği görülmüştür.

Medeni durumla dinî tutum ve davranışlar arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon vardır. Evlilerin ($x = 60.28$) dinî tutum ve davranış düzeyi, bekârlardan ($x = 55.67$) daha yüksek ve her iki grup arasındaki fark anlamlı bulunmuştur.

Dinî tutum ve davranışlarla meslek grupları arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon bulunmuştur. Yapılan F testi sonucunda esnaflarla ($x = 60.09$) işçiler ($x = 57.87$) arasında $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir fark bulunmuştur.

Eğitim düzeyi ile dinî tutum ve davranışlar arasındaki korelasyon $p > .01$ dir. Gruplar arasında ilkokulla ($x = 61.06$) lise ($x = 59.02$) ve meslek yüksekokulu ($x = 58.86$) arasında $p < .05$ düzeyinde, lisans (57.82) arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark bulunmuştur. Genel olarak (sadece beş kişi olan doktora düzeyi hariç) eğitim düzeyi arttıkça dinî tutum ve davranış düzeyinin düştüğü belirlenmiştir.

Sosyo-ekonomik düzeyle dinî tutum ve davranışlar arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon belirlenmiş, gruplar arası karşılaştırmada da $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir fark bulunmuştur. Bu fark düşük sosyo-ekonomik düzeyle ($x = 58.85$), orta ($x = 59.15$) ve yüksek ($x = 60.75$) sosyo-ekonomik düzey arasında $p < .05$ düzeyindedir. Buna göre sosyo-ekonomik düzey yükseldikçe, dinî tutum ve davranış düzeyinin de yükseldiği belirlenmiştir.

Cinsiyetle dinî tutum ve davranışlar arasındaki korelasyon ve erkeklerle ($x = 59.65$) kadınlardan ($x = 57.70$) arasındaki fark, $p < .01$ düzeyinde bulunmuştur. Buna göre erkeklerin kadınlardan daha dindâr olduğu belirlenmiştir.

Tasarruf ve tutumlulukla dinî tutum ve davranışlar arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon vardır. Tasarruf ve tutumluluk açısından olumlu grupta ($x = 59.49$) olumsuz grup ($x = 56.16$) arasındaki fark $p < .01$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Buna göre tasarruf ve tutumlulukla karşılıklı olarak dinî tutum ve davranış düzeyinin birbirlerini etkiledikleri biri artarken diğ erinin de yükseldiğ i anlaşılmaktadır. Bu durumda dinî tutum ve davranışların tasarruf ve tutumlulukta olumlu rol oynadığını belirtebiliriz.

Dinî tutum ve davranışlarla çalışmaya verilen önem arasındaki korelasyon $p < .01$ ve bu konuda olumlu grupta ($x = 59.96$) olumsuz grup ($x = 57.03$) arasındaki fark $p < .01$ düzeyinde bulunmuştur. Buna göre çalışmayla dini tutum ve davranışlar arasında pozitif bir ilişki olduğunu ve dindarlık arttıkça çalışmaya verilen önemin de arttığını söyleyebiliriz.

Akılcı ve yaratıcı düşünce ile dinî tutum ve davranışlar arasında bir korelasyon bulunmamıştır. Ancak akılcı ve yaratıcı düşünceyi destekleme açısından olumlu ($n = 1073$, $x = 59.37$) ve olumsuz ($n = 36$, $x = 59.25$) grup, nicel olarak değerlendirildiğ inde, dindar olan çoğunluğun akılcı ve yaratıcı düşünceyi desteklediğ i anlaşılmaktadır.

Dini tutum ve davranışlarla zaman planlaması arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon vardır. Zaman planlamasına önem verilmesi gerektiğ ini belirten olumlu grupta ($n = 594$, $x = 60.03$) olumsuz grup ($n = 512$, $x = 58.57$) arasındaki fark $p < .01$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Bu durum dindarlık ve ekonomik kalkınma açısından olumlu bir göstergedir.

Dini tutum ve davranış düzeyi ile iş e verilen önem arasındaki korelasyon ve iş e verilen önem açısından olumlu ve olumsuz grup arasındaki fark $p < .05$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Hipotezimizi doğrulayan bu sonuca göre dindarlık düzeyi arttıkça iş e verilen önem de artmaktadır.

Eğitim bilim ve teknolojik gelişmelere verilen önemle dinî tutum ve davranışlar arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon bulunmuştur. Yapılan t testi ile de olumlu ($x = 59.54$) ve olumsuz grup ($x = 55.88$) arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark görölmüştür. Alınan bu sonuç, dindarlık düzeyi yükseldikçe, ekonomik kalkınma için gerekli olan, eğitim bilim ve teknolojik gelişmelere verilen önemin de arttığını göstermektedir.

Güvenilir olmaya verilen önemle dinî tutum ve davranışlar arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon görölmüştür. Güvenilir olmaya önem veren olumlu grup ($x = 59.49$) ile olumsuz grup arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark bulunmuştur. Buna göre dindarlıkla güvenilir olmaya verilen önem arasında pozitif bir ilişki ve etkileşme olduğu anlaşılmaktadır.

Dini tutum ve davranışlarla müteşebbislik zihniyeti arasında $p < .01$ düzeyinde negatif bir korelasyon bulunmuştur. Kendilerini müteşebbislik açısından tanımlayan olumlu grupla ($x = 58.72$) olumsuz grup arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark görölmüştür. Hipotezimizi doğrulayan bu sonuca göre dindarlık düzeyi arttıca müteşebbislik azalmaktadır.

Bireylerin sahip olduklarıyla yetinme anlayışıyla dinî tutum ve davranışları arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon vardır. Sahip olduklarıyla yetinmek istemeyen olumlu grupla ($n = 238$, $x = 56.36$), sahip olduklarıyla yetinebileceklerini belirten olumsuz grup ($n = 858$, $x = 60.26$) arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark görölmüştür. Hipotezimizi doğrulayan bu sonuç, dindarlığın (ekonomik kalkınmayı engelleyen) sahip olduklarıyla yetinme yaklaşımını arttırdığını göstermiştir.

Dinî tutum ve davranışlarla beraber iş yapma anlayışı arasında bir korelasyon görölmemiştir. Buna bağlı olarak, beraber iş yapabilecekleri görüşünde olan olumlu grupla ($n = 416$, $x = 59.69$) olumsuz grup ($n = 665$, $x = 59.07$) arasında anlamlı bir farkın bulunmaması (istatistik açıdan) hipotezimizin doğrulanmadığını göstermektedir. Ancak her iki grup arasındaki farka nicel olarak bakarsak, bireylerin,

ekonomik kalkınma için gerekli olan, başkalarıyla beraber iş yapma anlayışının gelişmediği görülür.

Ekonomik kalkınmada tüketim harcamaları ile dinî tutum ve davranışlar arasında bir korelasyon görülmemiştir. Ancak gerekli tüketim harcamalarını yapabileceklerini belirten olumlu grup (n= 1060, x= 59.42) ve olumsuz grup (n= 43, x= 57.67) nicel olarak değerlendirildiğinde, gerekli tüketim harcamalarını yapanlar çoğunluğu teşkil etmektedir.

Dinî tutum ve davranışlarla tembelliğe yer vermeyen bir kader ve tevekkül anlayışı arasında bir korelasyon bulunmamıştır. Dolayısıyla bu konudaki hipotezimiz doğrulanmamıştır. Ancak olumlu grup (n=957, x= 59.45) ve Olumsuz grup (n=135, x= 58.63) göz önünde bulundurulduğunda, genel eğilim tembelliğe yer vermeyen bir kader ve tevekkül anlayışı yönündedir.

Modern bir hayatın gerektirdiği düzeyde enerji kullanımı ile dinî tutum ve davranışlar arsında bir ilişki bulunmamıştır. Buna bağlı olarak, modern bir hayatın gerektirdiği düzeyde enerji kullandıklarını belirten olumlu grup (n= 540, x= 59.18)'la gerekli düzeyde enerji kullanamadıkları görüşünde olan olumsuz grup (n= 542, x= 59.59) arasında istatistikî açıdan önemli bir fark görülmemiştir. Ancak ortaya çıkan bu sonuç % 50'nin ekonomik kalkınma için (bir olumsuzluk anlamına gelen) gerekli enerjiyi kullanamadığını göstermektedir.

Dinî bayramlar, kutsal gün, gece ve mekânlara verilen önem ve ziyaretlerle dinî tutum ve davranışlar arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon belirlenmiş ve dinî bayramlar, kutsal gün, gece ve mekânlara önem veren olumlu grupla önem vermeyen olumsuz grup arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark bulunmuştur. Hipotezimizi doğrulayan bu sonuca göre, dindarlıkla bu gibi yerlere verilen önem arasında pozitif bir etkileşim olduğu anlaşılmaktadır.

Doğruluk ve dürüstlüğe verilen önemle dinî tutum ve davranışlar arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon vardır. Doğruluk ve dürüstlüğü önemli gören olumlu

grupla (n= 910, x= 60.01) pek de önemli görmeyen olumsuz grup (n= 197, x= 56.51) arasındaki fark $p < .01$ düzeyinde anlamlı önemli bulunmuştur. Hipotezimizi doğrulayan bu sonuca göre, dindarlık düzeyinin artmasıyla doğruluk ve dürüstlüğe verilen önem de artmaktadır.

Bireylerin ekonomik imkânlarının gelişmesi ile dinî tutum ve davranışlar arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon vardır. Ekonomik durumlarının gelişmesinde dinin olumlu rolü olduğunu belirtenlerle (n= 860, x= 60.36) olmadığını belirten grup (n= 244, x= 55.90) arasındaki fark $p < .01$ düzeyinde önemli bulunmuştur. Hipotezimizi doğrulayan bu sonuca göre kişinin ekonomik durumunun iyileşmesinde dini tutum ve davranışlarının olumlu bir rolü olduğu anlaşılmaktadır.

Başkalarına güvenle dinî tutum ve davranışlar arasında bir korelasyon bulunmamıştır. Dolayısıyla dinî tutum ve davranışlarına göre başkalarına güvenilebileceğini belirten olumlu grupla (n= 239, x= 58.76) güvenilmeyeceğini belirten olumsuz grup (n= 866, x= 59.47) arasında da anlamlı bir fark görülmemiştir. Ancak karşılaştırma nicel açıdan yapılırsa deneklerin çoğunluğunun başkalarına güven duymadıkları anlaşılmaktadır. Bu ise ekonomik kalkınma için olumsuz bir durumdur.

Tüm yaşam ve çalışma hayatında sevgi unsuruna verilen önemle dinî tutum ve davranışlar arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon belirlenmiştir. Tüm yaşam ve çalışma hayatında sevgi unsuruna önem veren olumlu grupla (n= 913, x= 59.90) olumsuz grup (n= 192, x= 56.77) arasındaki fark $p < .01$ düzeyinde bulunmuştur. Hipotezimizi doğrulayan bu sonuç, dinî tutum ve davranışlarla, tüm yaşam ve çalışma hayatında sevgi unsuruna verilen önem arasında pozitif bir etki ve ilişkiyi göstermektedir.

Bireylerin ekonomik bölgelere göre sahip olduklarıyla yetinme anlayışı arasında $p < .05$, kutsal gün, gece ve mekânlara verilen önem ve ziyaretler arasında $p > .05$, ekonomik gelişmelerinde dinî tutum ve davranışlarının rolü olduğunu

düşünenler arasında $p < .01$ ve dinî davranışlar arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon bulunmuştur.

Ekonomik bölgelere göre sahip olduklarıyla yetinme anlayışı en yüksek Akdeniz, İç Anadolu ve Ege ekonomik bölgeleri gelmektedir. Ege ve Akdeniz ekonomik bölgeleri arasında $p < .05$ düzeyinde bir fark vardır. Alınan bu sonuç Ege ekonomik bölgesinin ekonomik kalkınmaya en yatkın bölge olduğunu göstermektedir.

Ekonomik bölgeler arasında, kutsal gün, gece ve bayramlara verilen önem açısından önemli bir fark görülmemiştir.

Ekonomik bölgelere göre ekonomik imkânlarının gelişmesinde dinin olumlu rolü olduğunu düşünenler sırayla Akdeniz, İç Anadolu ve Ege ekonomik bölgeleri gelmektedir. Ayrıca Akdeniz ekonomik bölgesi ile İç Anadolu ve Ege ekonomik bölgeleri arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark bulunmuştur.

Ekonomik bölgelere göre dinî davranışlar arasında $p < .01$ düzeyinde önemli fark vardır. Buna göre Ege ekonomik bölgesi ($x = 25.16$) ile İç Anadolu ($x = 26.66$) ve Akdeniz ($x = 26.69$) ekonomik bölgeleri arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark bulunmuştur.

Yaş grupları ile eğitim bilim ve teknolojik gelişmelere verilen önem arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon belirlenmiştir. Buna göre 13-19 yaş grupları ($x = 1.81$) ile 36-59 ($x = 1.96$) ve 60 ve yukarısı ($x = 1.98$) arasında $p < .05$ düzeyinde, 20-35 ($x = 1.91$)'le 36-59 yaş grupları arasında $p < .01$ düzeyinde önemli bir fark bulunmuştur. Bulunan bu sonuca göre, yaş düzeyi arttıkça eğitim bilim ve teknolojik gelişmelere verilen önem de artmaktadır.

Sonuç olarak, dinî tutum ve davranışların ekonomik kalkınmayla ilgili bazı noktalarda olumlu rol oynadığı görülmüştür. İslam dini gelişmeyi, kalkınmayı teşvik eden bir din olmasına rağmen, Müslümanların ekonomik kalkınmayla çelişen tutum ve davranışlarının ise bilinç eksikliğinden kaynaklanmış olabileceğini düşünüyoruz.

KAYNAKLAR

- AKDITYKAK Merkezi, (1990), **Atatürk'ün Kültür ve Medeniyet Konusundaki Sözler**, A. KDTYKAKMY, sy: 37, : Ankara.
- ACAR, Mustafa (2001), "Müzmin Krizler Toplumun Ekonomi Politikı". **Yeni Türkiye Der.**, Ekonomik Kriz Özel Sayısı, yıl 17, sy. 41.
- AÇIKGENÇ, Alparslan (1992), **Bilgi Felsefesi**, İnsan Yay.: İstanbul.
- ADASAL, Rasim (1979), **Normal ve Anormal Açından Psikososyal Yönleriyle Kişilik ve Karakter Portreleri**, Minnetoğlu Yay.: İstanbul.
- ADLER, Alfred (1977), **İnsanı Tanıma Sanatı**, çev.: Ş. Başar, Dergah.Yay: İstanbul.
- ADLER, Alfred, (1983), **Kişilik Bozuklukları ve Toplumsal Bütünleşme**, çev.: B. Çorakçı, Say Yay.: İstanbul.
- AHMED B. HANBEL (1992), **Müsned. İbn Mace, Taharet**, C.II, Çağrı. Yay.: İstanbul.
- AKGÜL, Mehmet.(1991), **Sanayileşme ve Din**, Y. Lisans Tezi, Selçuk Üni. Sos. Bil. Enst.
- AKHUN, İlhan ve SEZGİN, İlhan (1991), **Çıracılık Eğitimi Araştırması**, Tustaş Sınai Tesisler A.Ş. Yay.: Ankara.
- AKSEKİ, A. Hamdi (1974), **İslâm Dini, İtikad, İbadet ve Ahlâk**, D.İ.B.Yay.: Ankara.
- AKYOL, Taha (2007), "Eğrisi Doğrusu Programı" CNN TÜRK TV., 08. 8. 2007, Saat 15.50.
- ALATLI, Alev (1999), **Schrödinger'in Kedisi**, Boyut.Yay.: İstanbul.
- ALEXANDER, Robert. J (1964), **İktisadî Kalkınmanın Esasları**, çev.: A.T. Payaslıoğlu, Türkiye M.G.T.Yay.: Ankara.
- ALI, Abbas J. (1988), **The Islamic Work Ethic in Arabia**, The Journal of Psychology,126(5), 507-519.
- ALKİN, Erdoğan. (1999), "Ekonomi Nasıl Düzelir", **Yeni Türkiye Der.**, Türk Ekonomisi Özel Sayısı 1, yıl. 5, sy.27.

- ALLPORT, Gordon.W (1969), **The Individual and His Religion**, The Macmillan Company: London.
- ALTINTAŞ, Hayrani (1989), **Mustafa Şekip Tunç**, Kültür B. Yay.: Ankara.
- ALTUN, Fermani. (2001), “2001 yılı Türkiye Ekonomisi”, **Yeni Türkiye Der.**, Ekonomik Kriz Özel Sayısı, Türkiye Medya Hizmetleri Yay., sy. 41.
- ANA BRİTANNİCA (1994), **Genel Kültür Ansiklopedisi**, Ana Yay.: İstanbul.
- ARGYLE, Michel and HALLAHMİ, Benjamin Beit. (1975), **The Social Psychology of Religion**, Routledge: Boston.
- ARIKAN, Semra (2004), **Girişimcilik**, Siyasal Kitabevi: Ankara.
- ARMANER, Neda. (1973), **Psikopatoloji’de Dini Belirtiler**, Demirbaş Yay.: Ankara.
- ARMANER, Neda (trhsz), **Din Psikolojisine Giriş, Ders Notları**, Ankara.
- ARSEVEN, Ali.D (1993), **Alan Araştırma Yöntemi**, Gül Yay.: Ankara.
- ARSLAN, Hasan (1997), **Çırak ve Kalfalarda Dini İnanç Ve Davranışlar**, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üni. Sos. Bil. Enst.
- ARSLANTÜRK Zeki (1995), **Sosyal Bilimciler İçin Araştırma Metod ve Teknikleri**, Marmara.Üni. İlâhiyat Fak. Yay.: İstanbul.
- ATAY, Hüseyin (1995), **Kur’ana göre Araştırmalar IV**,: Ankara.
- ATAY, Hüseyin (1995), **Kur’ana göre Araştırmalar V**,: Ankara.
- ATTAR, Feridüttin (1984), **Tezkiretü’l Evliya**, çev.: S. Uludağ, İlim ve Kültür Yay: Bursa.
- AYGÜN, Sinan. (2001), “Türkiye Ekonomisine Genel bir Bakış Reel Kesimin Sorunları ve Çözüm Önerileri”, **Yeni Türkiye Der.**, Ekonomik Kriz özel Sayısı, yıl 17, sayı. 42.
- AYHAN, Ahmet (2006), “A New Approach to the Concept of Anatolian Industrial and Technological Corridor in Southern Turkey Using Social Innovation Instruments”, **PICMET 2006 Proceedings**, 9-13 July, İstanbul, Turkey.
- AYTEN, Ali (2006), **Psikoloji ve Din Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri**, İz.Yay.: İstanbul.
- AYVERDİ, İlhan (2006), **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, Kubbealtı Yay.: İstanbul.

- BACANLI, Hasan (1997), **Sosyal ilişkilerde Benlik, Kendini Ayarlamannın Psikolojisi**, M.E.B.Yay.: İstanbul.
- BADEN, Margaret A. (1994), **Dimensions of Creativity**, The Mit Pres.
- BAHADIR, Abdülkerim (2002), **İnsanın Anlam Arayışı ve Din**, İnsan Yay.: İst.
- BAKTIR, Mustafa (2007), “Hacılar İnsanın Ticaret ve Sanayideki Başarısında Dini Değerlerin Önemi”, **Hacılar Sempozyumu**: Kayseri.
- BALDIK, Ömer (2005), **Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Rehberi**, Timaş Yay.: İstanbul.
- BALKIR, Canan (2006), **Avrupa Birliği Semineri**, DEÜ İlahiyat Fakültesi: İzmir.
- BARBER, William. J (1970), **A History of Economic Thought**, Penguin Books.
- BARBER, William. J (1991), **İktisadi Düşünce Tarihi**, çev.: İhsan Durdu, İstanbul.
- BARLAS, Mehmet (2007), “Başarılı Ülkeler Dışarıdan Göç Alır”. **Sabah Gazetesi**, 15 Ocak.
- BARO, Robert. J ve Mc.CLEARY, Rachel. M (2003), “Religion And Economic Growth”, Cambridge, erişim.08.3.2007, <http://www.nber.org/papers/w9682>.
- BAŞGİL Ali Fuad (1977), **Din ve Laiklik**, Yağmur Yay.: İstanbul.
- BAŞKAYA, Fikret (2000), **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**, Maki Bas.Yay.: Ankara.
- BAYMUR, Feriha,(1994), **Genel Psikoloji**, İnkılap Yay.: İstanbul.
- BAYRAMOĞLU, Ali (2006), **Çağdaşlık Hurafe Kaldırmaz” Demokratikleşme Sürecinde Dindar ve Laikler**, TESEV.Yay.: İstanbul.
- BELLAH, Robert (1957), **Tokugawa Religion**. Beacon.
- BELZEN, J.A.Van - LANS J.M Van Der (1986), **Current Issues In The Psychology Of Religion**, Rodopi.P.Amsterdam.
- BERBER, Ş. (1999), “Beşeri Sermaye ve İktisadi kalkınma”. **Selçuk Üni. İktisadi ve İdari Bil. Fak. Der**, c. 2, sy. 1, ss.361-375.
- BERGER, Peter. L. (2003), **Dinin Sosyal Gerçekliği**, çev: A. Coşkun, İnsan Yay.: İstanbul.
- BERK, Metin, GÖRÜN, Fikret, İLKİN, Selim (1966), **İktisadi Kalkınma**, ODTÜ. İdari İlimler Fak. Yay.: Güzel İstanbul Mat.: Ankara.

- BERKES, Niyazi (2003), **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yay.: İstanbul.
- BERKES, Niyazi (1978), **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Doğu-Batı Yay.: İstanbul.
- BERKES, Niyazi (1975), **İslamlık Ulusçuluk Sosyalizm**, Bilgi Yay.: İstanbul
- BERKES, Niyazi (1972), **Türkiye’de Çağdaşlaşma Akımları**,
- BERKİ, A. H ve KESKİOĞLU, Osman. (1959), **Hatemül-Enbiya, Hz. Muhammed ve Hayatı**, Diyanet İşleri Reisliği Yay.: Ankara.
- BERKTAY, Fatmagül (2001), **Osmanlı’dan Cumhuriyete Feminizm, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, İletişim Yay.: İstanbul.
- BERTHOLET, Alfred (1962), **Wörterbuch der Religion**, Stuttgart.
- BİLGİN, Beyza ve SELÇUK, Mualla (1995), **Din Öğretimi**, Gün Yay.: Ankara.
- BİLGİN, Nuri (1999), **Sosyal Psikolojide Yöntem ve Pratik Çalışmalar**, Ege Üni. Bas.:İzmir.
- BİRDAL, İlker ve ULUTAN, Burhanettin (1992), **Ekonomik Kalkınma Stratejisi**, Milliyet Yay.: İstanbul.
- BIZE, René ve MILHAUD, Jean (1964), **Sanayi Psikolojisi**, çev.: M. Toprak, Kardeş Mat.: Ankara.
- BOCK, Philip. K (2001), **İnsan Davranışının Kültürel Temelleri**, çev.: N. Serpil Altuntek, İmge Kitabevi: Ankara.
- BOLAY, S. Hayri (1981), **Felsefî Doktrinler Sözlüğü**, Ötüken Yay.: İstanbul.
- BONNER, Hubert (2000), **İnsan Düşüncesini Anlama Yolları**, çev.: B. Durmaz, Emre Yay.: İstanbul.
- BOZGEYİK, Abdullah (2006), “Rekabet Avantajı İçin Girişimcilik ve İnnovasyon”, **Genç Gelişim Dergisi**, Yıl. 2, sy. 22: İstanbul.
- BRUNO (1982), **Psikoloji Tarihine Giriş**, çev.: N. Hisli , Ege. Üniv. Edebiyat. Fak. Yay.: İzmir.
- BUBER, Martin 2003, **Ben ve Sen**, Çev.: İ. Palsay, İnci, Kitabiyat. Yay.: Ankara.
- BUDAK, Selçuk (2000), **Psikoloji Sözlüğü**, Bilim ve Sanat. Yay.: Ankara.
- BUSCAGLIA, Leo 1985, **Yaşamak, Sevmek ve Öğrenmek**, çev: Kasap, Nesrin, İnkilâp Kitabevi: İstanbul.

- BÜYÜK ANSİKLOPEDİ (1991), c.1, Milliyet.Yay.: İstanbul
- BÜYÜKKARAGÖZ, S. Savaş (1987), “Endüstriyel İşletmelerde Çalışan Personele Din Ve Ahlak Bilgisi Alanında Uygulanabilir Bir Hizmet İçi Eğitim Programı”, **Üç Aylık Eğitim, Bilim ve Sanat Der.**, sy: 12-13, M. E. Basımevi: Ankara.
- CARNEGİE, Dale (1954), **Nasıl Kazandılar, Nasıl Yükseldiler**, çev.: L. Yazıcıoğlu, Plastik Yay.: İstanbul.
- CASSON, Herbert. N. (1975), **İlerle ve İlerlet**, çev.: Ö. R. Doğrul, Toker Yay.
- CHAPRA, M.Umar 2003, “İslam Ekonomi Bilimine İhtiyaç Varmı?”, çev.: Tevhid Ayengin, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Der.**, sy. III.
- CHENERY, H.B, CLARK, P. G, CAOPINNA, V. (1953), **The Structure And Growth of the Italian Economy**, Roma.
- CNN. TÜRK. TV. “*Eğrisi Doğrusu*” Programı.
- COWARD, H. (1986), “Intolerance in the World’s Religions”, **Studies in Religion**, **15, 419-431.**
- CROCKER, David A. (1991), “Toward Development Ethics”, *World Development*, Vol: 19, No: 5.
- CULLOUGH, Mc. Leslie (1987), “İntihar Sebepleri Nedir ve Ona Nasıl Engel Olunur?”, çev.: H. Peker, **Ondokuz Mayıs Üni. İlahiyat Fak Der.**, sy.2.
- CÜCELOĞLU, Doğan (1996), **İnsan ve Davranışı**, Remzi Kitabevi: İstanbul.
- CÜCELOĞLU, Doğan (1995), **İyi Düşün Doğru Karar Ver**, Sistem Yay.: İstanbul
- ÇAĞATAY, Neşet (1974), **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, Ankara Üni. İlahiyat Fakültesi Yay.: Ankara.
- ÇAĞATAY, Neşet ve ÇUBUKÇU, İ. Agâh (1976), **İslâm Mezhepleri Tarihi**, Ankara. Üni. İlahiyat. Fak. Yay.: Ankara.
- ÇARKOĞLU, Ali ve TOPRAK, Binnaz (2006), **Değişen Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset**, TESEV.Yay.: İstanbul.
- ÇATALOĞLU, Oğuz (1971), **İktisadi Kalkınma Büyüme**, Ege.Üni.İktisadi ve Ticarî Bil. Fak. Yay.: İzmir.
- ÇOBANOĞLU, Şaban (2005), **Mobbing**, Timaş Yay.: İstanbul.
- ÇOBANOĞLU, Şaban (2007), “Çalışma Hayatı”. İnsanlık Hali Programı, 24. Aralık, sa. 23, 30 TRT.2

- DACO, Pierre (1983), **Çağdaş Psikolojinin Olağanüstü Başarıları**, çev.: O. A Gürün, İnkılâb ve Aka Kitabevi: İstanbul.
- DALTON, George (1975), **Economic Systems and Society**, Penguin Education: United States of America.
- DARYAL, Ali Murat (1999), **İslam'ın Doğuşu ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açından Tahlili**, Marmara Üni. İlahiyat Fak.Yay.: İstanbul.
- DAVIES, Antony (2004), "The Role of Religion In the Economy", **International Journal on World Peace**, Vol. XXI, No.2 June.
- DE LAJUGIE, Jean (1965), **İktisadi Doktrinler**, çev.: N. Mete, Remzi Kitabevi: İstanbul.
- Delacroix Jacques- Nielsen François, (2001) **The Beloved Myth: Protestantism and the Rise of Industriel capitalism in nineteenth- Century Europe**, the university of North Carolina Press.
- DEMİR, A. İshak (2004), **Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı**, Ensar Neşr.: İstanbul.
- DEMİRCİ, Mehmet (2001), **Sorularla Tasavvuf ve Tarikatlar**, Damla.Yay.: İstanbul.
- DEMİRKIRAN, Erdal (2004), **İflas Etmenin Yolları**, Kashna Yay.: İstanbul.
- DEMİRKIRAN, Erdal (2002), **Ben Dünyanın En Akıllı İnsanıym**, Kashna Yay.: İstanbul.
- DEVİRİM, Fevzi (2001), "Küreselleşen Krizler ve Türkiye", **Yeni Türkiye Der.**, Ekonomik Kriz Özel Sayısı. Türkiye Medya Hizmetleri Yay., sy. 42.
- DEWEY, John.(1966), **Tecrübe ve Eğitim**, çev: F. Başaran, F. Varış.
- DOĞAN, Mehmet (1986), **Büyük Türkçe Sözlük**, Birlik Yay.: Ankara.
- DOĞANATA, Necdet. (2006), "Yüzleşmeye Cesaret", **Haber Ekspres Gazetesi**, 9 Aralık, İzmir.
- DÖĞEN, Şaban (1987), **Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi**, Yeni Asya Yay.: İstanbul.
- DÖKMEN, Üstün (2005), **Küçük Şeyler**, Sistem Yay.: İstanbul.
- DÖKMEN, Üstün (1996), **İletişim Çatışmaları ve Empati**, Sistem Yay.: İstanbul

- DÜLGEROĞLU, Ercan (1991), **Kalkınma Ekonomisi**, Uludağ.Üni. Basımevi: Bursa.
- EGEMEN, B. Ziya (1952), **Din Psikolojisi**, Ankara Üni. İlahiyat Fak.Yay.: Ankara.
- EKİNCİ Yusuf (1991), **Ahilik**, Sistem Ofset: Ankara.
- EKİNCİ, Yusuf (1989), **Ahilik ve Meslek Eğitimi**, M.E.B,İstanbul.
- ELBAKIAN, Ekaterina S. ve MEDVEDKO, Stepan V. (2003), The Impact of Religious Values on the Economic Preferences of Russian Believers, **Sociological Research**, vol.42, no.5 September-October, pp.7-23.
- ELİADE, Mircea (2003), **Dinler Tarihine Giriş**, Çev.: L. Arslan, Kabalcı Yay: İstanbul.
- ERDİNÇ, Gülbuhar (1996), “Türkiye’nin İlk Uçak Fabrikasını Kuran Adam Nuri Demirağ”. **Aksiyon Der.** 15-21 Haziran.
- ERGÜDER, Üstün; ESMER, Yılmaz ve KALAYCIOĞLU, Ersin (1991), **TÜSİAD Türk Toplumunun Değerleri**, Boyut Matbaacılık A.Ş. :İstanbul
- ERSOY, M. Akif (2006), **Safahat**, Neşr. haz.: M.E. Düzdağ, Çağrı Yay.: İstanbul.
- EUROPEAN Stability Initiative (2005), **İslamic Calvinist: Change and Conservatism in Central Anatolia**, Berlin-İstanbul. (www.esiweb.org; erişim tarihi: 20/10/2005)
- EYÜBOĞLU, Osman (1996), **Samsun Küçük Sanayi Sitesinin Sosyo Ekonomik Yapısı İçinde Dinin Konumu**, Y. Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üni. Sos. Bil. Enst.
- FETSCHNER, Iring (1990), “*Tarih Felsefesi*”. **Günümüzde Felsefe Disiplinleri** içinde, ss. 413-443, (çev.: Doğan Özlem) Ara Yay.: İstanbul.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi (1996), **Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri**, Selçuk Yay.: Ankara.
- FIRAT, Erdoğan (1989), “Din Psikolojisinde Konu ve Metot Problemi”, **Dokuz Eylül Üni. İlâhiyat Fak. Der.:** 5.
- FRAT, Erdoğan (1982), **Şahsiyet Gelişiminde Tevbenin Fonksiyonu** (Doçentlik Tezi), Ankara.
- FİDAN, Bülent (2002), **Kısaltmalar Klavuzu**, Om yay.: İstanbul.

- FORDHAM, Frieda (2000), **Jung Psikolojisinin Ana Hatları**, çev.: Aslan Yalçınar, Say Yay.: İstanbul.
- FRANKL, E. Viktor, (1985) **The Unconscious God: Psychotherapy and Theology**, Washington Square Pres, New York.
- FRANKL, Viktor. E (1988), **The Will to Meaning: Foundations and Applications of Logotherapy**, Meridian: New York.
- FRANKL, E. Victor (1999), **Duyulmayan Anlam Çılgılığı**, çev..S. Budak, Öteki Yay.: Ankara.
- FRANKL, E. Victor (2000), **İnsanın Anlam Arayışı**, çev..S. Budak, Öteki Yay.: Ankara.
- FREEDMAN J. L.; SEARS, D. O and CARLSMITH. J. (1998), **Sosyal Psikoloji**, çev.: Ali Dönmez, İmge Kitabevi: Ankara.
- FREUD (1991), **The Future of an Illusion**, Penguin Freud Library (PFL): London.
- FREUD, Sigmund (1996a), **Beş Konferans ve Psikanalize Toplu Bakış**, çev.: K. Şipal, Cem Yay.: İstanbul.
- FREUD, Sigmund (1996b), **Kitle Psikolojisi**, çev.: K. Şipal, Cem Yay.: İstanbul
- FROMM, Eric (1990),**Psikanaliz ve Din**, çev.: Şükrü Alpagut, İstanbul.
- FROMM, Eric (1994), **Psychoanalysis and Religion**, Little Field Publication: Boston.
- FROMM, Eric (2004a), **Hayatı Sevmek**, çev.: A. Köse, Arıtan Yay.: İstanbul.
- FROMM, Eric (2004b), **Psikanaliz ve Din**, çev.: Aydın Arıtan, Arıtan Yay.: İst.
- FUKUYAMA, Francis (1998), **Güven, Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması**, çev.: A. Buğdaycı, Türkiye İş Bakası Kültür Yay.: Ankara.
- FULLER, Andrew. R. (1994), **Psychology and Religion**, Little Field Publikation: Boston.
- FURNHAM, Adrian (1982), “The Protestan Work Ethic and Attitudes Towards Unemployment”, **Journal of Occupational Psychology**, 55, 277-285.
- FURNHAM, Adrian (1984) “The Protestant Work Ethic, Voting Behaviour and Attitudes to the Trade Unions”, **Political Studies**, XXXII, 420-436.

- FURNHAM, Adrian; BOND, Michael; HEAVEN, Patrick, HILTON, Denis, LOBEL, Thalma; MASTERS, John; Rajamanikam, R.; STACEY, Barrie; DAALEN, H.Van (2001), "A Comparison Of Protestant Work Ethic Beliefs in Thirteen Nations", **The Journal of Social Psychology**, 133(2),185-197.
- GARNER, Robert (1978), "Christian Belief, Economic Development, And Churches in Edendale Township", **Society in Transition**; Dec 98, Vol. 29 Issue 3/4.,p152, 10p, 2charts.
- GEERTZ, C. (1972), "La Religion Comme Systeme Culturel", **Essais d'Anthropologie Religieuse**, Gallimard edt., Paris.
- GENÇTAN, Engin (1988), **İnsan Olmak**, Remzi Kitabevi: İstanbul.
- GLOCK, C.Y. (1962), "*Dindarlığın Boyutları Üzerine*". **Din Sosyolojisi** içinde, ss. 252-274, (çev.: Mehmet Emin Köktaş), Vadi Yay.: Ankara.
- GOUD, Nelson ve ARKOF, Abe (2003), **Psychology And Personal Growth**, **Pearson Education**, Inc.: New York.
- GÖKALP, Ziya (1976a), **Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak**, Kültür B. Yay.: Ankara.
- GÖKALP, Ziya (1976b), **Türkçülüğün Esasları**, Kültür B. Yay.: Ankara.
- GÖKALP, Ziya (1976c), **Türk Medeniyeti Tarihi**, Kültür B. Yay.: Ankara.
- GRIER, Robert (1997), "The Effect of Religion on Economic Development: A Cross National Study of 63 Former Colonies", **Kyklos**, 50(1):16-47.
- GÜL, Abdullah (2001), "Ekonomik Kriz ve Güven Bunalımı", **Yeni Türkiye Der.**, Ekonomik Kriz Özel Sayısı, yıl 17, sy. 41.
- GÜLER, İlhami 2007, "Tevhidin Şiarı", **İslâmiyat** (bülten 19), Nisan-Haziran.
- GÜNAY, Ünver (1986), "Modern Sanayi Toplumlarında Din:1", **Erciyes Üni. İlahiyat Fak. Der.: 3.**
- GÜNAY, Ünver (1987), "Modern Sanayi Toplumlarında Din: 2", **Erciyes Üni. İlahiyat Fak. Der.: 4.**
- GÜNER, Agâh Oktay (1977), **Verim Ekonomisi**, Damla Yay.: İstanbul.
- GÜNGÖR, Erol (1991), **İslamın Bugünkü Meseleleri**, Ötiken Yay.: İstanbul.

- GÜNGÖR, Erol (1996), **İslamın Bugünkü Meseleleri**, Ötüken Yay.: İstanbul.
- GÜROL, Ender (1977), **Carl Gustav Jung**, Cem Yay.: İstanbul.
- GÜRSES, Emin (2001), **Kölelik ve Özgürlük Arasında Din**, Arasta Yay.: Bursa.
- HABAKUK, John.H (1966), “Nüfus Artışı ve İktisadî Kalkınma”, **İktisadi Kalkınma Seçme Yazılar**’ın içinde, çev. İlkin, Selim, O D T Ü. İdari Bilimler. Fak. Yay.: Ankara.
- HABERLER, Gotfried (1957), “İktisadi Kalkınma Teorisindeki Bazı Geçer Kavramlar Üzerinde Kritik Gözlemler”, çev. Çakmak Cem, L’industria, no. 2 den derleyen ODTÜ.İdari.İlimler Fak.Yay.: Güzel İstanbul Matbaası Berk Metin, Görün Fikret, İlkin Selim(1966) **İktisadi Kalkınma Seçme Yazılar**, Ankara.
- HAFTALIK DERGİSİ 22-28 Eylül 2006, sayı.181
- HAGEMANN, Ludwig (2000), **Martin Luther ve İslam Anlayışı**, çev.: K. Kahramantürk, Dokuz Eylül Yay.: İzmir.
- HAMİTOĞULLARI, Beşir (1986), **Çağdaş İktisadi Sistemler**, Savaş Yay.: Ankara.
- HARBISON, Frederik (1966), “Müteşebbis Organizasyonun Ekonomik Kalkınmadaki Rolü”. BERK, Metin, GÖRÜN, Fikret, İLKİN (Ed.). Selim, **İktisadî Kalkınma** içinde. ss. 425-439, (çev.: Ç. Ünver), ODTÜ. İdari İlimler Fak. Yay.: Ankara.
- HARLAK, Hacer (2000), **Önyargılar Psikososyal Bir İnceleme**, Sistem Yay.: İstanbul.
- HARRİSON, Paul (1991), **3. Dünyanın Batılılaştırılması.**: çev. C. Cerit. Pınar Yay: İstanbul.
- HATİBOĞLU, Zeyyat (1993), **Gelişme ve Türkiye İktisadı**, Beta Yay.: İstanbul.
- HETTNE, Bjorn (1990), **Development Theory and the Three Worlds**, Longman.
- HİSARCIKLIOĞLU, Rifat (2001), “Ekonomik Kriz ve Türkiye”, **Yeni Türkiye Der.**, Ekonomik Kriz özel Sayısı I, yıl: 17, sy. 41.
- HOFFER, Eric (1995), **Kesin İnançlılar**, çev.: E. Günur, İm Yay.: İstanbul.
- HOLM, Nils (1990), **Einführung in die Religionspsychologie**, München,Basel.
- HOODBHOY, Pervez (1991), **İslam and Science, Religious Orthodoxy and the Battle for Ratioanility**, Zed Boks: London.

- HORNEY, Karen (1980), **Çağımızın Tedirgin İnsanı**, çev: A. Yörükán, Tur Yay.: İstanbul.
- HOSELITZ, Bert. F (1970), **Ekonomik Kalkınmanın Sosyolojik Yönleri**, çev.: Esin Talu Çelikkan, Yarıñ.Yay.: Ankara.
- HÖKELEKLİ, Hayati (1998), **Din Psikolojisi**, Türkiye Diyanet V.Yay.: Ankara.
- HÖKELEKLİ, Hayati (2006). “Dindarlığın Bağımsız Değişkenleri”, **Dindarlık Olgusu Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri**, (25-26 Aralık 2004), KURAV Yay.: İstanbul.
- HUNSBERGER, B.(1995), “Religion and Prejudice: The Role of Religious Fundamentalism, Quest and Right-Wing Authoritarianism”. **Journal of Social Issues**, **51(2)**.
- IANNACONE, Laurence R. (1998) “Introduction to Economics of Religion”, **Journal of Economic literature**, Vol. XXXVI.(september 1998) , pp. 1465-1496.
- ISAKSEN, Murdoc (1993), **Understanding and Recognizing Creativity**, Ablex Publishing Cor.
- İBN HALDUN (1988), **Mukaddime**, Çev.: Zakir Kadiri Ugan, M. E. Basımevi: İstanbul.
- İBRAHİM, Hakkı (Tarihsiz), **Marifetname**, Sadeleştiren: T. Ulusoy.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1988), “Gençlikte İlmi Zihniyetin Uyandırılması”. **Din Öğretimi Der.**, sy: 17, s. 58. M.E.G.S.B.Y.
- İLHAN, Azize (2004), **Tasavvuf Dönemi Kaynak Eserlerinde Fakr Kavramı**, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Dokuz.Eylül Üni. Sos. Bil. Enst.
- İKBAL, Muhammed (1981), **Armağan-ı Hicaz**, çev.: Ahmet Asrar, Düşünce Yay.: İstanbul.
- İMAMOĞLU, A. Vahit (1991), “Akif’in Hayatından Seçmeler”, **Atatürk Üni. İlâhiyat Fak. Der.**, 10.
- İNAN, Arı (1983), **Düşünceleriyle Atatürk**, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.
- İNKELES Alex and SMITH David H (1974), **Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries**, Cambridge, MASS: Harvard University, Press.
- İSLAM Ansiklopedisi (1967), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- İSLAM Ansiklopedisi (1965), c.3, M.E.B.Basımevi: İstanbul.

- JAMES, William (1902), **The Varieties of Religious Experience**, Modern Library: New York.
- JUNG, Carl Gustav (1988a), **Psychology and Western, Religion**, (Eng.Trans:R.F.C.Hull), Ark Paperbacks, NEW York,Vol.XI,s.4
- JUNG, Carl Gutsav (1988b), **Psikoloji ve Din**, çev.: R. Karabey, Okyonus Yay.: İstanbul.
- KABAKLI, Ahmet (1972), **Mehmet Akif**, Toker Mat.: İstanbul.
- KAĞITÇIBAŞI, Çiğdem (1999), **Yeni İnsan ve İnsanlar**, Evrim Yay.: İstanbul.
- KALKAN, Necip (2006), “Zirvedekiler Programı”. (EBSO Yönetim Kurulu Başkanı) 27 Temmuz, sa. 23.30, İzmir TV.
- KAPTAN Saim (1989), **Bilimsel Araştırma ve Gözlem Teknikleri**, Rehber Yay: Ankara.
- KAPTAN, Saim (1993), **Bilimsel Araştırma ve Gözlem Teknikleri**, Bilim Yay.: Ankara.
- KARACOŞKUN, M. Doğan (2005), “Maslow’da ‘Kendini Gerçekleştirme’ Kavramı ve Eleştirisi”, **Tabula Rasa Felsefe Teoloji**, yıl:5, (Mayıs-Ağustos).
- KARAGÜL, Mehmet (2007), “Parasız Kalkınma Olmaz Diyenlere Cevap”. **Yeniçağ** 30 Eylül.
- KARAMAN,Ramazan (2000), **Sanayileşmenin Dine Etkisi**, Konya.
- KARASAR, Niyazi (1995, 2003), **Bilimsel Araştırma Yöntemi**, Nobel Yay.: Ankara.
- KARDAVİ, Yusuf (1988), “İmanın Kalkınmaya Etkisi, İmanın Üretime Tesiri”, çev.: İsmail Durmuş, **Din Öğretimi Der.** içinde, sy.17, M.E.G.S.B.Yay.
- KAYA, Mevlüt (1998), **Din Eğitiminde İletişim**, Etüt yay.: Samsun.
- KAYHAN, Zeynep (2005), “Allah (c.c.)’ın Dini İçin”. **Diyanet Der.** Aralık.
- KAZGAN, Gülten (1974), **İktisadi Düşünce Veya Politik İktisadın Evrimi**, Bilgi Yay.: İstanbul.

- KESKİOĞLU, Osman (1965), “Yeni İslam Düşüncesi Üzerine Bazı Görüşler”, **Ankara Üni. İlahiyat Fak. Der.**,c.: 13.
- KEYNES, John Maynard (1956), ‘Alfred Maarshall’ **Essays in Biography**, **Meridian Boks**, Newyork.
- KILIÇ, Recep (2004), **Dini Anlamak Üzerine**, Ötüken Yay.: İstanbul.
- KILIÇ, Recep (2005), “Çalışma Hayatımızın Problemleri Üzerine”, **İslâm ve Çalışma Hayatı Ulusal Sempozyumu**, 25-27 Kasım, İzmir.
- KISA, Cihad (2005), **Carl Gustav Jung’da Din ve Bireyleşme Süreci**, İlahiyat Fak. Vakfı Yay.: İzmir.
- KOÇ, Rahmi (2001), “Ekonomik Krizden Güçlü Ekonomiye Geçiş”. **Yeni Türkiye Der.**, Ekonomik Kriz Özel Sayısı, yıl. 17, sy. 41.
- KONGAR, Emre, (2007), “Ekonomik Büyüme ve Kültürel Kalkınma”, (Emre Kongar’ın resmi internet sitesi, 24, 12, 2007, saat, 11’30, www.kongar.org/makaleler/mak_mi.php 13b.
- KORCZYNSKI, Marek (2000), ‘**The Political Economy of Trust**’ **Güvenin Ekonomi Politigi**, Çev.: Ş. Erdem. Journal of Management Studies, 37.
- KOZAK, İ. Erol (1984), **İbn Haldun’a Göre İnsan Toplum İktisat**, Pınar Yay.: İstanbul.
- KÖK, Mustafa (2003), “İnsan Hürriyeti, İslâm ve Çalışma Üzerine Bir Deneme”, **Kahramanmaraş Sütçüimam Üni. İlahiyat Fak. Der. 1**, s. 85-92.
- KÖK, Recep (2000), **İktisadî Düşünce, Kavramların Analitik Evrimi**, Anadolu Matbaacılık: İzmir.
- KÖKNEL, Özcan (1982), **Kaygıdan Mutluluğa Kişilik**, Altın kitaplar Yay.: İstanbul.
- KÖKNEL, Özcan (1998), **Zorlanan İnsan**, Altın Kitaplar Yay.: İstanbul.
- KÖSE, Ali (2000), **Freud ve Din**, İz.Yay.: İstanbul.
- KRECH David ve CRUTCHFIELD, Richard S. (1999), **Sosyal Psikoloji**, çev.: Erol Güngör, Ötüken.Yay.: İstanbul.
- KUR’AN-I KERİM ve YÜCE MEALİ**. (1977), çev.: S. Ateş, Kılıç Kitabevi, Ankara.
- KURAN, Timur (2002), **İslam’ın Ekonomik Yüzleri**, çev:Yasemin Tezgiden, İletişim Yay.: İstanbul.

- KURTULUŞ, Berrak (2007), “İş Ahlakı: Geçmişte ve Günümüzde”, <http://ibf.kov.edu.tr/ceko/ssk/kitap/50131.pdf> (16. 10. 2007).
- KUŞAT, Ali (2003), “Değerler Sistemi Olarak ‘Kimlik’ Duygusu ve Atatürk”. **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sy. 15.
- KUZGUN, Yıldız ve SEVİM, Seher. A (2004), “Kadınların Çalışmasına Karşı Tutum ve Dinî Yönelim Arasındaki İlişki”. **Ankara Üni. Eğitim Bilimleri Fak. Der.**, c: 37, sy:1, 14-27.
- KÜNHE. (1939), **Mesleki Terbiyenin İnkışafına Dair Rapor**. Devlet Basımevi: İstanbul.
- LEAHEY, Thomas Hardy (2004), **A History of Psychology** (Main Currents in Psychological Thought), Pearson Prentice Hall is a Trademark of Pearson Education, Inc: New Jersey.
- LEBON, Gustave (1974), **Kitleler Psikolojisi**, çev.: S. Demirkan, Yağmur Yay.: İstanbul.
- LECKY, P. (1945), **Self-Consistency**, İzland Pres.: New York.
- LEWIS, Arthur. W (1950), “**Industrializaüon of the British West Indies**”, *Caribbean Economic Revievv*,II/I.
- LEVIS, W.Arthur (1955), **The Theory of Economic Growth**, London: George Allen and Unvin.
- LI-PING TANG, Thomas and TZENG, Jen Yann (1991), “Demographic of the Protestant Work Ethic”, **The Journal of Psychology**, 126(2), 163-170.
- LUDWIG, T. M (1989), **The Sacred Pathhs: Understanding the Religions of the World**, Macmillan: New York.
- MALİK B. ENES (1992), **el- Muvatta’**,c.II, K. El-Cihad, bab. 13, Çağrı Yay.: İstanbul.
- MARCUS Noland (2003), **İs İslam a Drag on Growth?** *Far eastern Economic Review*;166, 42; ABI/INFORM global.
- MARSHALL (1961), “Principles of Economics”, C. B. Guillebaud, Macmillan (Ed.): London,
- MARTINEZ, Amparo M. (2006) “İnovasyon, Ürünlerden Sistemlere Kayıyor”. **Capital İş ve Ekonomi Der.**, sayı: 14. ss. 99-102.

- MASLOW, Abraham H. (1983), “Religions, Values, and Peak-Experiences”, **Penguin Boks**: Dallas.
- MAY, Rollo (1976), **The Courage to Create**, Bantom Boks.
- MEGUÏRE, Meredith. B. (2004), “Religion in the Modern World”, çev.: A. F. Sinanoğlu, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Der.**, sy:1
- MEHMEDOĞLU, Ali Ulvi (2004), **Kişilik ve Din**, Dem Yay.: İstanbul.
- MERİÇ, Cemil (1990), **Mağaradakiler**, Ötüken.Yay.: İstanbul.
- MERT Nuray (1998), **İslam ve Demokrasi Bir Kurt Masalı**, İz Yay.: İstanbul.
- MORGAN, Cliford T. (1993), **Psikolojiye Giriş**, çev.: H. Arıcı ve diğ., Meteksan Yay.: Ankara.
- MORVAL, Jean (1985), **Çevre Psikolojisine Giriş**, çev.: N. Bilgin, Ege Üni. Yay.: İzmir.
- MUHAMMED Bakır Es-Sadr (tarihsiz), **İslam Ekonomi Doktrini**, çev.: M. Keskin ve S. Ergün, şelale Yay.: İstanbul.
- MÜFTÜOĞLU, Tamer (2006), “Aktüel Analiz Proğramı”., 27 Eylül, sa. 01.45, Flaş Tv.
- N. Greinacher (1963), “L’Evolution de la Pratique Religieuse en Allemagne Aprés la Guerre”, **Social Compass**, X, No.4-5,s.345-356.
- NARİN, Halit. (2006),“Fadime Bazzal’la Mülakat”, **Capital, Aylık İş ve Ekonomi Der.**, sy.: 14.
- NEF, John.U (1970), **Sanayileşmenin Kültür Temelleri**, çev.: Erol Güngör, M.E.B. Bsımevi: İstanbul.
- NISBETT, Richard. E (2003), **Düşüncenin Coğrafyası**, çev.: G.G. Çağalı, Varlık Yay: İstanbul.
- OK, Üzeyir (2006), “Türkiye’de Din Psikolojisi, Neredeyiz ve Nereye Gidebiliriz”, **İslâmi Araştırmalar**, Din Psikolojisi Özel Sayısı, c. 19, sy: 3.
- ÖNEN, Levent ve TÜZÜN, Burak (2005), **Motivasyon**, Epsilon Yay.: İstanbul.
- ÖYMEN, Hıfzırrahman Raşit (19961), “Din Psikolojisi ve Konuları”, **Eğitim Hareketleri Der.**, c. 7.: Ankara.
- ÖZAKPINAR, Yılmaz (2000), **Psikolojinin Kavramasal Yapısı**, Ötüken.Yay.: İstanbul.

- ÖZAKPINAR, Yılmaz (2002), **İnsan Düşüncesinin Boyutları**, Ötüken Yay.: İstanbul.
- ÖZBAYDAR, Belma (1970), **Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma**, Baha Mat.: İstanbul.
- ÖZCAN, Hanifi (1999), **Maturudi'de Dini Çoğulculuk**, Marmara Üni. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay.: İstanbul.
- ÖZCAN, Y. Ziya (1995), "İslam Ekonomik Gelişmeye Engel midir? Karşıt Delil ve Bazı Metodolojik Düşünceler, **İslâmî Araştırmalar**, c.: 8, sy.: 1.
- ÖZDEMİR, Şennur (2001), Religious and Socio-Economic Transformation of Turkey: the Case of the MÜSİAD (The Independand Businessmen's Association) [http://64.233.183.104/search?q=cache:nE1GRoHrQ-IJ:www.politics.ankara.edu.tr/sbflocal/index.php%3Fsbfnket%3Dsonuc%26u ye_adi%3Dsozdemir%26baslik%3DDOKTORA%2BTEZ%25DD%2B\(ABSTRACT%2BVE%2BUZUNCA%2BT%25DCRK%25C7E%2B%25D6ZET\)+%C5%9Fennur+%C3%B6zdemir+abstract+ve+uzunca&hl=tr&ct=clnk&cd=1&gl=tr](http://64.233.183.104/search?q=cache:nE1GRoHrQ-IJ:www.politics.ankara.edu.tr/sbflocal/index.php%3Fsbfnket%3Dsonuc%26u ye_adi%3Dsozdemir%26baslik%3DDOKTORA%2BTEZ%25DD%2B(ABSTRACT%2BVE%2BUZUNCA%2BT%25DCRK%25C7E%2B%25D6ZET)+%C5%9Fennur+%C3%B6zdemir+abstract+ve+uzunca&hl=tr&ct=clnk&cd=1&gl=tr)
- ÖZEL, Mustafa (2002), **Yeni Şafak**, 15 Aralık.
- ÖZEL, Mustafa (2006), "Din, Devlet ve Ekonomi", **Yeni Şafak**, 19 Şubat.
- ÖZEL, Mustafa (1997), **İktisat Teorileri**, İz yayıncılık: İstanbul.
- ÖZGÜ, Halis (1994), **Psikanalizin 3 Büyükleri Freud Adler Jung**, Mart Yay.: İst.
- ÖZGÜVEN, Ali (1988), **İktisadi Büyüme, İktisadi Kalkınma ve Japon Kalkınması**, Filiz Kitabevi: İstanbul.
- ÖZÖTÜN, Erdoğan (1990), "Türkiyede Yatırım Hesapları, Dönemler İtibariyle Sabit Sermaye yatırımları ile GSMH Büyüme ve Fiyat Hareketleri İlişkisi", **İSO Dergisi**, XXIX/288, s. 49.
- PAPA, XXIII. John (1961), "Mater et Magistra". **Newyork Times**, Temmuz 15.
- PAZARLI, Osman (1972), **Din Psikolojisi**, Remzi Kitabevi: İstanbul.
- PEIFFER, Vera (1996), **Görev Tuzağı, Evet Demek Zorunluluğu Hissettiğinizde Hayır Demenin Yolları**, Çev.: C. İkizler, Alfa.Yay.: İstanbul.
- PEKER, Hüseyin (1991), **Din ve Ahlâk Eğitiminin Psikolojik ve Metodik Esasları**, Eser Mat.: Samsun.

- PEKER, Hüseyin (1993), **Din Psikolojisi**, Sönmez.Yay.: Samsun.
- PEKER, Hüseyin (1997), “Teknolojik Gelişmeler ve İslam Ahlakı”, **Ondokuz Mayıs Üniv. İlâhiyat. Fak. Der.**, Sayı: 9.
- PELIT, Robert (1977), “Attitudes”, **Ancyclopaedia Universalis**, Paris 1985, c.2, ss.1091.
- PEN, J.(1965), **Modern Economics**, Translated From The Dutch By Preston Trevor.S, Penguin Boks Ltd.: Britain.
- PIN, E. (trhsz), “Pratiques Rligiues et Classes Sociales”, **Essais de Soctologie Religieuse**, ss.292-293.
- PIROU, Gaetan (1945), **Umumi İktisada Giriş**, çev.: Turhan Feyzioğlu, Kenan Mat.: İstanbul.
- PULTAR, Gönül, (2007), **İslam ve Modernite**, Remzi Kitabevi: İstanbul.
- RAPPARD, W. (1916), **L’Economisme Historique D’Adam Smith**: Cenevre.
- RECA, Ö. Faruk (2006), **Nasıl Zengin Oldular**, Akis Kitap Yay.: İstanbul
- REILAND, Ralph R. (1995) “Mixing Religion and Business”, **Commonweal**, vol. 122, Issue 11.
- RIVERS, Theodore John (2006), Technology and Religion: A Metaphysical Challenge, **Technology In Society**, 58, 517-531.
- ROKEACH, M. (1960), **The Open And Closed Mind**, Basic Boks: New York.
- ROLL, Eric (1973), **A History of Economic Thought**, Faber And Faber LTD.: London.
- ROSCOE, J. T (1975), **Fundamental Research Statistics for the Behavioural Sciences**, Holt Rinehart and Winston: New York.
- ROSTOW, W.W (1999), **İktisadi Gelişmenin Merhaleleri**, Çev.: Erol Güngör, Ötüken.Yay.: İstanbul.
- ROSTOW, W.W (1966) “Kendini Besleyen Gelişmeye Götüren Kalkış”, BERK, Metin, GÖRÜN, Fikret ve İLKİN, Selim **İktisadi Kalkınma** içinde, (Çev.: Yorgi Demirgil), ODTÜ.İdari.İ.Fak.Yay., Güzel İstanbul Mat.: Ankara.
- RUNCO, Mark. A (1993), “Operant Theories of Insight, Originality and Creativity”, **American Behavioral Scientist**, Vol.37.

- SADIKLAR, Cafer Tayyar (1995), **2000'li Yıllar Dünya ve Türkiye**, T.C. Kültür Bakanlığı Yay.: Ankara.
- SAFA, Peyami. (1956) Tercüman Gazetesi, 14 Ağustos. Ege Telgraf Günlük Siyasi Akşam Gazetesi, 18 Mart, 2006 içinde.
- SAMUELSON, Paul. A (1951), **Economics: An Introductory Analysis**, II. Pres: Baskı New York.
- SAMUELSON, Paul. A (1965), **İktisat**, çev.: Y. Demirgil, Doğu Mat.ve Tic. Lmt. Şrt.: Ankara.
- SAMUELSON, Paul. A (1966), **İktisat**, çev.: Y. Demirgil, Menteş Kitabevi: İstanbul.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem (1976), **Dinlerde Mehdi İnanıcı ve Tasavvurları**, (Doçentlik Tezi), Erzurum.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem. (2000), **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, (yayınevi yok): Isparta.
- SAVRAN Gülnur (1987), **Sivil Toplum ve Ötesi**, İstanbul.
- SAYAR, Ahmet Güner (2005), **İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları**, Ötüken Yay.: İstanbul.
- SAYAR, Kemal (2007), “Çalışma Hayatı” İnsanlık Hali Programı, 24 Aralık sa. 23.30, TRT. 2
- SCHAPIRO J.S. (1966), **Çağdaş Düşüncede Toplumsal Tepki**, çev.: Mehmetcan Köksal ve Mehmet Harmancı, Köprü Yay.: İstanbul.
- SCHULTZ, Duane. P ve SCHULTZ, Sydney. E (2002), **Modern Psikoloji Tarihi**, çev: Y. Yasemin, Kaknüs Yay.: İstanbul.
- SCHUMACHER, E. F (1999), **Hayırlı Ekonomi**, çev.: M. Çiftkaya, İz Yay.: İstanbul.
- SCHUMPETER, Joseph. A (Tarihsiz) **The Theory of Economic Development**.
- SEKMAN, Mümin (2004), **Ulusal Ataleti Yenmek**, Alfa.Yay.: İstanbul.
- SİNANOĞLU, Oktay (2003), **Büyük Uyanış**, Otopsi Yay.: İstanbul.

- SİNANOĞLU, Oktay (2002), **Hedef Türkiye**, Otopsi Yay.: İstanbul.
- SMITH, Adam (1948), **Milletlerin Zenginliği**, çev.: Haldun Derin, M. E. Basımevi: İstanbul.
- SMITH, Adam (1961), **The Wealth of Nations**, ed. E. Cannon, London, Vol.1.X
- SMITH, M.B. (1968), "Attitude change" **International encyclopedia of the social sciences** (s.458-467). Crowell Collier and Mac Millan.
- SOULE, George (1978), **Büyük İktisatçılardan Ekonominin ABC si**, çev.: N. Muallimoğlu, Muallimoğlu Yay.: İstanbul.
- SUBAŞI, Necdet (1995), **Türk Aydınının Din Anlayışı**,Yapı Kredi Yay.: İstanbul.
- SUBAŞI, Necdet (2004), **Gündelik Hayat ve Dinsellik**, İz Yay.: İstanbul.
- SÜRGEVİL, Olca (2006), **Çalışma Hayatında Tükenmişlik Sendromu**, Nobel.Yay.: Ankara.
- SÜYÛTÎ, EBÛ BEKİR CELÂLÜDDÎN (1990), **el-Cami u's- Sağir fi Ehadî si'l-Beşîri'n- Nezîr**, C. I, II, Daru'l Kütubil İlmiye Yay.: Beyrut.
- ŞAHİN, Adem (1999), **İlahiyat Tıp ve Mühendislik Fakültelerinde Okuyan Öğrencilerde Dinî Hayatın Boyutları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma**. Dokuz Eylül Üni. Sos. Bil. Enst.
- ŞAHİN, Cemalettin ve DOĞANAY, Hayati. (2001), **Türkiye'nin Beşerî ve Ekonomik Coğrafyası**, Ders Kitapları A.Ş.Yay.: İstanbul.
- ŞAHİN, Kemal (2005), **Zirvedeki Şahin**, Hayat Yay.: İstanbul.
- ŞEKEROĞLU, Sami (2007), **Maturudi'de Ahlak Problemi**, Yayınlanmamış Doktora. Tezi, Dokuz Eylül Üni. Sos. Bil. Enst.
- TABAKOĞLU, Ahmet 2004, s.1153. "İslami İlimlerde Metodoloji Usul Problemi". **Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı**. 10, Üsküdar Belediyesi, Çamlıca Eğitim Merkezi, İstanbul.
- TABAN, Sami ve KAR, Muhsin (Eds). (2004) **Kalkınma Ekonomisi**, Ekin Kitabevi: Bursa.

- TANİLLİ, Server (2006), **İslâm Çağımıza Yanıt Verebilir mi?**, Alkım Yay.: İstanbul.
- TANYU, Hikmet (1977), **Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler**, Yağmur Yay.: İstanbul.
- TAPLAMACIOĞLU, Mehmet (1975), **Din Sosyolojisi**, Ankara Üni. Basımevi: Ankara.
- TAYLOR, Charles (2003), **Sources of the Self** (The Making of The Modern Identity), Cambridge University Pres: Cambridge.
- TEKİN, Mustafa (2003), **Türkiye’de Aydın Kadınlara Göre Din Kadın**, Doktora Tezi, Selçuk Üni. Sos. Bil. Enst.
- TİMUR, Hüseyin (1968), **İktisadi Düşünceler Tarihi**, İstiklal Mat.: İzmir.
- TİSK (2006), **Yeni Şafak**, 29 Ocak
- TİTİZ, Tınaz (2007), “Yaratıcılık” (Konferans), **Dokuz Eylül Üni. Çalıştayı**, 10 Mart, DESEM.
- TUNÇ, M. Şekip (1957), “Yaşanmış Dini Tecrübe”, **Din Yolu Der.**, c. 2.: Ankara.
- TURAN, Ahmet (1997), “Süleymancılık”, **Ondokuz Mayıs Üni. İlâhiyat. Fak Der.**, sy.: 9.
- TURGUT, Mehmet (1991), **Tüsiad Raporları ve Türkiye Ekonomisi**, Boğaziçi Yay.: İstanbul.
- TURNER, Bryan S. (1991), **Oryantalizm Kapitalizm ve İslâm**, çev.: A. Demirhan, İnsan Yay.: İstanbul.
- TURNER, Bryan S (1997), **Max Weber ve İslam Eleştirel Bir Yaklaşım**, çev.: Yasin Aktay, Vadi Yay.: Ankara.
- TÜMER, Günay (1986), “Çeşitli Yönleriyle Din”, **Ankara Üni. İlâhiyat. Fak. Der.**, c. 28, s. 213.

- TÜRKDOĞAN, Orhan (1996), **İslâm Ekonomik Sistemi ve Weberci Görüşler**, Turan Yay.: İstanbul.
- TÜRKDOĞAN, Orhan (1995), **Çağdaş Türk Sosyolojisi**, Turan Yay.: İstanbul.
- TÜRKDOĞAN, Orhan (1994), “İslâmi Kapitalizm mi?”. **İslâmi Araştırmalar** içinde, c.7, sy.: 2.
- TÜRKDOĞAN, Orhan (1977), **Köy Sosyolojisinin Temel Sorunları**, Dede Korkut Yay.: İstanbul.
- TÜSİAD, (1991), **TÜSİAD Türk Toplumunun Değerleri**, Boyut Matbaacılık A.Ş.: İstanbul
- ULUTAN, Burhan (1978), **İktisadî Doktrinler Tarihi**, Ötüken Neşriyat: İstanbul.
- URAL Ayhan ve KILIÇ İbrahim (2005), **Bilimsel Araştırma Süreci ve SPSS İle Veri Analizleri**, Detay Yay.: Ankara.
- UYŞAL, Veysel (1996), **Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri**, Marmara Üni. İlahiyat Fak. Vakfı Yay.: İstanbul.
- UZMAN, Mazhar Osman (1941), **Tababet-i Ruhiye**, Kader Basımevi: İstanbul.
- ÜLGENER, Sabri F. (1991), **İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası**, Der Yay.: İstanbul.
- ÜLGENER, Sabri F. (1981), **Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı**, Der Yay.: İstanbul.
- ÜLGENER, Sabri F. (1985), **Dünden Bugüne İktisat ve İşletmecilik, ‘Türkiye’de İşletme Biliminin Öncülerine Armağan’**, İstanbul.
- ÜLGENER, Sabri F. (trhsz), “Etüdüler: Joseph A. Schumpeter (1883-1930)”, **İktisat Fak. Mec.**, ss.6-7.
- ÜLKEN, H. Ziya (2004), **Aşk Ahlâkı**, Dünya Kitapları: İstanbul.
- VEZİROĞLU, T. Nejat (2004), **Dünya Barışı İçin Türkiye, Dünya Barışı İçin Hidrojen**, Kaynak Yay.: İstanbul.
- VURAL, Savaş (1986), **Kalkınma Ekonomisi**, Beta Basım Yay: İstanbul.

- WEBER, Edmund (2001), “Martin Luther ve Dinler” (Konferans). 11 Ekim, **D.E.Ü.İ.** Fak.
- WEBER, Max (2005), **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, çev.: Z. Gürata, Ayraç Yay.: Ankara.
- WEBER, Max (2002), **Sosyoloji’nin Temel Kavramları**, Bakış yay.: İstanbul.
- WENDY, Tyndale (2000), Faith and Economics In ‘Development’ A Bridge Across The Chasm ?
- WILCOX, Lynn (2001), **Sufizm ve Psikolojisi**, çev.: O. Orhan, İnsan Yay.: İstanbul.
- WOODRUM, Eric (1985) Religion and Economics Among Japanese Americans: A Weberian Study, **Social Forces**, vol. 64:1.
- YAKIT, İsmail ve DURAK, Nejdet (2002), **İslâm’da Bilim Tarihi**, Tuğra Mat.: Isparta.
- YALOM, İrvın. D (2006), **Din ve Psikiyatri**, çev.: Emre Ağanoğlu, Merkez Kitapları: İstanbul.
- YAPAREL, Recep (1987a), “Dinin Tarifi Mümkün mü?”, **Dokuz Eylül Üni. İlâhiyat Fak.Der.**, 4: 403-419.
- YAPAREL, Recep (1987b), **Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dini Hayat ile Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üni. Sos. Bil. Enst.
- YAPAREL, Recep (2001), **Bilişsel Psikolojinin Din Psikolojisine Katkıları Bağlamında Yükleme Kuramı**, Dijital Baskı Sistemleri: İzmir.
- YAVİLİOĞLU, Cengiz (2001), Ekonomik Kalkınma ve Motivasyon Arasındaki İlişki, **Cumhuriyet Üni. İktisadi ve İdari Bilimler Der.**, c. 2, sy. 2.
- YAVUZ Kerim (2003), “Günümüzde Güven Problemi ve Din”. F. Erdem (Ed.), **Sosyal Bilimlerde Güven** içinde, ss.27-52, Vadi Yay.: Ankara.
- YAVUZ, Kerim (1982), “Din Psikolojisinin Araştırma Alanları”, **Atatürk Üni. İlâhiyat Fak. Der.**, sy.: 5.
- YAVUZ, Yunus Vehbi (2005), “Çalışma Hayatının Hukuk Boyutu”, **Çalışma Kurultayı**, 25-27 Kasım, 2005., İzmir.

YENİ HAYAT Ansiklopedisi, c. 2, Doğan Kardeş Yay.

YILDIRIM, Kemal ve ÖZER, Mustafa (2003), **İktisat Teorisi**, Anadolu Üni. Yay.: Eskişehir.

YILDIZ, Murat (1998), **Dinî Hayat ile Ölüm Kayısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma**, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üni. Sos. Bil. Enst.

YILDIZ, Murat (2006), **Ölüm Kaygısı ve Dindarlık**, Dokuz Eylül Üni. İlâhiyat Fak.Yay.: İzmir.

YILMAZ, Ömer (2007), “Tasavvuf Kültüründe İnsan-Dünya İlişkisi”, **Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, yıl:8, sy:18.

YILMAZ, Yücel (2005), Prof. Dr. Kadir Has. Üniv. Rektörü, (Kadir Has'ın 24. 02. 2005 tarihinde cenaze töreninde yaptığı konuşmadan NTV canlı yayın).

YİTİK, Ali İhsan (2001), **Hz. Meryem ve Efes**, Tibyan Yay.: İzmir.

ZAİM, Sabahattin (1995), **İslam, İnsan, Ekonomi**, Yeni Asya.Yay.: İstanbul.

ZEYTİNOğLU, Erol (1995), “İslam Ülkelerinin Ekonomik Kalkınmalarında Bilginin Önemi”. **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi** içinde, sy.: 2.

EKLER

1. ANKET FORMU

2. DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ ANKET UYGULAMA İZİN BELGESİ

3. İZMİR VALİLİĞİ ANKET UYGULAMA İZİN BELGESİ

4. TÜRKİYE İSTATİSTİK KURUMU BAŞKANLIĞI İZMİR BÖLGE MÜDÜRLÜĞÜ ANKET UYGULAMA İZİN BELGESİ

5. ANKET UYGULAMASINDA YARDIMCI OLAN ŞAHISLARA GÖNDERİLEN RİCA MEKTUPLARI

TUTUM VE DAVRANIŞ ARAŞTIRMA PROJESİ: Ekonomik

Kalkınmaya İlişkin Bir Araştırma

AÇIKLAMA

Elinizdeki görüşme formu, kişilerin kendi duygu, düşünce ve kanaatlerini ifade etmek amacıyla kullandıkları bir takım cümlelerden oluşmaktadır.

Sizden, değişik konularla ilgili bu maddeleri dikkatlice okuyup her bilinde belirtilen duygu, kanaat ve davranışların sizin için uygun olup olmadığını veya söz konusu ifadelere katılıp katılmadığınızı belirtmeniz istenmektedir. Sorularımızı cevaplandırmanız belli bir zamanımızı alacaktır. Bu zamanı bize ayıracağımızı ümit ediyoruz. Burada vereceğiniz cevaplar tamamen bilimsel bir amaç için kullanılacaktır.

Her insanın duygu, düşünce, kanaat ve davranışları birbirinden farklı olabileceğinden maddeleri çevrenizin etkisinde kalmadan işaretleyiniz. Çünkü biz bir sınav olmadığından, doğru ya da yanlış cevap söz konusu değildir. Lütfen bu noktayı göz önünde bulduğumuz. Ayrıca, formun üzerine kimliğinizle ilgili herhangi bir şey yazmanıza gerek yoktur.

İçtenlikle vereceğiniz cevaplar araştırmadan geçerli ve güvenilir sonuçlar elde edilmesine katkıda bulunacaktır. Görüşme formunun doldurulması konusunda göstereceğiniz sıcak ilgi, yardım ve işbirliğine şimdiden teşekkür ederiz.

Arş.Gör. Hasan Arslan
Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ANKET FORMU

I. BÖLÜM

Bu bölümde lütfen her maddeyi, atlamadan dikkatle okuyunuz ve kanaatinize en uygun ya da en yakın olan sadece bir seçeneği işaretleyiniz.

1. Yaşınız:
2. Medeni durumunuz: Evli (), Bekar ()
3. Cinsiyetiniz: E (), K ()
4. A. Mesleğiniz:
B. Eğitim düzeyiniz: İlk (), Orta (), Lise (), Yüksekokul (), Lisans (),
Yüksek lisans (), Doktora ()
5. Sosyo-ekonomik düzeyiniz: Düşük (), Orta (), İyi ()
6. Tasarruf ve tutumluluk yönünden nasıl bir kişilik yapısına sahipsiniz?
A-Gerçekten bir ihtiyaç varsa alış-veriş yaparım. ()
B-Hoşuma gidenlerden mutlaka fazlasıyla alırım. ()
C-Gerektiğinde, harcamalarımın bir kısmından vaz geçerim. ()
D-Harcama yaparak niye paramı bitireyim, parama yazık değil mi diye düşünürüm. ()

7. Çalışma yaşamı ile ilgili tutumunuz aşağıdakilerden hangisine uygundur?
A-Çalışmayı bir zorunluluk olarak gördüğüm için çalışırım. ()
B-Uzun süre sıkılmadan çalışabilirim. ()
C-Düşük tempoda çalışmayı tercih ederim. ()
D-Çalışmayı isteyerek ve severek yaparım ()
E-Çalışma süresini kısa tutarım. ()
F-Çalışma saatlerini sıkı çalışarak değerlendiririm. ()
G-Çalışmak benim için ibadet gibidir. ()
8. Akılcı ve yaratıcı düşünce ile yeniliklere açık olmak konusunda kendinizi nasıl değerlendiriyorsunuz?
A-Tüm gelişmeler akılcı ve yaratıcı düşünceden kaynaklanan yeniliklere bağlı olduğuna inandığımdan, yeniliklere açık bir kişiyim. ()
B-Her yeniliğin mutlaka bir gelişme sağladığına inanmadığım için, yenilikler konusunda seçici davranıyorum. ()
C-İnsanlığın başına dert açtığı için tüm yeniliklere karşıyım. ()
9. Tanı olarak zaman planlaması yapabiliyor musunuz?
A-Zamanımı gerekli şekilde planlayabilen bir kişi değilim. ()
B-Zamana önem veren biri olduğum için, zamanı mümkün olduğunca planlı kullanmaya özen gösteririm. ()
C-Zaman planlaması yapmam. ()
10. Benim için iş:
A-yegane geçim kaynağı olduğundan önemlidir. ()
B-çok önemli olduğundan, hiçbirini ayırmaksızım, en iyisini yapmaya çaba gösteririm. ()
C-sonu gelmez bir dünya meşguliyeti olduğundan, bir an evvel emekli olmayı dört gözle beklerim. ()
11. Teknolojik gelişmeleri ortaya çıkarmak, ona katkıda bulunmak-ve izlemek, hizmetlerin düzeyini yükselterek yüksek verim ve kaliteye ulaşmak için, eğitim ve bilime:
A-günümüzde eğitilmiş kişilerin dahi iş bulamaması nedeniyle önem vermiyorum. ()
B-önem vererek desteklerim. ()
C-kendim okuyamadığım halde çocuklarıma en üst düzeyde eğitim verdirerek katkıda bulunmaya çalışırım. ()
12. "Güven" konusuna ilişkin düşünceniz nedir?
A-Her işin başı "güven" olduğuna inandığımdan, işlerimin gelişmesi ve ilerlemesinde güvenilir olmamın büyük bir rolü olduğunu düşünüyorum. ()
B-Günümüzde "güven duygusu"na gerekli yer verilmediğinden, ben de önem vermem ()
C-ekonomik kalkınmada "güven" en önemli unsurdur. ()
13. "Müteşebbislik" açısından:
A-Güvenli olmayan işten ve kişisel girişimden kaçınırım. ()
B-Riskten ve kişisel girişimden korkmam. ()
C-Kişisel çaba ve hırsı önemsedimden, rekabeti severim. ()

14. Sahip olduğunuzla yetinme konusunda ne düşünüyorsunuz?
A-Çok kanaatkar bir kişiliğe sahip olduğum için, ayağımı yorganıma göre uzatırım. ()
B-Zaman- zaman neden daha fazlasına sahip olmayayım diye düşündüğümden, kendimi kanaatkar bir kişi olarak görmüyorum.()
15. "Ortaklık yapma" konusundaki tutumunuz nedir?
A-Yakın çevrem dışındakilerle ortaklık ilişkisine girmem. ()
B-Yakın çevrem dışındakilerle de ortak iş yapabilirim. ()
C-Yakın çevremle ortak işe girişmem. ()
16. "Tüketim"le ilgili kişilik özelliğiniz aşağıdakilerden hangisine daha uygundur?
A-Tutumlu bir kişi olmam, gerekli harcamaları yapmama engel değildir. ()
B-Elimden gelse hiçbir şey satın almam. ()
C-Hem iyi bir üretici, hem de iyi bir tüketici olduğuma inanıyorum. ()
17. Kader ve tevekkül anlayışım:
A-İnsanın kaderinde ne varsa o olur diye inandığımdan işleri oluruna bırakırım. ()
B-Kaderin hayattaki rolünün sınırlı olduğuna inandığımdan, kişinin kendi kaderini bizzat kendisinin çalışarak tayin edeceğini düşünürüm. ()
C-Kader ve tevekkül anlayışında tembelliğe yer yoktur. ()
18. Sizce enerji tüketiminiz modern bir yaşamın gerektirdiği düzeyde midir?
Evet () Hayır ()
19. Dini bayramlar, kutsal gün ve geceler ile kutsal mekanlara yapılan ziyaretler konusundaki tutum ve davranışınız aşağıdakilerden hangisine uygundur?
A-Hepsini gerektiği ölçüde yerine getirmeye çalışırım. ()
B-Bu gibi davranışları çağdışı bulduğumdan önemsemem. ()
C-Duruma göre hareket ederim. ()
20. Doğruluk ve dürüstlük konusundaki düşünceniz nedir?
A-Bu devirde ne doğruluk, ne dürüstlük kaldı, iş yapacaksın bunlara itibar etmeyeceksin diye düşünürüm. ()
B-Bu değerler her zaman her yerde geçerli değildir. ()
C-Her zaman her yerde geçerlidir ve gereklidir. ()
21. Ekonomik durumumun iyi olmasında dini tutum ve davranışlarımın:
A-olumlu rol oynadığını düşünüyorum. ()
B-hiçbir rolü olmadığını düşünüyorum. ()
C-olumsuz rolü olduğunu düşünüyorum. ()
22. Sizce genel olarak insanlara güvenmek doğrudur?
A-Başkalarıyla herhangi bir ilişki kurarken, ya da iş yaparken daima dikkatli olmak gerekir.()
B-Genel olarak insanlara güven duyulabileceğine inanıyorum. ()
23. Tüm yaşam ve çalışma hayatında "sevgi":
A-otoriteyi zayıflatır. ()
B-gevşemeye yol açar. ()
C-gerekli değildir, herkes işini yapsın yeter. ()
D-gereklidir. ()

II. BÖLÜM

Aşağıdaki ilk dört madde ile ilgili olarak sizden, maddelerde ifade edilen yargılara katılıp katılmadığınızı belirtmeniz istenmektedir. Lütfen sizin için en uygun olan şıkkın altındaki “harfi” daire içine alınız.

	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum
1. Allah vardır.....	a	b	c
2. Hz.Muhammed Allah’ın peygamberidir.....	a	b	c
3. Öldükten sonra Ahiret denilen sonsuz bir hayat olacaktır.....	a	b	c
4. Kur’an Allah’ın gönderdiği kutsal kitaptır.....	a	b	c

Aşağıda yer alan beşten on bire kadar (5-11) olan maddelerle ilgili olarak sizden, söz konusu maddelerde ifade edilen duyguları ne yoğunlukta yaşadığınızı belirtmeniz istenmektedir.Lütfen sizin için en uygun olan şıkkın altındaki “harfi” daire içine alınız.

	Pekçok	Çok	Biraz	Hiç
5. İbadet ederken Allah’ın huzurunda bulunduğumu düşünerek duygulanırım.....	a	b	c	d
6. Dua ettiğimde Allah’ın duamı kabul edeceğini ümit ederek ferahlık duyarım.....	a	b	c	d
7. Büyük bir camiye girdiğimde her zaman yaşamadığım bir biçimde duygulanırım.....	a	b	c	d
8. Bir kimseye yardım ettiğimde, içimde bir coşku ve huzur duyarım.....	a	b	c	d
9. Günah işlediğimi düşündüğümde, pişmanlık ve huzursuzluk hissederim.....	a	b	c	d
10. Ölümü hatırlatan bir durumla karşılaştığımda, ahirette başıma gelebilecek şeyleri düşünerek bir ürperti ve heyecan duyarım.....	a	b	c	d
11. Tabiatdaki her şeyin son derece düzenli olması karşısında Allah’ın kudretine hayranlık duyarım.....	a	b	c	d

Aşağıda sizden, ilgili maddelerde ifade edilen davranışları ne sıklıkla yaptığınızı belirtmeniz istenmektedir.Lütfen sizin için en uygun olan şıkkın altındaki “harfi” daire içine alarak işaretleyiniz.

	Her zaman	Çoğu zaman	Bazen	Hiç
12. İncamın gereği olan ibadetleri yerine getiriyorum.....	a	b	c	d
13. Dinde yasak edildiği için içki içmemeye özen gösteriyorum.....	a	b	c	d
14. Kumar oynamak günah olduğu için kumar oynamaktan kaçınıyorum.....	a	b	c	d
15. Haksızlık yapmak günah olduğu için, adaletli davranmaya çalışıyorum.....	a	b	c	d
16. Rüşvet alıp vermek günah olduğu için rüşvet alıp vermekten kaçınıyorum.....	a	b	c	d
17. İnsanları aldatmak dini inancıma aykırı olduğu için kimseyi aldatmamaya özen gösteriyorum.....	a	b	c	d
18. Dini inancıma göre doğru sözlü olmak gerektiğinden, doğru söylemeye gayret ediyorum.....	a	b	c	d
19. Anne- babaya iyi davranmayı Allah emrettiği için anne-babama iyi davranıyorum.....	a	b	c	d
20. Söz verildiği zaman sözünde durmak dini bir kural olduğundan, verdiğim sözü tutuyorum.....	a	b	c	d
21. Komşulara iyi davranmak dini bir prensip olduğundan komşularıma iyi davranıyorum.....	a	b	c	d

Aşağıdaki maddelerle ilgili olarak sizden, verilen bilgilerin doğru olup olmadığını belirtmeniz istenmektedir. Eğer okuduğunuz ifade doğru ise “D”(doğru) seçeneğini, yanlış ise “Y” (yanlış) seçeneğini daire içine alınız.

	DOĞRU	YANLIŞ
22. Cuma namazını tek başına kılmak mümkündür.....	D	Y
23. Oruçlu kimse yalan söylerse orucu bozulur.....	D	Y
24. Kabe, Hz.Muhammed’in kabrinin bulunduğu yerdir.....	D	Y
25. Kur’an 114 sure’den meydana gelmiştir.....	D	Y
26. Hz.Ali, Hz.Muhammed’in amcasının oğludur.....	D	Y
27. Akşam namazının farzı üç rekattir.....	D	Y
28. Kur’an’ı Arapça metninden okumak her Müslüman için farz değildir.....	D	Y
29. Cinlerin varlığı Kur’an’da belirtilmiştir.....	D	Y
30. Zengin olsun fakir olsun her Müslüman ın hayatında bir defa hacca gitmesi farzdır.....	D	Y

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Eğitimde Öncü, Hizmette Kalite

Sayı : B.30.2.DEU.0.E1.00.00./500- 995
Konu:

İzmir, 21.. / 2./2006

İLGİLİ MAKAMA

Hasan ARSLAN, Enstitümüz Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı doktora programında öğrencimiz olup, tez aşamasında öğrenimine devam etmektedir.

Adı geçen öğrenci “Ekonomik kalkınmada dinsel tutum ve davranışların çift yönlü rolü” konulu doktora tezi hazırlamaktadır.

Hasan Arslan, tez konusu ile ilgili olarak anket çalışması yapmak istemektedir.

Adı geçen öğrencimize anket çalışması için gerekli iznin verilmesini arz/rica ederim.

Prof.Dr.Ali Nazım SÖZER
Müdür

Telefon : 0 - 232 - 453 75 83 – 453 42 83

E-Posta: sosyalbil@deu.edu.tr

Adres : Kaynaklar Yerleşkesi 35160 - Buca / İZMİR

Belgegeçer : 0 - 232 - 453 02 66
Erişim : www.sbe.deu.edu.tr

T.C.
İZMİR VALİLİĞİ
İl Emniyet Müdürlüğü

Sayı : B.05.1.EGM.4.35.00.12. 13.11/ 2005

27.02.2006

Konu : Anket Çalışması

VALİLİK MAKAMINA
İZMİR

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Araştırma Görevlisi Hasan ARSLAN tarafından Valilik Makamına verilen 22.02.2006 tarihli bildirimde ;

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilimde doktora yapmakta olduğu Hazırlamakta olduğu "EKONOMİK KALKINMADA DİNSEL TUTUM VE DAVRANIŞLARIN ÇİFT YÖNLÜ ROLÜ " konulu tez hazırladığı İzmir Merkez ilçelerinde ve sanayi bölgelerinde konu ile ilgili ekte örneği sunulan form doğrultusunda anket düzenleneceği ve çalışma ile ilgili izin talebinde bulunulmuştur.

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Araştırma görevlisi Hasan ARSLAN tarafından 28 Şubat 2006- 28 Haziran 2006 tarihleri arasında 10.00 - 17.00 saatleri arası İlimiz Merkez İlçeleri, Sanayi Bölgelerinde belirtilen konu ile ilgili anket çalışması yapılmasında Müdürlüğümüzce herhangi bir sakınca yok ise'de;
Tensiplerinize arz ederim.

Celil TAŞKIN
Emniyet Müdürü. a
Emniyet Müdür Yardımcısı
2. Sınıf Emniyet Müdürü

Aslan Aydın'dır

27.02.2006

OLUR

İsmail ÜSTÜNER
Vali a
Vali Yardımcısı

İsmail TEMEL
Fakülte Sekreteri

T.C.
BAŞBAKANLIK
Türkiye İstatistik Kurumu Başkanlığı İzmir Bölge Müdürlüğü

Sayı : B.02.1.TÜİ-1-13-01-01-907/198
Konu : Araştırma İzni

24/02/2006

Sayın;
Hasan ARSLAN

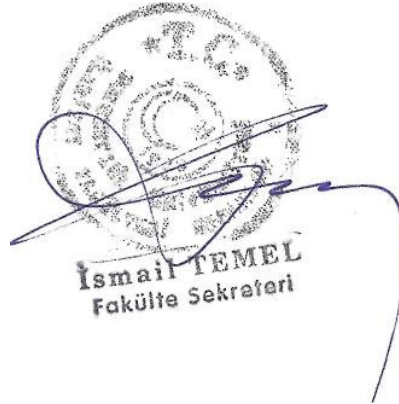
İlgi : 23.02.2006 tarihli dilekçeniz

İlgi yazınızda "Ekonomik Kalkınmada Dinsel Tutum ve Davranışların Çift Yönlü Rolü" adlı doktora tez konunuzla ilgili yapacağınız anket çalışması ile ilgili Kurumumuzdan izin talep ettiğiniz anlaşılmıştır. 18 Kasım 2005 tarihinde 25997 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren 5429 sayılı Türkiye İstatistik Kanunu'nun 6. maddesine göre resmi istatistik derlenmesi görevi Türkiye İstatistik Kurumu Başkanlığı ve Resmi İstatistik Programı belirtilen kurum ve kuruluşlara verilmiştir. Bununla beraber ilgili madde ile istatistikî sonuç içeren, araştırma faaliyetleri yürüten gerçek kişiler veya özel hukuk tüzel kişiliğine sahip kuruluşlar, araştırmalarının sonuçlarını basın ve yayın yolu ile kamuoyuna açıklamaları hâlinde araştırmanın kapsam, örnekleme yöntemi ve uygulama zamanını araştırma sonuçlarıyla birlikte kamuoyuna açıklamakla yükümlüdürler.

İlgili yasaya göre özel kişi ve kuruluşların bilimsel araştırmalarında kullanılan kâğıtlarının teknik açıdan incelenmesi veya yapılacak çalışma için Türkiye İstatistik Kurumu'ndan izin alınması gerekmemektedir.

Gereğini ve bilgilerinizi rica ederim.

Aslına Aynadır

İsmail TEMEL
Fakülte Sekreteri

Ridvan YAKA
Bölge Müdürü

Size adet görüşme formu (anket) gönderiyorum. Anket uygulamaları **Ekonomik Kalkınmada Dinsel Tutumve Davranışların Çift Yönlü Rolü** adlı doktora tez konumla ilgili bilimsel çalışmanın bir ayağını oluşturmaktadır. Bu formlar daha çok sanayi ve

Ticaretle uğraşanlar ile serbest meslek sahipleri gibi ekonomik hayatın bizzat içerisinde olan kesimlere uygulanacaktır.

Anket uygulamasına başlamadan önce formlardan bir tanesini bizzat kendinizin iyice okuyup doldurmanızda fayda var, çünkü anket formlarını dağıtacağınız kişilere anlatmanız kolaylaşır.

Mümkünse anket formlarını okuyup doldurabilecek konumda olanlara dağıtmanızı hatırlatmak istiyorum, ancak okuma yazması olmayan veya gözleri iyi göremeyenlerinde görüşlerine müracaat edilmesi gerekiyorsa onlara (anketlerin doldurulması hususunda) yardımcı olunması gerekebilir. Ayrıca anket uygulamasının daha kolay yürütülebilmesi için, formları kendileri doldurabilecek konumda olanlara bırakılıp daha sonra alınabilir. Bu konuda dağıtılan anket formlarının yeniden toplanırken kimlere dağıtıldığının hatırlanması- unutulmaması için liste edilerek yazılmasında fayda var.

Anket uygulamasını en kısa zamanda (mümkünse gönderdiğim anket formları elinize geçtiğinden itibaren on gün içerisinde) yaparsanız iyi olur. Anket uygulaması bittiğinde toplanan anket formlarını ben gelebilirim alırım, gelemezsem aşağıda belirttiğim adrese yollayabilirsiniz.

Selam, sevgi ve teşekkürlerimle.

Arş Grv. Hasan Arslan

İlahiyat Fakültesi

Hatay/İZMİR

Fakülte tel: 0232 2852932 dahili 413

Cep tel: 0505.....

Not: Anket formlarının açıklama kısmında da belirttiğim gibi, bu uygulama kesinlikle bir smav olmadığından hiç kimsenin çekinmesine gerek yoktur, zaten isim de belirtilmeyecektir. Ayrıca bu çalışma Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün izni ve bilgisi dahilinde yapılmakta olup, T.C. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu İzmir Bölge Müdürlüğü'nün yazısını da gönderiyorum.